

VAXOBOV H.

GEOGRAFIYa TA'LIMI METODIKASI

Toshkent -2007

Maskur o'quv qo'llanma universitetlarning 5440500-geografiya mutaxassisliklari talabalariga shuningdek, geografiya o'qituvchilari tayyorlaydigan pedagogika universitetlari va institutlarning talabalariga hamda maktab geografiya o'qituvchilari uchun mo'ljallangan.

Maskur o'quv qo'llanma kirish va olti qismdan iborat. Birinchi qism-Geografiya o'qitish metodikasi fanining maksadi va vazifalariga hamda ushbu fanning rivojlanish tarixiga bag'ishlangan. Qo'llanmaning ikkinchi qismi- O'qitish metodlariga qaratilgan, unda yangi pedagogik va axborot texnologiyalariga katta e'tibor berilgan. O'quv vositalariga o'quv qo'llanmaning 3-qismi bag'ishlangan, qo'llanmaning 3-qismi geografiya darsi va uning turlariga bag'ishlangan. Unda geografiya darsiga qo'yiladigan talablar, geografiya darsining tuzilishi va o'lchamlari hakida bilimlar yoritilgan. Maktabdan va sinfdan tashqari ishlar qo'llanmaning beshinchi qismida berilgan. Unda o'quv sayoxatlari, to'garaklar, olimpiadalarni o'tkazishni ilmiy-metodik asoslari yoritib berilgan. Maktab geografiya predmetlarining mazmuni oxirgi qismda berilgan.

Kirish

O'zbekistonning mustaqillikka erishishi munosabati bilan geografiya ta'limida ham muhim o'zgarishlar sodir bo'ldi. Maktab geografiyasining mazmuni va tuzilishida tarkibiy uzgarishlar amalga oshirildi. Ayrim o'quv fanlari o'quv fanlari maktab dasturidan olib tashlandi, ayrimlarining mazmuni o'zgartirildi, ayrim fanlar yangidan yaratilib, o'quv tizimiga joriy qilindi.

O'zbekistonda «Kadrlar tayyorlashni milliy dastur»i, va «Ta'lim to'g'risidagi qonun»i qabul qilinishi munosabati bilan o'quv qo'llanmalari va darsliklarga bo'lgan talablar keskin o'zgardi. Barcha fanlarga bo'lganidiki maktab geografiyasi fanida ham tubdan o'zgarishlar sodir bo'ldi. Geografiya predmetlarining dasturi va tuzilishi O'zbekiston maktab ta'limi tizimida sodir bo'lgan o'zgarishlarni xisobga olgan holda qaytadan ko'rib chiqildi.

SHu munosabat bilan geografiya o'qitish metodikasida ham muhim o'zgarishlar sodir bo'ldi. Geografiya o'qitish metodikasida yangi pedagogik va axborot texnologiyalarini qo'llash munosabati bilan o'qitish metodikasida ham qator o'zgarishlar sodir bo'ldi.

SHu munosabat bilan maskur o'quv qo'llanmasi tayyorlandi. Maskur o'quv qo'llanma kirish va olti qismdan iborat. Birinchi qism-Geografiya o'qitish metodikasi fanining maksadi va vazifalariga hamda ushbu fanning rivojlanish tarixiga bag'ishlangan. Qo'llanmaning ikkinchi qismi- O'qitish metodlariga qaratilgan, unda yangi pedagogik va axborot texnologiyalariga katta e'tibor berilgan. O'quv vositalariga o'quv qo'llanmaning III-qismi bag'ishlangan, qo'llanmaning IV-qismi geografiya darsi va uning turlariga bag'ishlangan. Unda geografiya darsiga qo'yiladigan talablar, geografiya darsining tuzilishi va o'lchamlari hakida bilimlar yoritilgan. Maktabdan va sinfdan tashqari ishlar qo'llanmaning beshinchi qismida berilgan. Unda o'quv sayoxatlari, to'garaklar, olimpiadalarni o'tkazishni ilmiy-metodik asoslari yoritib berilgan. Maktab geografiya predmetlarining mazmuni oxirgi qismda berilgan.

I-QISM

GEOGRAFIYA TA'LIMI VA UNING RIVOJLANISHI

I-BOB Geografiya ta'limining maqsadi va vazifalari

1§. Geografiya ta'limi metodikasi haqida tushuncha, uning maqsadi va vazifalari

Geografiya ta'limi deganda o'kuvchilarga tabiiy va iqtisodiy-ijtimoiy komplekslarning tuzilishi va asosiy qonuniyatlari haqida bilimlar beradigan geografiya fanlari tizimiga aytiladi.

Geografiya ta'limi metodikasi esa maktablarda va kasb-xunar kollejlarda tabiiy geografiya iqtisodiy geografiya va boshqa maxsus geografiya fanlarini o'qitish jarayonini o'rganadigan va pedagogika fanlari tizimiga kiradigan fandır.

Geografiya ta'limi metodikasi umumiy dedaktika va tarbiya nazariyasi bilan chambarchas bog'langan. Dedaktika fani ta'lim berish va tarbiya jarayonini umumiy qonuniyatlarini, ta'lim mazmunini tatqiq qiladigan nazariy fandır. Didaktika fani ta'lim beri shva tarbiya jarayonini umumiy qonuniyatlarini, ta'lim mazmunini tatqiq qiladigan nazariy fandır. Didaktika fani aniq o'quv fanlarini o'kitish metodikasi bilan shug'ullanadi. Ayni vaqtda har bir o'kuv fani o'ziga xos xususiyatlarga ega. Ularning ayrimlarini maqsadi nazariy bilim va ko'nikmalarni shakillantirish (geografiya, biologiya, ximya), ayrimlari faqat, ko'nikmalarni (chet tillar), boshqalari esa borliqqa estetik munosabatda bo'lishini shakillantiradi (tasviriy san'at). SHuning uchun aloxida fanlarni o'kitish metodikasi bilan hususiy didaktika fanlari shug'ullanadi. Mazkur fanlar qatoriga «Geografiya o'qitish metodikasi» fani ham kiradi. Geografiya o'kitish metodikasini nazariy va amaliy jixatlari mavjud. Geografiya o'qitish metodikasi fani quyidagi nazariy va amaliy metodologik muammolarni tatqiq qiladi:

- a) geografiya o'kitish metodikasining predmeti, tatqiqot usullari, rivojlanish tarixi;
- b) geografiya o'kitish metodikasining maqsad va vazifalarini umuman va aloxida predmetlar bo'yicha aniqlash;
- v) ta'lim va tarbiyaning birligi;

Nazariy tatqiqotlarning natijalari amaliy tatqiqotlar uchun asos bo'lib hisoblanadi. Mazkur tatqiqotlarda geografiya ta'limining amaliy muammolari hal qilinadi. Geografiya o'kitish metodikasining amaliy jixatlari o'kituvchini o'kitish faoliyatini, o'kuvchini o'kish faoliyatini aks ettiradigan metodlarni ishlab chiqishdir.

Geografiya o'kitish metodikasi ikkita katta qismdan iborat. Umumiy va hususiy geografiya o'kitish metodikasi.

Umumiy geografiya o'kitish metodikasi bu geografiyaning didaktikasi hisoblanadi. U geografiya o'kitish jarayonini o'zimga xos xususiyatini o'rganadi.

Geografiya o'kitishning umumiy metodikasi nazariy va metodik masalalarni ishlab chiqadi, yani predmetni o'zini tatqiqot usullarini o'rganadi, bunda asosiy e'tiborni o'kuv-tarbiyaviy maqsadlarni ishlab chiqishga qaratiladi. Aniqlangan o'kuv-tarbiyaviy maqsadlar asosida geografiya ta'limini mazmuni ishlab chiqiladi. Umumiy metodika ikki qismga bo'linadi:

-tabiiy geografiyani o'kitish metodikasi;

-iqtisodiy va ijtimoiy geografiyani o'qitish metodikasi;

Geografiya o'qitishning hususiy metodikasi – alohida o'quv predmetlarini maqsad va vazifalarini ishlab chiqadi va umumnazariy xolatlarni aniq o'quv predmetlarini o'qitish jarayonida qo'llash masalalarini o'rganadi.

Xususiy geografiya o'qitish metodikasi tabiiy hamda iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kurslarini alohida predmetlari bo'yicha o'quv tarbiyaviy jarayonlarni o'ziga xos hususiyatlarini ishlab chiqadi. Hususiy o'qitish metodikasi alohida geografiya fanlarini mazmuni uchun umumiy metodikaning nazariy ishlanmalarini aniqlashtiradi, har bir sinf geografiya kursini mazmuni va tuzilishi geografik tushunchalarni shakllantirish, o'quv ishlari usullarini, o'quvchilarning mustaqil ishlarini taxlil qilish muammolarini ishlab chiqadi.

Gografiya o'qitish metodikasining umumiy vazifalariga quyidagilar kiradi:

- maktab geografiyasining ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantirish imkoniyatlarini ochib berish;
- maktab geografiyasining mazmunini zamon talablariga mos ravishda yanada takomillashtirish;
- maktab geografiyasi mazmuni va tuzilishida zamonaviy fan yutuqlarini aks ettirish;
- o'qitish materiallarini qullashni optimal sharoitlarini asoslash;
- o'qitish vositalarini ishlab chiqish;
- geografiya darslarini tuzilishi, o'lchamlari va turlarini yanada takomillashtirish;
- geografiya o'qitishni yangi pedagogik va va axborot texnologiyalarini ishlab chiqimsh va amalda qullash;
- geografik ekskursiyalar, tatqiqotlar o'tkazish texnologiyasini yanada takomillashtirish;
- o'quvchilarda amaliy geografik ko'nikmalarni shakllantirish texnologiyasini takomillashtirish;

Geografiya o'qitish metodikasi o'qituvchilarni, o'quvchilarni o'qitish nazariyasi va tarbiyasi bilan qurollantiradi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Geografiya o'qitish metodikasi qanday fanlar tizimiga kiradi?
2. Geografiya o'qitish metodikasi qanday qisimlarga bo'linadi?
3. Didaktika nimani o'rganadi?
4. Geografiyaning umumiy metodikasi nimani o'rganadi?
5. Alohida geografiya kurslarini o'qitish metodikasi bilan qanday fanlar shug'ullanadi?
6. Geografiya o'qitish metodikasining umumiy vazifalariga taklif bering.

1.2. Geografiya ta'limining maqsad va vazifalari

Geografiya fanini maqsad va vazifalariturlari davrlarda o'zgarib va qaytadan shakllanib turgan. O'qitishni maqsadini aniqlash qadimdan didaktika va o'qitish metodikasining eng muhim muammolaridan hisoblanib kelmoqda. Ushbu muammoni qanday yechish bilan maktab geografiyasining tuzilishi, mazmunini va o'qitish metodlarini turlari bog'liq. Oxirgi davrlarda, asosan XX-asr davomida o'qitish maqsadini ishlab chiqish muammosiga katta e'tibor berildi. Hozirgi davirda ham geografiya ta'limining mazmunini o'zgarishi munosabati bilan mazkur muammoga yanada ko'prok e'tibor berilmoqda.

Geografiya o'qituvchisi geografiya predmetining har bir sinf geografiya kursini maksadlarini bilishi lozim.

Geografiya ta'limining maqsadlarini uch guruhga bo'lish mumkin: ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi.

Ta'limiy maqsadlar quyidagilardan iborat:

-o'quvchiga tabiiy geografik iqtisodiy va ijtimoiy geografik hamda Amaliy geografiya asoslari bo'yicha mustaxkam bilimlar berish. Tabiatdan foydalanishni va uni muxofaza qilishni ilmiy texnik iqtisodiy asoslarini ochib berish:

-umumta'lim maktablari, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari o'quvchilarini iqtisodiy, ekologik, poletexnik geosiyosiy bilimlarni egallashlariga imkon yaratish:

- tabiiy geografiya va iqtisodiy va ijtimoiy geografiya, Amaliy geografiya va boshqa maxsus geografik fanlarini yirik xalq xo'jaligi muammolarini yechishdagi o'rni va ahamiyatini ochib berish. Masalan Orol muammosini yechimini, Sibir daryolari Oki bir qismini O'rta Osiyoga oqizishni O'zbekistonning buyuk davlat bo'lishini geografik asoslarini ishlab chiqish:

-o'quvchilarni geografik borliq va hodisalarni o'rganish usullar Bilan qurollantirish. Mazkur usullar (metodlar) Bilan ishlash ko'nikmalarini shakillantirish:

-o'quvchilarni geografik hodimlardan, ma'lumotnomalardan qo'shimcha adabiyotlardan foydalanishga o'rgatish, egallagan geografik bilimlarini amalda qo'llay bilish ko'nikmalarini shakillantirish. O'quvchilarni mustaqil ravishda foydalanib o'z bilmini oshirishga o'rgatish. O'quvchilarda geografik madaniyatni shakillantirish.

Tarbiyaviy maqsadlari.

-O'zbekistonning kelajagi buyuk davlat ekanligini asoslab berish, o'quvchilarda Vatanimiz va qudrati va ravnaqidan faxirlanish tuyg'ularini shakillantirish;

-o'quvchilarda tabiatdagi va tabiiyot va jamiyat uo'zaro ta'sirlarga didaktik nuqtai nazardan karashga o'rgatish;

-o'quvchilarga ahloqiy tarbiya berish va bunga imkoniyat yaratish, ularda Vatandarparvarlik tuyg'ularini shakillantirish;

-o'quvchilarni ahloqiy jihatdan to'g'ri tarbiyalash, ularda Vatanga muhabbat ruhida, Vatanni himoya qilish har fuqoroning oliy burchi ekanligini o'ktirish;

-o'qituvchilarni mehnat tarbiyasiga va kasb tanlashiga yordam berish, hozirgi zamonda o'z o'rnini topishga ko'maklashish;

O'quvchilarni qiziquvchanligi qobiliyatini rivojlantirishga yo'naltirilgan maqsadlar:

-geografik bilimlar va muammolarga qiziqishni uyg'otish;

-o'quvchilarga kuzatuvchanlik, eslab qolish, tafakkur, tasavvur va nutq qobiliyatlarini rivojlanishiga imkon yaratish:

-o'quvchilarni ular imkoniyati doirasidagi geografik muammolarni yechishga o'rgatish, ularda hodisa va jarayonlariga kompleks va sentetik yondoshish, yondashishni shakillantirish:

Maktab geografiyasining vazifalari uning maksadlaridan kelib chikadi

- maktab geografiyasining umumiy va har bir sinf bo'yicha maksadi, mazmuni anika ularni yanada takomillashtirish;

-o'kuvchilarning yosh xususiyatlarini xisobga olgan holda geografik bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirishiga imkon beradigan ma'lum usullarni aniqlash;

-o'kuvchilarga amaliy geografik ko'ni ko'nikma va malakalarni singdirish imkoniyatlarini aniqlash;

-ta'lim jarayonida o'kuvchilar faoliyatini oshiradigan va mustaqilligini ta'minlaydigan samarali usullarni aniqlash;

-Geografiya faning umumiy va kasb-hunar ta'limi tizimidacha o'kuvchilarni mohiyatini o'rganish, ularni axloqiy, estetik tarbiya berish, vazifalarini ochib berish;

- ta'limni tashkil etish turlarini ishlab chikish va takomillashtirish;

-o'kitish metodikasini yanada takomillashtirish, sinalgan o'kuv predmetlarini yanada rivojlantirish;

-yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llashni ilmiy-metodik asoslarini ishlab chiqish;

-Geografiya ta'limida axborot texnologiyalari imkoniyatlaridan foydalanib dars o'tish usullarini ishlab chiqish;

-darslik, o'quv qo'llanmalari va vositalariga qo'yiladigan talablarni ishlab chiqish va ulardan foydalanish hamda ular bilan ishlash usullarini ishlab chiqish

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1.Geografiya o'kitishning ta'limiy maqsadlari nimalardan iborat?

2.O'quvchilarni Vatandarparvarlik ruhida tarbiyalash geografiya ta'limining qanday maqsadlariga kiradi?

3.Geografiya ta'limining o'kuvchilarini qiziqish qobiliyatlarini rivojlantirishga yo'laltirilgan maqsadlar qanday qismlardan iborat?

4.Geografiya o'qitish metodikasining vazifalari jadvallarini tuzing. Har bir vazifaga ta'rif bering.

5.Geografiya ta'limining maqsadi qanday hollarda o'zgarishi mumkin?

1.3. Geografiya ta'limi metodikasining boshqa fanlar bilan aloqasi.

Geografiya ta'limi metodikasi qator tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy hamda gumanitar fanlar bilan o'zaro bog'langan. Geografiya o'kitish metodikasini geografiya fani bilan bog'liqligi quyidagilarda namoyon bo'ladi:

-geografiya fani maktab geografiyasi mazmunini asosini tashkil qiladi va uning rivojlanishi uchun asos bo'lib hisoblanadi. Geografiya fanidagi yutuqlar va o'zgarishlarni maktab geografiyasining mazmunida va tuzilishida aks etib boradi;

- geografiya fanining mazmuni maktab geografiyasining tuzilishida aks etgan. Maktab geografiyasi ikki qismdan iborat: tabiiy va iqtisodiy geografiya. akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun utiladigan «Amaliy geografiya» darsligida injinerlik geografiyasining mazmuni aks etgan;

-o'kuv vositalari va ular bilan ishlash usullari geografiya fanida qo'llaniladigan usullar bilan aniqlanadi. Masalan: geografiyada keng qo'llaniladigan kartografik usul, maktab geografiyasida ham keng qo'llaniladi

(xaritalar bilan ishlash), dalada olib boriladigan tatqiqot ishlari maktab geografiyasida o'tkaziladigan o'quv- sayohatlarda aks etgan;

- geografiya ta'limining mazmuni va tuzulishi geografiya fanining rivojlanishi bilan muntazam takamillashib boradi. Xozirgi paytda maktab geografiyasida yangi-yangi tushunchalar paydo bo'lmoqda: Ekologik geografik sharoit; tizimli usul; giosiyosat : bashorat; Baholash va h.k.

- Dinamika barcha o'quv predmetlarini metodikasini umumiy ilmiy asosini tashkil qiladi. Geografiya ta'limi metodikasi didaktika fani tomonidan asoslab berilgan qonunyatlar, qonunlar va qoidalar asosida rivojlanadi. Didaktika fani geografiya o'qitish jarayonini tarkibiy qismlari o'rtasidagi qonuniy bog'lanish va munosabatlarni oydinlashtiradi vash u asosida o'qitishni maqsadi, mazmuni, usullari hamda o'qitish jarayonini jihozlashga doir talablarni belgilab beradi. Geografiya o'qitish metodikasi fani didaktika faniga suyanibgina qolmasdan balki uning rivojlanishi uchun muhim ma'lumotlar beradi. Masalan, o'quvchilarning geografik bilmi, ko'nikma va malakalarni baholash, geografik tasavvur, tushuncha, g'oyalar tizimini shakllantirish va boshqalar.

Psixologiya fanin o'quvchilardagi ruhiy faoliyatning umuiy qonunyatlarini o'rgansa, geografiya o'qitish metodikasi esa o'quvchilarning ruhiy faoliyatni, ularning geografik bilimlarni o'zlashtirish bilan bog'liq bo'lgan tomonlarni o'rganadi. Geografiya predmetini o'qitishda o'quvchilarning yoshi , bilmi, fikrlash qobiliyatini e'tiborga olmasdan turib, ularning o'kuv faoliyatiga samarali ta'sir etib bo'lmaydi. SHu tufayli geografiya o'qitish metodikasi psixologiya fani bilan chambarchas bog'langan.

-Geografiya ta'limi metodikasi ekologiya fani bilan ham uzviy bog'langan. Maktab va akademik litsey va kasb hunar kollejlaridagi geografiya ta'limida atrof-muhit muhofazasiga va tabiiy resruslardan oqilona foydalanish masalalariga katta e'tibor berilgan. Boshlang'ich tabiiy geografiya kursidan boshlab (5-sinf), o'rta ta'lim geografiya predmetlarida tabiiy resruslardan oqilona foydalanish, tabiat tarkiblarniifloslanishning xo'jalik faoliyati ta'sirida ifloslanishi, ularni oldini olish va atrof- muhit muhofazasi masalalari atroflicha ko'rib chiqilgan.

-Geografiya ta'limi metodikasi tarix, til va adabiyot va boshqa gumanitar fanlar bilan ham bog'langan. Maktab geografiyasida geografik bilimlarning rivojlanishini, har bir materik va o'lkalarni tabiatni va uni o'zlashtirilish tarixini o'rganish tarixiy manbalarinrini o'rganish bilan bog'liq. Geografik nomlarni to'g'ri uzulishi, ularni talqini, kelib chiqishi va mazmunini aniqlashda tilshunoslik qonunyatleri va qoidalari asosida olib boriladi. Maktab geografiyasida jahon, mamlakatlar va xududlarini o'rganishda, geografik qobiqni tarkibiy qismlari va undagi jarayonlar ni o'quvchilarga tushuntirilishida badiiy adabiytlardagi yorqin ifodalar, talqinlar va tasvirlardan foydalaniladi.

Geografiya o'qitish metodikasi ximiya, biologiya va qishloq xo'jaligi fanlari bilan ham chambarchas bog'langan. Geografik qobiqning kimyoviy tarkibini, tabiatni kimyoviy moddalar bilan ifloslanishini va ularni oldini olish yo'llarini o'rganishda maktab geografiyasi ximiya fanining yutuqlariga asoslanadi. Geografik qobiqning asosiy tarkibiy qismi bo'lgan tuproq, o'simlik qoplami, hayvonot dunyosini va turli xil ekinlarni yetishtirishni o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishda maktab geografiyasi biologiya va qishloq xo'jaligi fanlari tizimi yutuqlariga asoslanadi.

Geografiya ta'limida ma'lumotlarni umumlashtirish va tashkil qilishda, zamonaviy texnika vositalaridan foydalanishda maktab geografiyasi matematika, statistika va axborot texnologiyalari fanlari yutuqlariga asoslanadi.

Hozirgi davrda geografiya ta'limida yangi pedagogik texnologiyalar qo'llanilmoqda va ulardan foydalanishning ilmiy –metodologik asoslari ishlab chiqilmoqda. Mazkur sohada geografiya ta'limi yangi yutuqlariga tayanadi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Geografiya ta'limi metodikasi qaysi fanlar bilan bog'langan?
2. Geografiya ta'limi metodikasi fanini geografiya fani bilan bog'liqligi nimalarda ifodalanishini chizmasini tuzing?
3. Geografiya ta'limi metodikasi qaysi fan ishlab chiqqan qoida qonunyat va qonunlar asosida rivojlanadi?
4. Geografiya o'qitish metodikasi psixologiya fani bilan qanday bog'langan?
5. Geografiya o'qitish metodikasini boshqa fanlar bilan bog'lanish chizmasini tuzing:

1.4 Geografiya ta'limida amaliy tatqiqot ishlarini tashkil qilish muammolari

Geografiya ta'limi metodikasining rivojlanishi yangi o'qitish metodikalarini ishlab chiqish, majmualarni takomillashtirish, ilg'or metodlarni qo'llash bilan bog'liq. Mazkur muammolarni xal qilish qo'p jihatdan pedagogik tatqiqotlarda qo'llanadigan metodlarga bog'liq.

Geografiya ta'limini metodikasi bo'yicha tatqiqot ishlarni olib borishni dastlabki manbai bo'lib O'zbekiston Respublikasining ta'limi to'g'risidagi qonuni, kadrlar tayyorlashning milliy dasturi va boshqa hukumat qarorlari asos bo'lib hisoblanadi.

Xar qanday fanda ham tatqiqod metodlarini ishlab chiqish va tatqiqotlar olib borish metodologiya va ilmiy tatqiqod metodlari tushunchalari bilan bog'liq

Metodologiya – bu borliqni bilish va o'zgartirish metodlari haqidagi ta'limotdir.

Ilmiy tatqiqod metodlari – bu tadqqod olib borish usullaridir.

Geografiya ta'limi metodikasida ilmiy tatqiqot materiallari ikta katta guruxga bo'linadi: eksperimental-empirik va nazariy metodlar;

Ekspirimental-emprik usullar pedagogik tatqiqotlar bosqichida qo'llaniladi, nazariy usullar esa yig'ilgan ma'lumotlarni umumlashtirish va nazariyalar tuzish bosqichida qo'llaniladi.

Geografiya ta'limini rivojlantirish dastlabki bosqichlarda asosiy ekspirimental-emprik usullar qo'llanilgan. Ammo XX-asrning 2-yarmidan boshlab geografiya ta'limi metodikasining nazariy jixatlarini rivojlanganishi oqibatida u hususiy dedaktika faniga aylandi. Geografiya asosida metodik tatqiqotlarda nazariy usullar va ularning aloxida qismlari keng qo'llanila boshlandi. Masalan, tizimli-tarkibli yondoshish, bilimlarni mantiqiy dedaktik taxlili, o'quv materialini tarkibiy- mantiqiy va mantiqiy tushuncha taxlili.

Tatqiqot usullarini tanlab qo'yilgan maqsad va vazifalardan kelib chiqadi, Masalan, muammoning dolzarbligi, maksa dva vazifalarni aniqlash va boshqalar mavjud ilmiy adabiyotlarni nazariy taxlil qilishni talab etiladi.

1.4.1.Nazariy tatqiqot usullari

Azariy tatqiqot usullariga adabiyotlarni taxlil, statistik-matematik, tarixiy, qiyosiy va tizimli usullari kiradi.

Adabiyotlar bilan ishlash usuli. Har qanday ilmiy ish shu sohada e'lon qilingan adabiyotlarni o'rganish, taxlil qilish va umumlashtirish bilan boshlanadi. Mazkur usul yordamida boshqa tatqiqotchilar tomonidan olingan ma'lumotlar to'planadi va o'rganiladi va umumlashtiriladi. Geografiya ta'limi metodikasida quyidagi soxalar bo'yicha adabiyotlar ma'lumotlar to'planadi va taxlil qilingadi: ta'lim bo'yicha davlat tomonidan chiqarilgan qonunlar , qarorlar va boshqa xujjatlar; bilish nazariyasi bo'yicha falsafiy adabiyotlar o'rganiladi; mantiq, psixologiya va didaktika bo'yicha ma'lumotlar o'rganiladi va taxlil qilinadi: o'qitish metodikasi bo'yicha e'lon qilingan ilmiy ishlar aloxida taxlil qilinadi. Adabiyotlar taxlili amalga oshirilgandan so'ng o'rganilayotgan muammoning dolzarbligi,o'rganilmay qolgan jixatlari aniqlanadi.

Sestimatik- matematik metodlar. O'qitish metodikasi bo'yicha olib borilgan tatqiqotlar natijalarini hisobga olish va ularni umumlashtirish maqsadida olib boriladi. Miqdoriy ko'rsatgichlarni tanlash ularni tartibga keltirish va taxlil qilish metodik tatqiqotlarda katta axamiyatga ega: CHunki ular juda ko'p pedagogik tatqiqotlarning o'lchami hisoblanadi. Miqdoriy ko'rsatgichlar yordamida tarbiya va o'qitishda qo'llaniladigan pedagogik vositalarning qanchalik foydaliligini aniqlash mumkin.

Qiyosiy usul. Mazkur usul yordamida fandagi va maktab geografiyasidagi bilimlar tizimi, o'qitish jarayonida qo'llaniladigan metodlar, o'quv vositalari, baholash usullari, dars turlari tanqidiy nuqtai nazardan taxlil qilinadi. Bu esa tatqiq qilinayotgan muammoni umumiy va o'ziga xos xususiyatlarini ochib berishga imkon beradi.

Tarixiy usul. Mazkur usul yordamida o'rganilayotgan metodik muammoning rivojlanishi o'ziga xos xususiyatlari ochib beriladi. Bundan tashqari ma'lum bir muammoni ayrim davrlarda rivojlanishini ham ochib beradi.

Tizimli tuzilish usuli. Bu umumiy fanlar aro tatqiqot usuli bo'lib XX-asrning 70-yillaridan boshlab ilmiy tatqiqot ishlarida keng qo'llanila boshlandi. Mazkur usul bir butun bo'lgan geografik borliqni eng muhim xususiyatini ochib beri shva

uni tarkibiy tuzilishining darajalarini aniqlashdan iborat. Geografiyani o'qitish metodikasida mazkur usul yordamida ma'lum bir tizim, tizimchalarga bo'linadi. Geografiya o'qitish metodikasida o'quv materiali tizim sifatida qaraladi, uning tarkibiy qismlari esa tizimchalar sifatida qaraladi.

Tizim-tuzilish usullarini tarkibida mantiqiy-tuzilish taxlili mavjud. Mazkur usul yordamida o'quv materialining tuzilishi va ularni bayon etilishining ketma-ketligi aniqlanadi. Mazkur usul yordamida bir butun geografik borliqni tuzilishini tatqiq qilishga imkon beradi va undan aloxida qismlarni ajratishga va ular orasidagi bog'liqliklarni ochib berishga imkon beradi.

1.4.2. Eksperimental-empirik usullar

Mazkur usullarga asosan maktab tajribasini o'rganishga yo'naltirilgan usullar kiradi. Ular kuzatish, anketa, maktab xujjatlarini tekshirish usullari va pedagogik eksperiment kiradi.

Kuzatish. Eng keng tarqalgan pedagogik tatqiqot usuli hisoblanadi. Mazkur usul pedagogika jarayonini bilishni eng muxim usullaridan biri xisoblanadi. Xar qanday o'qituvchi darsni kuzata bilish qobiliyatiga ega bo'lmog'li lozim. Kuzatish metodikasi tuzilishi, mazmuni, turi, kuzatish texnikasi o'rganilayotgan muammoni moxiyati va xususiyatlari, tatqiqod metodlariga bog'liq.

Kuzatish turli xil bo'ladi, ular dasturi, tashkil qilinishi va maqadiga ko'ra ma'lum bir guruxlarga bo'linadi.

Kuzatish ob'ektlari bo'quv ishlari usullari, darslarda o'kuvchilarni tashkil qilish, uyga vazifa berish, o'kitish metodlarini, vositalarini tanlash xisoblanadi.

So'rovnoma (anketa)usuli. Mazkur usul geografiya ta'limida keng qo'llaniladi. Bunda turli metodik ma'lumotlar uchun ma'lum bir yo'nalishda ma'lumotlar yig'iladi. So'rovnomaning mazmuni o'quvchilvar, o'kituvchilar va metodestlar uchun aloxida ishlab chiqariladi. Masalan, iqtisodiy va ijtimoiy georgrafiya predmeti bo'yicha o'kituvchi uchun so'rovnoma mazmuni o'qitish metodlarini takomillashtirish bo'yicha quyidagicha bo'lishi mumkin:

1.o'quvchilarni faoliyatini tashkil qilishda qanday uchullardan foydalanasiz:
a) yangi mavzuni o'kitishda; b)o'kuvchilar bilmini tekshirishda;

2.sizni darsligingizda ko'proq qaysi metod asosiy bo'lib hisoblanadi?

3.Sizni darsligingizda VIII-IXsinf o'quvchilarning ishlari nimasibilan farqlanadi: a) xarita bilan ishlanadi; b)darslikdagi rasmlar bilan, jadvallar bilan;

4.O'kituvchilar qobiliyatini qanday vositalar va usullar bilan rivojlantirasiz;

5.o'kuvchilarni bilish faoliyatini qaysi darajada tashkil qilasiz; a) bilimlarni tayyor xolda berasizmi? b)materialni faqat bir qismini o'zingiz tushuntirasiz? v) mavzuni o'quvchilar o'zlari mustaqil o'zlashtiriladi.

O'qituvchilardan so'rovnoma o'rtkazish bilan bir vaqtning o'zida o'kuvchilar bilan ham so'rovnoma o'tkaziladi. O'quvchilar uchun so'rovnoma mazmuni quyidagi jadvallarda berilgan.

O'quvchilar uchun so'rovnoma

Yangi materialni qaysi usulda o'rganilganda siz yaxshi usulda saqlab qolasiz va yaxshi tushunasiz? Agar darsni yaxshi tushunsangiz va eslab qolsangiz «+» belgisini yoki tushunishga qiynalsangiz «-» belgisini quyting.

№	Yangi mavzuni o'rganish usuli	+	-
1	2	3	4
1	O'qituvchini og'zaki tushuntirishi		
2	O'qituvchini topshirig'iga binoan mustaqil ish bajarishi		
3	Sinfda suxbat o'tkazish: a) o'quvsi savollariga javob berish: b) sinfdoshini javobi asosida xulosa chiqarish		
4	O'qituvchi bilimlarni hammasini o'zi tushuntirib beradi va tayyor holda beradi		
5	Bilimlarni ma'lum bir qismini o'zingiz o'qituvchi topshirig'iga binoan xarita va darsliklar bilan ishlash davomida olasiz.		
6	Sinfdoshlar ma'ruzasi va habarlari		
7	O'qituvchining tushuntirishi		
8	Atlaslar va darslikdagi xaritalar bilan ishlash		
9	Kinofilmlar, vidiofilmlar va deapozitivlar bilan ishlash		
10	Sinfda Darslik bilan ishlash		
11	Axborot vositalari bilan ishlash		
12	O'qituvchi yordamida amaliy ishlar bajarish		
13	Olingan bilimlar asosida yangi mavzuni mustaqil o'rganish		
14	Turli xil usullarni birga qo'llash		
15	Yana qanday usullar sizni yangi mavzuni o'zlashtirishingizda yordam beradi		

So'rovnoma asosida olingan ma'lumotlar matematik usullar bilan qayta ishlanadi va umulashtiriladi. Turli viloyatlarda o'tkazilgan so'rovnomalarning javobi mos bo'lsa o'rganilayotgan pedagogik jarayonlarning to'g'riligini tasdiqlaydi.

Pedagogik eksperiment. Pedagogik tadqiqotlar eng keng tarqalgan usullardan biri hisoblanadi. O'ning yordamida har bir o'qitish metodlarni avzalliklarini aniqlash mumkin.

I.S.Mitrusov fikricha pedagogik eksperimenti deganda nazorat qilinayotgan va xisobga olinayotgan sharoitda tadqiq qilinayotgan pedagogik jarayonlarni kuzatishga imkon beradigan ilmiy jixatdan tashkil qilingan ta'lim va tarbiya tajribasidir. Pedagogik eksperimentning maqsadi o'rganilayotgan voqea va hodisalarni qonuniyatlarini aniqlash, u yoki bu metodik masalani mohiyatini ochib berishdir.

Pedagogik eksperimentga quyidagi talablar quyiladi⁶

- pedagogik eksperiment mukammal darajada loyihalashtirilgan bo'lmog'i lozim;
- u metodologik jixatdan asoslangan gepotezaga tayanmog' lozim;
- o'rganilayotgan muammo o'zida qarama-qarshiliklarni va yangiliklar kurtagini aks ettirmog'i lozim;

Pedagogik eksperiment o'tkaziladigan vaqti, o'rganilayotgan hodisalar tarkibi, tashkil qilinishiga ko'ra turlicha bo'lishi mumkin. Pedagogik eksperimentlar o'tkazilish vaqtiga ko'ra qisqa va uzoq muddatli, o'rganilayotgan hodisani tarkibiga ko'ra oddiy va murakkab, tashkil qilinishiga ko'ra tajribali (bir gurux o'quvchilar bilan o'tkaziladi), tabiiy (bir sinf bilan, yoki bir necha

maktabdagi bir xil sinflar bilan o'tkaziladi), kompleks eksperimentlarda tajriba va tabiiy usullar uyg'unlashgan holda qullaniladi.

Oldiga qo'ygan maqsadiga ko'ra pedagogik eksperimentlar tasdiqlovchi (mavjud qoidalarni) shakillantiruvchi yoki yaratuvchi, nazorat qiluvchi yoki nazorat.

Pedagogik eksperiment yordamida nazariy hollar tekshiriladi, ta'lim va tarbiya jarayoni haqida to'la va aniq ma'lumotlar olishga imkon beradi.

«Eksperiment» va «Tajriba» tushunchalarini chalkashtirmaslik lozim. Eksperemental ishlar aniq xisobga olinadigan sharoitlarda o'tkaziladi, uning natijasida aniqbir nazariy xollar olinadi. SHuning uchun eksperent natijasida anikiy maksadlar amalga oshiriladi. Demak, eksperiment deganda pedagogik jarayonda bo'ladigan qonuniy aloqalarni o'rganish metodidir.

Tajriba ishlari yordamida yoki ishlab chiqarilgan usullar o'quv jarayoniga qanday ijobiyta'sir qilgani aniqlanadi. Qisqa qilib aytganda pedagogik eksperiment natijasida olingan nazariy xolatlarni amalda qo'llash mumkinligini aniqlashga yordam beradi. Buning uchun o'qitish eksperimental va asosiy sinflarda bir vaqtning o'zida olib boriladi.

Demak, tajriba ishlari eksperimental tadqiqotlar asosida yaratilgan metodik tizimlarni samaradorligini tekshirish vositasidir.

Bundan tashqari yana quyidagi usullar mavjud:

-suxbat usuli, bunda tadqiqotchi o'qituvchilar, o'qtuvchilar va maktab raxbariyati bilan ma'lum bir mavzu bo'yicha suxbatlashadi;

-mak5tab xujjatlarini o'rganish usuli. Bunda sinf jurnallari, dasturlar o'qituvchi xujjatlari, o'quvchilarning yozma ishlari sinfdan tashqari ishlar va mustaqil va amaliy ishlar xujjatlari o'rganiladi;

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Metodologiya deganda nimani tushunasiz?
2. Ilmiy-tadqiqot usullarining vazifasi nimadan iborat?
3. Tadqiqot usullari qanday usullarga bo'linadi?
4. Nazariy usullarga qaysi usullar kiradi?
5. Geografiya ta'limining rivojlanishini dastlabki bosqichlarida qanday usullar ko'proq qo'llaniladi?
6. Qaysi usul bilan har qanday tadqiqot boshlanadi?
7. statistik-matematik usullarni axamiyati nimadan iborat?
8. Qaysi usul qanday hollarda qo'llaniladi?
9. Tarixiy usul haqida so'zlab Bering.
10. Tizimli tuzilish usullarini qanday hollarda qo'llash mumkin?
11. Eksperimental-emprik usullar qanday qismlardan iborat ekanligini so'zlab bering.
12. Kuzatish ob'ektiga nimalar kiradi?
13. So'rovnomma usuli qanday hollarda qo'llaniladi?
14. Pedavgogik eesperiment hqada so'zlab Bering.
15. Maktab xujjatlariga nimalar kiradi?

1.5. Metodik tadqiqotlar bosqichlari

Ta'lim va tarbiya ishlarini ma'lum bir maqsadlari va yo'nalishlarda borishi, ularning samaradorligi ilmiy pedagogik ishlarning to'g'ri tashkil qilinishiga hamda ularning natijalariga bog'liq. SHu maqsadda metodik tadqiqotlar bir necha bosqichlarda olib boriladi. Ular quyidagilardan iborat:

- muammoning qo'yilishi;
- tadqiqot ob'ekti va predmetini tanlash;
- tadqiqotni maqsad va vazifalarni aniqlash;
- ishchi g'oyani ishlab chiqish;
- ishlab chiqilgan g'oyani pedagogik tajribalarni kuzatish va eksperimental ishlarni bevosita o'rganish asosida tekshirish;
- olingan yangi ma'lumotlar va bilimlar asosida nazariy xulosalarishlab chiqiladi va tadqiqot natijalarini tekshirish amalga oshiriladi.

Muammoni qo'yish bosqichi. Mazkur bosqichda tanlangan mavzu bo'yicha mavjud adabiyotlar o'rganib chiqiladi natijada muammoning tarixi va nazariyasi o'rganiladi, maktablarning tajribasi va yuqori pedagogik tajribalar taxlil qilinadi. Buning natijasida muammoning o'rganilganlik darajasi aniqlanadi. Muammoning qaysi tomonlariga to'la va mukammal va qaysi tomonlariga kam yoki umuman o'rganilmaganligi aniqlanadi. Mazkur ish davomida nazariy xolatlar taxlil qilinadi va o'quv jarayonining aniqxolatini tavsifi tuziladi. Bunday tadqiqot tasdiqlovchi eksperiment usuli deb ataladi. Ushbu bosqichning oxirida tadqiqot ishlarini kengaytirilgan dastur loyihasi ishlab chiqiladi.

Tadqiqot ob'ektlari va predmetini tanlash bosqichi. Mazkur bosqichda muammoning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda tadqiqotning ob'ekti va predmeti aniqlanadi. Tadqiqotning ob'ekti bo'lib ma'lum bir sinfda olib boriladigan o'quv jarayonining ba'zi eixatlari bo'lishi mumkin.

Masalan, 5-sinfda o'qitiladigan «Boshlang'ich tabiiy geografiya» kursida tabiatnikuzatish ko'nikmalarini shakillantirish ishining predmeti bo'lishii mumkin.

Iqtisodiy geografiya tushunchalarini shakillantirishda tadqiqot ob'ekti bo'lib «O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi» kursi bo'lishi mumkin, tadqiqot predmeti bo'lib esa iqtisodiy o'qitish texnologiyasi bo'lishi mumkin.

Tadqiqotni maqsad va vazifalari aniqlash bosqichi. Mazkur bosqich eng muhim bosqich bo'lib hisoblanadi. Maqsad va vazifalarni to'g'ri va aniq ishlab chiqilishi keyingi bosqichlarda ishlarni to'g'ri va aniq loyihalashtirishga va amalga oshirishga yordam beradi. Odatda maqsad va vazifalar muammoni hozirgi holatiga baho berish asosida o'rganiladigan muammoni o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqadi.

Ishchi g'oyani ishlab chiqish. Ishchi g'oyani ishlab chiqish pedagogik eksperimentning asosiy qismlaridan biri hisoblanadi. Ishlab chiqilgan ishchi g'oya butun tadqiqot davomida olib boriladigan ishlarni asosiy o'zagi bo'lib hisoblanadi. Masalan umumta'lim maktablarida kartografik tushunchalarni shakillantirish g'oyasi 5-sinfdan 9-singacha davom etadi va tadqiqotlarning asosiy yo'nalishi bo'lib hisoblanadi.

Ishlab chiqarish g'oyasini sinash. Ushbu bosqichda pedagogik eksperiment, kuzatish va boshqa usullar orqali ishlab chiqilgan g'oya tekshiriladi, uning axamiyati, samaradorligi baholanadi.

Nazariy xulosalar ishlab chiqish. Tadqiqot davomida olingan natijalar umumlashtiriladi va nazariy hulosalar ishlab chiqiladi. Uning asosida ishlab chiqilgan g'oyalar va ilmiy holatlarning samaradorlik darajasi aniqlanadi va u yoki bu metod tanlab olinadi va yangi metodik tizim ishlab chiqiladi. Yangi ishlab chiqilgan metodik tizimning avzalligini aniqlashni asosiy o'lchovi bo'lib o'quvchilarning bilim va malakalarini sifati hisoblanadi. SHuning uchun ayrim metodlarni samaradorligini aniqlashda tadqiqotlar ikta paralel sinflarda olib boriladi, ya'ni eksperimental va oddiy. Oddiy sinflarda dars qabul qilingan metodikani qo'llash orqali o'tkaziladi, eksperimental sinflarda esa yangi ishlab chiqilgan usul yordamida o'tkaziladi. So'ngra eksperimental va oddiy sinflardagi o'quvchilar bilimlari solishtiriladi.

Metodik tadqiqotlar bosqichlari (Matrusov bo'yicha)

№	Bosqichlar	Misollar
1	2	3
1	Tadqiqotning asosiy muammolarini aniqlash adabiyotlari va maktab tajribasini o'rganish asosidalar	1. Darslik bilan ishlash usullari
2	G'oyani olg'a surish	2.O'quvchilarning bilim iva ko'nikmasi quyidagi hollarda yuqori bo'ladi: a) ulvar darslikni tuzilishi va metodik jixozlari bilan tanish bo'lsa; b) darslikningmetodik jixozlarini ayrim elementlaridan foydalanishusullarini bilishsa; v) o'kuvchilarni bilim va ko'nikmalarinitekshirishda, dars jarayonida darslik keng qo'llanilsa; g) dars davomida darslikdagi matn, xaritalar, sonlar, rasmlar, jadvallar, savol va topshiriqlar bilan doimiy ishlab borilsa;
3	Asosiy muammoni yechish va ni tekshirish jarayonida vazifalarni aniqlash va shakillantirish	3.Ishni regional usullarini aniqlash: -teksts bilan; -sonli materiallar bilan; -xarita va rasmlar bilan; -darslikdagi savol va topshiriqlar bilan;
4	Tadqiqot metodini tanlash	Jarslikni metodik jixozini taxliliga, darslardagi kuzatishga va eksperimentga tizimli-tarkibli yondoshish
5	Har bir vazifani yechish uchuneksperimentalmateriallarni tayyorlash	5.darsning turli bosqichlarida darslikning turli variantlaridagi metodik jixozlanishida o'quvchilarning mustaqil ishlari uchun tematik va dars planini, topshiriqlarini va tarqatma dedaktik materiallarni, o'quvchilarni aqliy va amaliy xarakatlari tartibi haqida ko'rsatmalar ishlab chiqish va x.k
6	Eksperimentni o'tkazish	6.eksperimental sinflarda Darslik bilan muntazam ish olib boriladi: nazorat sinflarida esa odatdagidek.
7	Tadqiqotni xulosalarini ishlab chiqish	7.xulosada Darslik bilan ishlash o'quvchilarni bilim va malakasiga qanday ta'sir ko'rsatgani, Darslik bilan ishlashni qanday usullarini yaxshi Samara berishiifodalaniyadi.
8	Olingan natijalarni amaliy axamiyatini ko'rsatish	8.tadqiqot natijalari o'kuvchilar uchun Darslik bilan ishlash bo'yicha metodik ko'rsatmasi tayyorlashda qo'llaniladi.

Oxirgi paytlarda metodik tadqiqotlarda sotsiologik ekspert va tekst usullari keng qo'llanilmoqda.

Sotseologikturli mutaxassisliklar o'rtasida anketa so'rovi o'tkaziladi. Olingan ma'lumotlar stasistik-matematik usullar yordamida qayta ishlanadi va ularning natijalarini taxlili asosida gaografiya ta'limi mazmuniga o'zgarishlar kiritiladi.

Ekspert usullari yordamida ishlab chiqilgan muammoni yechish yo'llari aniqlanadi, masalan, geografiya ta'limi mazmuni, o'qitish metodlari va boshqa masalalarni muxokama qilishda qo'llaniladi. Bunda asosan ekspertlpr xulosalari taxlil qilinadi.

Test usuli xozirgi davrda eng keng tarqalgan usullardan biri hisoblanadi. Uning natijalari asosida har bir o'quvchining va sinfning bilim darajasini aniq baholash mumkin.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Metodik tadqiqotlar qanday bosqichlarda olib boriladi?
2. Metodik tadqiqotlar olib borish nimalardan boshlanadi?
3. Metodik tadqiqotlarda ishchi g'oyani ishlab chiqish nimalarga bog'liq?
4. Tadqiqotni maqsad va vazifalarini aniqlash nima asosida olib boriladi?
5. Test yordamida geografiya ta'limida nimalar aniqlanishini gapirib Bering.

II – Qismi

IV. O'QITISH METODLARI HAQIDA TUSHUNCHA

O'qitish metodlarini mazmunan, mohiyati va vazifasi haqida juda ko'p fikrlar mavjud. Ularni umumlashtirib ifoda qilinganda o'qitish metodiga quyidagicha ta'rif berish mumkin: o'qitish metodiga quyidagicha ta'rif berish mumkin: o'qitish metodi deb ta'lim maqsadlariga eririshish uchun o'qituvchi va o'quvchilarning birgalikdagi faoliyatiga aytiladi.

O'quv jarayonida o'qituvchining maqsadi bilim berish, O'Quvchilarning maqsadi bilim olishdir. Mazkur maqsadlarga erishish uchun pedagogikada qator o'qitish metodlari ishlab chiqilgan.

4.1. O'qitish metodlarining sinflashtirish

O'qitish metodlari juda ko'p belgilar asosida sinflashtirilgan. SHuning uchun o'qitish metodlarini sinflashtirishni qator variantlari mavjud.

Daslab o'qitish metodlarni sinflashtirish nemis olimi Oberlender tomonidan ishlab chiqilgan. Mazkur sinflashtirish XX- asrning 30-yillarigacha foydalanildi.

Oberlender geografiya o'qitish metodlarni qo'yidagiga sinflashtirgan:

- analitik metodlar. Avval Yer bir butun ob'ekt sifatida o'rganiladi, so'ngra uning qismlari o'rganiladi. Masalan, «Materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasida avval Yerning umumiy xususiyatlari va qonunyalari ochib beriladi. So'ngra alohida materik va okeanlarning tabiiy geografik xususiyatlari o'rganiladi:

- sintetik metodlar. Avval alohida joylar o'rganiladi so'ngra Yer bir butun o'rganiladi;

- konstruktiv metodlar. Bunda o'quvchi xarita chizish davomida yer yuzasini reliefini haqida bilimlarni egallaydi;
- bog'lovchi metodlar. Bunday metodlar bilan ishlanganda o'rganilayotgan xodisalar o'rtasidagi aloqa va og'liqliklarni o'rganishga katta e'tibor beriladi; Masalan, balandga chiqqan sari harorat va bosimni pasayishi va x.k.
- guruhlashtiruvchi metodlar. Bir xil geografik xodisalarni qiyoslashga asoslangan. Masalan, daryolarning to'yinishi, yog'inlarni taqsimlanishi, sanoatni ayrim tarmoqlarini joylanishi va h.k.:

Keyinchalik Ushbu metodlar boshqa olimlar tomonidan takomillashtirila boshlanadi. D.D. Semenov, E.Yu. Petri, A.S. Sokolov, V.P. Budanov, S.P. Arjanov tomonidan qayta ishlab chiqildi. S.P. Arjanov geografiya o'qitish usullarini quyidagi guruhga bo'ladi: analitik, sintetik, kontsertrik, assotsiyalashtiruvchi, guruhlashtiruvchi, taqqoslash, tajriba, o'zaro aloqa, evristik, degmatik, sintetik-genetik, tajriba- evristik.

Xalq komissariatining 1934 yil 15 may «Geografiyani boshlang'ich va o'rta maktablarida o'qitish haqida» qaroridan so'ng mavjud o'qitish metodlari qattiq tanqid ostiga olinadi.

«O'qitish metodi» deganda tushunchani yangi mazmuni va mohiyati ishlab chiqildi. V.G. Erdeli tomonidan geografiya o'qitish metodlarni ikki guruhga bo'lish tavsiya etiladi:

A) barcha fanlarda qo'llaniladigan metodlar;

B) faqat geografiya fanida qo'llaniladigan metodlar (masalan, xarita bilan ishlash metodlari).

A.A Polovingin 1938 yili «Tabiiy geografiya metodikasi» nomli darsliklarda quyidagi metodlarni ajratadi: og'zaki bayon xarita diapozitiv; plastilin; daslik; va globus bilan ishlash; ekskursiya va tajriba metodlari. V.P. Budanov 1939 yil «Tabiiy geografiyani o'qitish metodikasi» nomli kitobida o'qitish metodikasiga quyidagi ta'rif beradi: «O'quvchilarni yangi bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirishni o'qituvchi tomonidan boshqarishishi». V.P. Budanov quyidagi metodlarni ajratadi: jonli so'z; Darslik bilan ishlash, gluu va xarita bilan ishlash, ko'rgazmali, kuzatish va tajriba. XX asrning 50 –yillaridan so'ng Ushbu muammo N.N. Baranskiy, A.V.Darineskiy, V.A. Jugkevich, V.A.Korinskaya O. Mo'minovlar tomonidan rivojlantirildi.

SHuni ta'kidlab aytish joizki, har doim turli davrlarda o'qitish metodlarni sinflashtirish bitta yagona qoida asosida olib borildi, ya'ni bilish manbalariga asosan. SHuning uchun hozirgi davrda geografik o'qitish metodikasi metodlarni bilish manbalariga ko'ra sinflashtirish keng tarqalgan. Suhbat, ma'ruza, xaritalar bilan ishlash, kuzatish, tajriba, Darslik bilan ishlash, statistik ma'lumotlar bilash ishlash metodlari umumta'lim maktablarida u yoki bu shaklda keng qo'llanilamoqda. Oxirgi davrlarda o'qitish metodlarni ishlab chiqish kuchayib ketdi. Geografiya o'qitish metodlarini bilish manbalariga ko'ra sinflashtirish tanqid ostiga Olina boshlandi, chunki Ushbu metodlar asosan tashqi belgilarga qarab, o'quvchilarni o'quv faoliyatini hisobga olgan holda sinflashtirilgan.

Endi geografiya o'qitish metodikalarini metodologik asosini ko'rib chiqamiz. Falsafa fanida «metod» tushunchasiga qo'yidagiga ta'rif beriladi;

«Borliqni amaliy va nazariy o'rganish». Ushbu ta'rif asosan ilmiy va o'quv tomonlari turlicha, shuning uchun Ushbu ta'rifni to'g'ridan to'g'ri o'quv jarayoniga qo'llab bo'lmaydi, chunki ularni maqsadlari va faoliyat shakllari turlicha. Ammo ularning umumiy tomonlari ham bor. Ularning eng muhim umumiy tomonlari ham bor. Ularning eng umumiy tomoni fan ham, o'qitish ham bilish jarayoni hisoblanadi. Ilmiy bilishda ob'ektiv bo'lib borliq, sub'ekt bo'lib tatqiqotchi (olim) hisoblanadi. O'qitish jarayonida ob'ekt bo'lib o'quv predmetining mazmuni, sub'ekt bo'lib o'quvchilar hisoblanadi. Ikala sharoitda ham alohida o'rinni sub'ektning faoliyati egallaydi. Manna shu narsa o'qitish metodini falsafiy ta'rifini o'quv jarayoniga qullash imkon beradi.

Endi o'qituvchi bilan o'quvchining maqsadlarini aniqlab olishimiz lozim.

O'qituvchining o'qitish maqsadlari qo'yidagilardan iborat:

- o'quvchilarni bilim va ko'nikmalarni egallashni ta'minlash;
- o'quvchilarni ongini rivojlanishni ta'minlash;
- egallangan bilim va ko'nikmalar asosida o'quvchilarni shakllanishini ta'minlash, ya'ni ularni tarbiyalash.

O'qitish (o'quvchi) ning metodi bitta maqsadga yo'naltirilgan, ya'ni bilim va ko'nikmalarni egallash. Demak, o'quvchilarning maqsadi, o'quvchilarning o'qitish metodi o'qitish metodining asosini tashkil qiladi. O'qituvchi o'quv jarayonini boshqaribgina qolmasdan balki mana shu jarayonning ichida bo'lmog'i lozim, ya'niy quvchilarni bilim va ko'nikmalarini egallashida bir paytning o'zida boshqaruvchi ham yordam beruvchibo'lishi zarur. Buning barchasi o'qitish metodlariga qo'yidagicha ta'rif berishga imkon beradi: «O'qituvchlar tomonidan o'kuv mazmunini o'zlashtirishga imkon beradigin o'kituvchi va o'quvchilarning birgalikdagi faoliyatidir».

Metod doimo o'kuv mazmuniga mos kelishi lozim. Maktab geografiyasida esa geografiya o'kitish metodlari so'zsiz geografiya fanini bilish metodlariga mos kelishi kerak o'qituvchi va o'quvchining faoliyatiga quyidagilar kiradi: kartografik ma'lumotlar va qo'llanmalar bilan ishlash usullari; statistik ma'lumotlar bilan ishlash; turli xil chizmalar bilan ishlash; iqtisodiy xisob kitoblar. Demak, o'qituvchi va o'quvchining faoliyati o'qitish metodini tashkil qilar ekan.

Hozirgi vaqtda geografiya ta'limida o'kitish metodlarini qo'yidagicha sinflashtirish keng tarqalgan:

I. Bilim olishga asosiy manbalariga ko'ra

1. O'qituvchining og'zaki usullari;
2. Kartografik qullanmalar;
3. Ko'rsatmali qo'llanmalar bilan ishlash;
4. Kursatish va tajriba metodlari;
5. Statistik ma'lumotlar bilan ishlash;
6. Darslik va qushimcha adabiyotlar bilan ishlash;
7. Amaliy metodlar
8. Zamonaviy axbarot texnologiyalaridan foydalanish
9. Yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanish

II. Didaktik maqsadlariga ko'ra

1. Yangi bilimlarni o'rganish

2. Bilimlarni mustaxkamlash
  3. Bilim, malaka va ko'nikmalarni tekshirish metodlari
- III. xulosa chiqarish metodlariga ko'ra

1. Analitik
2. Sintetik
3. Induktiv
4. Deduktiv

IV. Fikrlash faoliyati va bilim olish faolligi xususiyati bo'yicha

1. Izoxli ko'rgazmali metod
2. Reproduktiv yoki olingan bilimlarni qayta tiklash metodi
3. Muammoli bayon metodi
4. Muammoli ta'lim metodi
5. Qisman izlanuvchan metodi
6. Izlanuvchan metod

S.T. SHapova lenko barcha usullarni uch guruxga bo'ladi:

1. Og'zaki metodlar
2. ko'rgazmali metodlar
3. Amaliy metodlar

Bundan tashqari geologiyadagi usullarni yana ikki guruxga bo'lishimiz mumkin

1. Yangi bilim olish metodlari
2. Olingan bilimlarni qayta tiklash metodlari

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. O'qitish metodi deb nimaga aytiladi?
2. O'qitish metodlarini dastlab kim sinflashtirgan?
3. Analitik va sintetik metodlarini farqi nimada?
4. Konstruktiv metod haqida so'zlab Bering.
5. 1934 yil geografiya ta'limi haqida qanday davlat qarori qabul qilindi?
6. A.A. Polovinkin va budinovlar qanday darsliklar yozgan?
7. O'zbekistonda geografiya o'qitish metodikasi bo'yicha kim tomonidan Darslik yozilgan?
8. O'qitish metodlari ko'pincha nimaga asoslanib sinflashtirilgan?
9. Hozirgi paytda o'qitish metodlari qanday tamoil asosida sinflashtiriladi?
10. Didaktik maqsadlarga ko'ra o'qitish metodlari qanday guruhlarga bo'linadi?

4.2. Geografiya darslarida o'qitish metodlarini tanlash

Geografiya darslarida o'qitish metodlarini tanlash o'ta muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Agar tegishli metod noto'g'ri tanlangan bo'lsa o'qituvchi va o'quvchining berganlikdagi faoliyati samarasiz bo'lib qoladi. SHuning uchun o'qitish metodlarini tanlash ma'lum bir tamoillar asosida olib borilmog'i lozim. Ular quyidagilardan iborat.

«Tanlangan metod» o'tiladigan mavzuning mazmuniga mos bo'lishi lozim. Bu metodning samaradorligini birinchi sharti xisoblanadi. Ko'p xollarda bir xil mazmundagi dars o'tish uchun yagona bitta metodni ko'p xollarda samara bermaydi. SHuning uchun o'qituvchilarni va o'quvchilarni faoliyatiga mos keladigan metodlarni tanlash lozim. Bunda o'quvchilarni bilish imkoniyatlari, ular amalga oshiradigan faoliyatning murakkablik jamoasi, vaqt omili va geografiya kabinetida zarur bilim mablag'larining bor yo'qligi metod turini aniqlab beradi.

O'qitish metodini tanlaganda o'quvchilarni bilish qobiliyatlarini xisobga olish tamoyili, bunda quyidagilarga e'tibor beriladi:

o'quv mavzusining murakkabligiga;

sinf nazariy bilimlar xajmiga;

sinf o'quvchilari darajasiga;

o'quvchilarning mustaqil ishlarni bajara olish qobiliyatiga;

Geografiya bilimlarni xususiyatlarini xisobga olish tamoyili. Geografiya bilimlar bilishning xususiyatiga qarab quyidagi turlarga bo'linadi:

-geografik voqea va xodisalarni tashqi kurinishi haqidagi bilimlar. Mazkur bilimlar o'quvchilarda o'rganilayotgan voqealar haqida tasavvurlarni shakillantiradi. Masalan, tog'lar o'rmonlar, gullar, ko'llar, daryolar, xaritalar va x.k.;

-geografiya voqea va xodisalarni fazoda joylashishi haqidagi bilimlar tabiat zonalari, iqlim mintaqalari, davlatlar, shaharlar ma'muriy birliklarini joylashuvi;

-geografiya voqea va xodisalarni xossalari haqidagi bilimlar. Bunday bilimlarga tuproqning xosildorligi, namgarchilik, bug'lanish, , intensiv va ekstensiv xo'jalik, tog' jinslarining qattiqligi, suvning sho'rliigi va xarorati va x.k.

-geografik jarayonlar haqidagi bilimlar. Mazkur bilimlarga shamol, yog'inlar, suv eroziyasi, surilmalar, zil-zilalar, ishlab chiqarish jarayonlari, migratsiya, urbanizatsiya, vulkanlar va boshqa jarayonlar kiradi;

-geografik borlik va xodisalarining tarkibi haqida bilimlar. Masalan, tog' jinslarining tarkibi, yog'inlarning tarkibi, axolining milliy tarkibi va x.

-geograf borliq va xodisalarining tuzilishi haqidagi bilimlar. Mazkur bilimlarga yer kabineting tuzilishi, yerning ichki tuzilishi, qishloq xo'jaligining tuzilish, qishloq xo'jaligining tuzilish, tuproqning tuzilishi, xalq xo'jaligining tuzilishi, xalq xo'jaligining tuzilishi va x.k.

-geografik voqea va xodisalar xodisalar orasidagi aloqalar haqidagi bilimlar, masalan, sabab va oqibatlar, davriy, fazoviy, funktsional aloqalar.

Mazkur bilimlarning har biri alohida o'qitish usullarini qo'llashni taqazo etadi.

Qo'llaniladigan metodlar quyidagi talabalarga javob berishi lozim:

a)metod tarbiyaviy bo'lishi lozim, ya'ni o'quvchilarning rivojlanishga, qiziqishlariga ta'sir ko'rsatishi lozim;

b) tanlangan metod ilmiy bo'lishi lozim, metod ilmiy jihatdan qanchalik asoslangan bo'lsa, shunchalik ravshan va aniq bo'ladi:

v) metod ommabop bo'lishi lozim;

g) metod samarali bo'lmog'i zarur, ya'ni o'quv materiallarini mustahkamlash egallashga yo'naltirilgan bo'lishi zarur.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Geografiya darslarida metodlarni tanlashda nimalarga e'tibor beriladi?
2. Geografiya borliq va hodisalarning xususiyatlarini jadvalini tuzing.
3. Geografiya borliq va hodisalarning tashqi ko'rinishi xaqidagi bilimlar qanday shakillantiriladi?
4. Geografiya darslarda metodlarni tanlashga qanday talablar qo'yiladi?

4.3 Geografiya ta'limda yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanish.

O'zbekiston, Rossiya va boshqa qator MDH davlatlari ta'lim tizimiga XX asrning 90-yillaridan boshlab «Yangi pedagogik texnologiyalar», «Ilg'or pedagogik texnologiyalari», «Maktab texnologiyalar», «Axborot texnologiyalari» va boshqa shunga o'xshash tushunchalar kirib keldi.

XX asrga kelib fan texnikaning yuksak darajada rivojlanish munosabati bilan ta'lim tizimida xam qator muammolar vujudga keldi. Bunday muammolarga avvaldan kafolatlangan natijalarni olishga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalarni loyihalashtirish va amalga oshirish kiradi.

SHu maqsadda XX asrning 50-70 yillarida AQSH da B.Blum. D.Kratvoll, N.Gronlund, Dj.Kerol, Dj.Blok, A.Anderson va boshqa olimlar tomonidan rejalashtirilgan natijalarni olishni kafolatlaydigan, qayta takrorlanadigan pedagogik tsiklni o'z ichiga olgan texnologiyalar ishlab chiqildi. Mazkur texnologiyalar so'ngra Yevropada qo'llanila boshlandi. Pedagogik texnologiyalar bo'yicha ilmiy jurnallar nashr qilina boshlandi.

Rossiyada pedagogik texnologiyalar XX asrning 90-yillaridan boshlab tarqala boshladi. Mazkur texnologiyalar soxasida B.I. Bespalko, M.V.Klarin, V.G.Guzeev, T.S.Nazarov. N.D.Nikondova, N.F.Kostenko, V.R.Imakova, G.Ильни, B.I.Bulin, Sokolova, Yu.G.Molokova, O.Epischeva, P.K.Seleko va boshqalar ulkan ishlarni amalga oshirishdi. «SHkolnъные texnologii» jurnali nashr qilina boshladi. Yangi pedagogik texnaologiyalar ta'limning boshqa bosqichlarida (maktabgacha ta'lim, boshlang'ich, o'rta, o'rta maxsus va Oliy ta'lim) qo'llanila boshladi.

O'zbekistonda pedagogik texnologiyalar sohasida 2000 yildan boshlab yirik ilmiy ishlar va o'quv qo'llanmalari nashr qilina boshlandi. Bu sohada

B.P.Farberman, N.Saydaxmedov, F.Jumabaev, A.Ochilov, L.Golish, B.Ziyamuxamedov, SH.Abdullaev, J.O.Tolipova, A.T.G'ofurov va boshqalar katta ishlarni amalga oshirishdi. Ayniqsa Nizomiy nomidagi Toshkent Pedagogika Universitetining «Axborot texnologiyalari va masofaviy o'qitish markazi» tomonidan bu sohada ulkan ishlar amalga oshirilmoqda. Mazkur markaz tomonidan har oyda ta'lim texnologiyalariga bag'ishlangan «Axborotnoma» nashr qilinadi. Mazkur axborotnomada jaxondagi rivojlangan davlatlarni ta'lim texnologiyalari muammolariga bag'ishlangan maqolalar e'lon qilinadi.

Geografiya ta'limida pedagogik va axborot texnologiyalarini qo'llash va geografik ta'lim texnologiyalarini ishlab chiqish bo'yicha I.V.Dushina, V.T.Dmitreva, A.N.Vorob'ev, O.A.Ushakova, N.V.Novenko, I.I.Barina, O.A.Baxchieva va boshqalar ish olib borishmoqda.

O'zbekistonda geografiyasi ta'limida pedagogik va axborot texnologiyalarini qo'llash va geografik texnologiyalarni ishlab chiqish bo'yicha ilmiy va metodik ishlar endi boshlanmoqda, ammo bu sohada yirik ko'zga ko'rinadigan ishlar hali qilinganicha yo'q. Pedagogik texnologiyalarni ajralmas qismi bo'lgan test topshiriqlari hamma fanlarda, ayniqsa Oliy o'quv yurtlariga kirish imtihonlarida keng qo'llanila boshlandi. SHuni ham aytib o'tish lozimki, barcha o'quv fanlarida ham test topshiriqlarini tuzish bo'yicha aniq bir metodik qo'llanmalar va ko'rsatmalar ishlanmasdan turib test topshiriqlari ishlab chiqildi va nashr qilindi. Bu esa ayrim chalkashliklarga va testlarni faqat bir yo'nalishda tuzilishiga olib keldi. Testologiya, ya'ni o'kitish maqsadlarini test topshiriqlari orqali ifodalash pedagogik texnologiyalarni oxirgi bosqichlaridan biri hisoblanadi. Demak, O'zbekistonda va boshqa MDH davlatlarida yangi pedagogik texnologiyalarni ma'lum bir bo'g'inlarini qo'llashgancha oldin boshlangan.

O'zbekistonda 1992 yildan boshlab mamlakatimiz Prizedenti I.A.Karimov farmoniga binoan Oliy o'quv yurtlariga qabul pedagogik test sinovlari asosida o'tkaziladigan bo'ldi. Oliy va o'rta maxsus maktab muammolari institutida pedagogik texnologiyalar va ta'lim sifati bo'limi ochildi.

Geografiya ta'limida ko'pincha o'kitish texnologiyalari ilgaritdan qo'llanilib kelinadi, ayrimlari endi qo'llanilmoqda. I.V.Dushina (2004) geografiya ta'limida qo'llaniladigan texnologiyalarni quyidagi turlarga bo'lgan: mantiqiy tayanch konspektlar texnologiyasi; o'kuv ishlari usullarini shakllantirish texnologiyasi; o'kuvchilarni o'quv faoliyatini shakllantirish texnologiyasi; kommunikativ – aloqa texnologiyasi; o'quvchilarni loyixalar tuzish faoliyati texnologiyasi.

Hozirgi paytda geografiya ta'limida pedagogik va axborot texnologiyalarini qo'llashni ilmiy-metodik asoslari quyidagi yo'nalishlarda ishlab chiqilishi lozim.

Geografiya ta'limini maqsadlarini aniqlash. Geografiya ta'limining maqsadlari va vazifalari mavjud ta'lim standartlarida ishlab chiqilgan va tasdiqlangan. Standartlar bo'yicha har bir geografiya predmeti bo'yicha ta'lim maqsadlari va vazifalari ishlab chiqilgan. Geografiya ta'limining asosiy ko'rsatkichlarini B.Blumning taksonomik birliklari orqali ifodalansa ular aniq bir o'lchamlarga ega bo'lar edi. Mazkur muammo sohasida hozircha geografiya ta'limida sezilarli ishlar olib borilayotgani yo'q.

Geografiya ta'limida quyidagi texnologiyalardan foydalanish mumkin. Kartografik texnologiyalar. Geografiya ta'limining barcha bohqichlarida qadimdan qo'llanib keladi. Kartografik materiallar ko'pincha darsga qo'shimcha ko'rgazma sifatida ishlatiladi. Alohida kartografik texnologiyalar yordamida hozircha dars o'tilmaydi. Kartografik texnologiyalarni qo'llash quyidagi bosqichlardan iborat:

a) ilk, sodda kartografik tushunchalarni shakllantirish bosqichi. Mazkur bosqich umum-ta'lim maktablarida 5-sinfda «Boshlang'ich tabiiy geografiya» kursida, Oliy o'quv yurtlarida esa topografiya va kartografiya kurslarida beriladi. Bunda, xarita, miqiyos (mashstab), shartli belgilar, geografik koordinatalar haqida tushunchalar, ko'nikma va malakalar shakllantiriladi. Mazkur bosqich o'z navbatida quyidagi texnologiyalardan iborat: Miqiyos (mashstab) texnologiyasi; shartli belgilar texnologiyasi; geografik koordinatalar texnologiyasi;

b) Kartografik dars texnologiyasi – mazkur darslarda to'la kartografik texnologiyalarniqullash asosida o'tilishi mumkin. Mazkur texnologiyalarni o'rta va

oliy ta'limda regional tabiiy va iqtisodiy geografiya predmetlarini o'rganishda qo'llanishi mumkin. (materiklar va okeanlar, o'lkalar, davlatlar ma'muriy birliklarning tabiiy va iqtisodiy hamda siyosiy geografik sharoiti).

O'quv ishlari usullarini shakllantirish texnologiyasi (Dushina, Gerasimova, Neklyukova, G'ulomov, Qurboniyozov, Vaxobov va boshqalar). Mazkur usul ham geografik ta'limda ilgaritdan qo'llanib kelinadi. Ushbu texnologiya geografik borliqni, xodisa va jarayonlarni tavsiflash tartibi, qoidasi, algoritmlar sifatida ifodalangan. Mazkur texnologiya har bir darslik uchun metodik qo'llanma sifatida kengroq tarqalgan. Masalan, har bir sinf bo'yicha nashr qilingan darsliklar albatta metodik qo'llanmasi bilan birga nashr qilinmoqda. Unda geografik ko'nikmalarni shakllantirish texnologiyalari ishlab chiqilgan.

Tabaqalashtirilgan o'kitish texnologiyasi (Episheva, Dushina). Ushbu texnologiya ham geografiya ta'limida ilgaritdan qo'llanib kelinadi. Ushbu usulni qo'llaganda sinf o'quvchilari qobiliyatiga va qiziquvchanligiga ko'ra ma'lum bir guruhlarga bo'linadi. Bunda o'quv maqsadlari tabaqalashtiriladi, har bir guruh uchun o'quv jarayonini ta'minlaydigan texnologiya ishlab chiqiladi. Mazkur texnologiyani regional geografiya fanlarini o'rganishda qo'llash yaxshi natija beradi. Masalan, Yevropadagi rivojlangan davlatlar iqtisodiy geografiyasini o'rganishda har bir guruh ma'lum bir davlatni o'rganishi mumkin.

O'quvchilarni o'quv faoliyatini shakllantirish texnologiyasi (Suxov, Rom, Dronov, Dushino va boshqalar). Bunda o'quv faoliyati o'quvchilarni faolligini oshirishni maxsus, alohida shakli sifatida ko'riladi. Ushbu texnologiyada o'quvchilar bilimlarni ma'lum bir o'quv topshiriqlarni bajarish orqali olishadi. Ushbu texnologiyani qo'llash quyidagi bosqichlardan iborat: ma'lum bir ma'lum bir mavzu yoki bo'lim bo'yicha topshiriqlar tizimi tuziladi (masalan, SHimoliy Amerika iqlimi; Xitoyning qishloq xo'jaligi; Yaponiya transporti va hokazolar); O'qituvchi va o'quvchilar faoliyatini tashkil qilish loyihasini ishlab chiqish; mavzu bo'yicha o'quvchilar bilimini tekshirish uchun test topshiriqlarini tuzish; dars o'tish, o'quvchilar bilimini baholash. Mazkur texnologiyalarga o'quvchilar faoliyatini faollashtirish texnologiyasini ham kiritsa bo'ladi. O'quvchilar

faoliyatini faollashtirish va jadallashtirish geografik o'yinlar texnologiyasi, muammoli o'qitish texnologiyasi, o'quv materiallarini chizmalı, belgili va kartografik modellardan foydalanish orqali amalga oshiriladi. Geografiya o'yinlar texnologiyasi, geografiya ta'limida juda keng qo'llaniladi va o'zining qiziqarliligi, bilimlarni o'quvchilar tomonidan oson o'zlashtirishlari bilan ajralib turadi. Geografik o'yinlar texnologiyasi barcha geografiya predmetlarini o'rganishda qo'llanimshi mumkun. Muammoli o'qitish texnologiyasi ham geografiya ta'limida yangi emas. U ilgari qo'llanilib kelinadi. Bunda asosiy vazifa bo'lib ma'lum bir mavzu bo'yicha muammoli savollar yoki topshiriqlar tizimini ishlab chiqish va uni o'quvchilarga tushuntirishdir. Masalan reliefni shakllanishi va rivojlanishi; atmosfera yog'inlarini hosil bo'lishi: qishloq xo'jaligini tabiat zonalari bo'yicha ixtisoslashuvi, sanoat tarmoqlarining joylashuvi va hokazolar.

Modul texnologiyasi geografiya ta'limida endi rivojlanib kelmokda. Darslik, bo'lim, mavzu ayrim modullarga bo'linadi. Har bir modulda o'quvchilar albatta egallashi lozim bo'lgan bilimlar tizimi aniqlanadi. Masalan, geografik koordinatalar mavzusini quyidagi modullarga bo'lishimiz mumkin: ekvator, bosh meridian, parallellar, meridianlar, daraja to'ri, geografik kenglik, geografik uzunlik, geografik koordinatalar. Bunda o'quvchilar albatta bilishi shart bo'lgan bilimlarga parallel, meridian, kenglik, uzunlik, geografik koordinata kiradi. Mazkur texnologiyani geografiya predmetlarining barchasida qo'llash mumkin. Mazkur texnologiya o'qituvchi va o'quvchini birgalikdagi faoliyatini yengillashtiradi va jadallashtiradi.

Alternativ texnologiyalarni juda ko'p variantlari mavjud, ulardan geografiya ta'limda ustaxona texnologiyasidan foydalanish mumkin (Kollen, Okunev). Bunda usta (o'qituvchi) kerakli ma'lumotlarni o'quvchilarga beradi va uning asosida o'quvchilar o'zlarining bilimlariga tayangan holda topshiriqni bajarishadi. Masalan, o'qituvchi bergan quyidagi materiallar asosida (yillik o'rtacha harorat, yildagi eng baland va eng past haroratlar, yog'in miqdori va uning qaysi faslda yog'ishi, shamollar, havo massalari) iqlim turi, yillik havo harorati farqi, iqlim mintaqasi va u tarqalgan hududlarni aniqlashlari lozim.

Integratsiya texnologiyalari. Geografiya ta'limida integrativ predmetlarini o'rganishda qo'llaniladi. Geografiya ta'limida akademik litsey va kasb–xunar kollejlarda o'tiladigan «Amaliy geografiya» predmeti integrativ predmet hisoblanadi. Unda tabiiy geografik, ekologik, iqtisodiy geografiya, siyosiy geografiya va geosiyosiy bilimlar majmuasi berilgan. Bunda geografik qobiqdagi tabiiy, ijtimoiy- iqtisodiy, ekologik va geosiyosiy tizimlar haqida yaxlit bilimlar berilgan. SHuning uchun mazkur kursning vazifasi geografik borliqni yaxlit tushunish va qabul qilishni shakllantirishdir.

Kommunikativ — suhbat texnologiyasi ham geografiya ta'limida u yoki bu darajada ilgaritdan foydalanib kelinadi. Bunda o'qituvchidan o'quv jarayonida ijodiy yondashish, suhbat texnologiyasi usullaridan foydalana bilish, suhbat uchun savol va topshiriqlar tizimini ishlab chiqish, o'quvchilar yoki talabalar o'rtasida munozaralarni tashkil qila bilish talab qilinadi. Geografiya predmetlarini deyarli barchasini o'rganishda ushbu usuldan foydalanish mumkin. Masalan, «Orol dengizini qutqarib qolish mumkinmi», «Qozog'iston past tog'lari o'rnida Himolay tog'lari bo'lsa, O'rta Osiyo iqlimi qanday bo'ladi», «Qanday tuproqlar hosildor va nima uchun», «SHimoliy Atlantika iliq oqimi bo'lmasa Yevropa iqlimi qanday bo'ladi» va hokazolar.

Bundan tashqari reyting, jamoa, rivojlantiruvchi, shaxsga yo'naltirilgan, mualliflik, didaktik maqsadlarni yiriklashtirish, mantiqiy tayanch konspektlar va boshqa texnologiyalar mavjud.

Ta'lim texnologiyalarining ko'p qismi geografiya ta'limida ilgaritdan o'qitish metodikasi sifatida qo'llanib kelingan. Metodika bilan texnologiya bir-biriga juda yaqin, bir-birini to'ldiradi. Masalan, jahon siyosiy xaritasini ma'ruza usulida o'rganish texnologiyasi, Quyosh tizimi mavzusini tushuntirish usulida o'rgatish texnologiyasi va hokazolar.

Demak, geografiya fani yangi ta'lim texnologiyalarini qo'llash uchun juda katta imkoniyatlarga ega, ammo mazkur texnologiyalarni qo'llash bo'yicha ilmiy-metodik ishlar boshqa fanlarga qaraganda sust olib borilmoqda.

SAVOL VA TOPSHIRQLAR

1. Yangi pedagogik texnologiyalarni vujudga kelish sabablarini tushuntirib Bering.
2. Yangi pedagogika texnologiya deganda nimani tushunasiz?
3. Dastlab yangi pedagogik texnologiyalar qaysi davlatda va kimlar tomonidan ishlab chiqildi?
4. Rossiyada yangi pedagogik texnologiyalar qachondan boshlab tarqala boshladi?
5. O'zbekistonda yangi pedagogik texnologiyalar qachondan boshlab qo'llanila boshladi va bu sohada kimlar katta ishlarni amalga oshirishdi?
6. Geografiya ta'limida yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llash va ishlab chiqish bo'yicha kimlar ish olib borishgan?
7. Hozirgi payda geografiyada yangi pedagogik texnologiyalarni qaysi turlari keng qo'llanilmoqda.

V.O'QITISHNI OG'ZAKI METODLARI

Geografiya ta'limida og'zaki tbayon metodlari bilim berishning asosiy metodlaridan biri xisoblanadi. CHugunki o'qitish metodlarini barcha turlarini qo'llaganda mazkur metod u yoki bu shakilda albatta qullaniladi.

O'qituvchining og'zaki bayoni quyidagi talablarga javob berishi lozim:

- ilmiy jixatdan to'g'ri bo'lishi va ilmiy asoslarga bo'lishi zarur;
- bilimlar mantiqan to'g'ri bo'lishi lozim;
- bilimlar o'quvchilar uchun tushunarli bo'lishi kerak;
- o'qituvchining og'zaki nutqi qiziqarli bo'lishi zarur;
- bayon me'yorida bo'lishi va uni o'quvchilar yozib olishga ulgurishi kerak;
- og'zaki bayon boshqa usullar bilan qo'shib olib borilishi lozim;
- og'zaki bayonda nutq yaxshi rivojlangan bo'lishi lozim.

Og'zaki bayon usullari to'g'ri qo'llanganda u o'quvchilarda quyidagi xususiyatlarni rivojlantiradi:

O'kituvchi nutqini kuzatib borish ko'nikmasini rivojlantiradi; geografiyak bilimlar va ular orasidagi aloqalarni yaxshi qabul qiladi; og'zaki bayondagi asosiy fikrni o'zlashtirish ko'nikmasi shakillanadi. O'qituvchi tomonidan o'quv materialini aniq bir mantiqiy yo'nalishda ochi b berishni o'quvchilarda tafakkurni rivojlanishida yordam beradi.

Og'zaki bayon metodini afzalliklaridan biri shundaki unda 15-20 minutda katta xajimdagi material beriladi va vaqtdan samarali foydalaniladi.

Og'zaki bayon metodlarini qator yutuqlari bilan bimga kamchiliklari ham mavjud. Msalan; og'zaki bayon metodlari yordamida xaritalar bilan ishlash drslik bilan ishlash ko'nikmalarini shakillantirib bo'lmaydi. Ayrim vaqtlarda og'zaki bayon metodlari o'qitishning asosiy metodiga aylanib qolishi mumkin, bunga o'quvchilar mustaqil ishlarni bajarish ko'nikmalari shakillanmaydi yoki maskur ishlarga kam e'tibor beriladi.

Dars o'qitishda og'zaki bayon metodi yordamida faqat o'kuv materiallarning o'kuv materialining asosiy mazmunini ochib berishga xarakat qilinadi va sinf qanday ishlaydi, o'kuvchilarni faollashtirishga kamroq e'tibor beriladi.

Og'zaki bayon metodi o'quvchilarni diqqat bilan tinglashni talab qiladi. SHuning uchun og'zaki bayon metodlari bilan dars o'tishda o'quvchilarda tinglash ko'nikmasini shakillantirish lozim. Bunda o'quvchilar berilayotgan materialni faqat qabul qilishi va fikrlashi talab etiladi. Mazkur maqsadni amalga oshirish uchun o'qituvchi o'quvchilarni bilimini o'zlashtirishni boshqarishi lozim. Bu esa o'quvchilarga dars mavzusi va rejasini tushuntirish orqali amalga oshiriladi.

O'quvchilar geografik bog'liqliklarni yaxshi tushunishi uchun o'quvchi geografik borliq va hodisalarni bayonini rejasini ishlab chiqishi lozim. Reja o'quvchi tomonidan sinf taxtasiga yozib chiqiladi yoki og'zaki e'lon qilinadi. O'quvchilar mazkur rejani daftariga yozib olishadi. Bu esa o'quvchilarni bayon qilayotgan mavzu mazmunini yaxshi o'zlashtirishiga yordam beradi.

Reja bo'yicha o'quv materialini mazmuni bayon qilingandan so'ng o'qituvchi xulosa qiladi. Agar o'quvchilar darsni yaxshi o'zlashtirgan bo'lsa, o'zlari mustaqil ravishda xulosa qilib gapirib berishlari mumkin. bunda suxbat metodidan foydalaniladi.

O'quv materialini mazmunini o'quvchilar o'zlashtirishi onsonlashtirish maqsadida o'quvchilar diqqatini eng muxim narsalarga tortishi lozim.

O'quvchilarda eshitish ko'nikmasi asta-sikin shakillanadi. SHuning uchun turli sinflarda og'zaki bayon davomiyligi turlicha bo'ladi. Quyi sinflarda og'zaki bayon 5-140 minut, yuqori sinflarda esa darsni to'liq egallashi mumkin.

O'qitishning og'zaki metodlari quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Tushuntirish
2. Xikoya
3. Suxbat
4. Ma'ruza
5. O'qib berish

5.1. Tushuntirish metodi

Geografik qonuniyatlar, qonunlar va boshqalar hamda tabiiy va iqtisodiy geografik jarayonlar tushuntirish metodi orqali o'rganiladi.

Quyi sinflarda tushuntirish metodi quyidagi mavzularni o'rganishda qo'llaniladi: plan va xarita, Yerning yillik xarakati, Yerning ichki tuzilishi, tog' jinslari, relief va uning turlari vulkanlar, okean suvlarning sho'rligi va xarorati, quruqlik suvlari, atmosferaning tuzilishi, mussonlar, iqlimlar va passtlarning, past bosim va yuqori bosim oblastlarning xosil bo'lishi va x.k

Yuqori sinflarda esa tushuntirish metodi xalq xo'jaligining asosiy tarmoqlarni tuzilishi va ularni rivojlantirish qonuniyatlarini, mehnatni geografik taqsimotini, iqtisodiy rayonlarni vujudga kelishini, transport tizimini va xalqaro iqtisodiy aloqalarni asosiy turlarini va boshqa mavzularni o'rganishda qo'llaniladi.

Tushuntirish metodi isbotlash shaklida oliyu yuoriladi tushuntirish jarayonida o'qituvchi xodisalar orasidagi bog'liqlikni ochib beradi va o'quvchilarni asosiy tabiiy geografik va iqtisodiy geografik qonuniyatlar bilan tanishtiradi. Masalan, ma'lum bir joyda tutashayotgan issiqlikni quyosh nurlarni tushishi burchagiga bog'liqligini, xarorat va bosimni balandlik ortgan sari kamayib borishini va x.k.

Tushuntirish o'kuvchilarni bilish qobiliyatlarini rivojlantirishda katta ahamiyatga ega tushuntirish davomida o'qituvchi o'quvchilar diqqatini oshirish maqsadida ular oldiga savollar qo'yadi va o'z fikrini ifoda qilishni taklif etadi. Masalan, passatlar Afrika iqlimiga qanday ta'sir ko'rsatadi? havo yer yuzasidan ko'tarilganda nima sodir bo'ladi va x.k.

Tushuntirish davomida o'qituvchi xaritadan, sinf taxtasidan va turli xil ko'rgazmali ko'rollardan foydalanadi.

Iqtisodiy geografiya kurslarida quyidagi mavzular tushuntirish metodi yordamida olib borilishi mumkin: xo'jalikni tarkibiy qismlari, sa'noat va qishloq xo'jaligining tarkibiy qismlari va tuzilishi. Tushuntirish ma'lum bir tartibda, ayrim qismlarga bo'lingan holda olib borilishi lozim. Masalan, biror xududni qishloq xo'jaligini tushuntirishda mavzuni quyidagi qismlarga bo'lib o'tish mumkin:

1. Qishloq xo'jalikni tabiiy sharoit bilan chambarchas bog'langanligi
2. Qishloq xo'jaligini rivojlanishining umumiy xususiyatlari
3. Qishloq xo'jalik tarmoqlari
4. Qishloq xo'jaligining joylanishi va asosiy dexqonchilik va chorvachilik rivojlangan joylar

Tabiiy geografik tushunchalarni isbotlanganlikdarajasini oshirish uchuntushuntirilayotgan o'quv mazmunini kuzatish, tajriba, o'quvchilarni boshqa fanlardan olgan bilimlari bilan bog'lash katta ahamiyatga ega.

5.2. Xikoya metodi

Xikoya metodi deb geografik borliq, voqea va xodisalarni jonli tasvirlashga aytiladi, bunda o'qituvchining jonli so'zi muhim o'rin tutadi. Xikoya metodi bilan o'quvchi geografik voqea va xodisalarni, borliqni o'quvchilar ongida jonli tasvirlarni shakillantirishda, o'quvchilar geografik kashfiyotlar bilan, turli hil landshaftlar bilan, turli xil davlatlardagi axolining xayotiva faoliyati bilan tanishtirishda foydalanadi.

Xikoya metodi quyidagi talablarga javob berishi zarur:

-xikoya qilinishi lozim bo'lgan geografik borliq, voqea va xodisalar oldindan tanlab olinishi lozim;

-xikoya o'kuvchilar ongida o'rganilayotgan geografik borliq, voqea va xodisalar haqida aniq tasavvur xosil qilishi lozim;

- xikoya ishonchli bo'lishi lozim, asosiy ma'lumotlar ikkinchi darajali ma'lumotlardan ajralib turishi zarur;

- xikoya davomida turli xil ko'rgazmali qurollardan foydalanish kerak;

- quyi sinflarda ko'proq o'qituvchi o'zi ko'rgan geografik voqea va xodisalar haqida xikoya qilib berishi kerak;

-xikoya geografiya fanining eng so'ngi yutuqlaridan foydalangan xolda bayon qilinishi lozim;

- xikoya g'oyaviy siyosiy jixatdan to'g'ri yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Unda kundalik matbuotda e'lon qilingan ma'lumotlardan foydalanmoq zarur.

Xikoyaning samaradorligi ko'p xollarda o'quv materialini tanlashga dalillar va umumlashmalarni to'g'ri nisbatiga bog'liq.

Xikoya davomida o'qituvchi turli xil ma'lumotlarni bayon qilish davomida asosiy va eng muxim narsalarni, ya'ni geografik tushunchalarni shakllantirishni esdan chiqarmasligi kerak. Beriladigan ma'lumotlar qancha ko'p va qiziqarli bo'lmasin agar ular bir tizimga solinmagan bo'lsa, ular orasidagi aloqalar va bog'liqliklar ochilmasa va tegishli xulosalar qilinmasa xikoya ko'zda tutilgan samarani bermaydi. Dalillar, xulosa va umumlashmalarni mustaxkamlashi va aniqlashtirish va o'quvchilarni o'zlashtirishini osonlashtirish lozim.

O'quvchilar ongida geografik voqea va xodisalar haqida ongli tasavvur xosil qilish uchun o'kituvchi xikoya davomida olgan shaxsiy ma'lumotlaridan ham foydalanishi mumkin.

Xikoya yaxshi chiqishi va samarali bo'lishi uchun bayon davomida xarita, gerbariy, maket, diagramma va boshqa materiallardan foydalanish zarur. Ko'rgazmali qurollar o'qituvchi xikoya yordamida shakllantiriladigan tasavvurlarni to'ldiradi va aniqlashtiradi. Xikoya davomida geografik borliq, voqea va hodisalar tasvirlangan rasmlardan ham foydalaniladi.

Xikoya metodi aloxida mamlakatlar va o'lkalar geografiyasini o'rganishda katta foyda beradi.

Xikoyadan darsning turli bosqichlarida foydalaniladi. Xikoya qo'shimcha bilimlarni habat qilish vositasi ham bo'lishi mumkin. ba'zida xikoya dars jarayonida mustaqil o'rin ham egallashi mumkin, uning turli bosqichlarida tushuntirish metodini qo'llash mumkin. ayrim xollarda o'qituvchi qisqa xikoyadan tushuntirishga o'tishi mumkin. masalan, zil-zila jarayonini xikoya qilib keyin uni sababini tushuntiradi. V-VII sinfarda mavzular ko'proq tasviriy tarzda xikoya qilib beriladi. Masalan yirik shar-sharalardan Niagara va Vektoriya yangi Kongo xavzasidagi nam ekvatorial o'rmonlarni yoki baland tog' o'lkasi tabiat manzarasini tasvirlab berish mumkin. VI-VII sinflarda geografik borliq va xodisalarni tasvirlash, sharxlash ilmiy dalillar bilan qo'shib olib boriladi, V-VI sinflarda 3-10 minut, VI-VII sinflarda 10-15 minut, VIII-IX sinflarda 15-20 minut bo'lishi lozim.

5.3. Suxbat metodi

Suxbat metodi- o'qitishning savol-javob shaklidir. Bu metoda o'qituvchining savoli va o'quvchilarning javobi asosiy o'rin tutadi. O'qituvchi suxbat davomida o'quvchilar fikrini o'rganiladigan geografik borliq va xodisalarni asosiy belgilariga yo'naltiradi va ularni bilish faoliyatini boshqarib boradi. O'qituvchi darsda o'tiladigan mavzuni e'lon qiladi, zarur savollarni o'rta tashlaydi, suxbatni mantiqiy qismlarga bo'ladi, o'quvchilar javobini tinglaydi, javobdagi xatolarni tuzatadi va to'ldiradi.

O'kituvchi suxbat davomida karta va boshqa ko'rgazmali qurollardan hamda o'quvchilarni ilgari olgan bilimlaridan foydalanadi.

Mazkur usulda o'quvchilar bilimlarini boshqa metodlarga nisbatan yaxshiroq o'zlashtira olishadi. Ushbu metodning avzal tomonlari shundaki, dars davomida o'quvchilarni bilimlari tekshirib boriladi. SHuning uchun suxbatni geografiya ta'limidagi yetakchi metodlardan biri deyish mumkin. lekin hamma darslarda ham Ushbu metodni qo'llab bo'lmaydi. Masalan, Quyosh tizimida sayyoralar, Yerning Quyosh atrofidagi xarakati, Beruniyning geografiya faniga qo'shgan xissasi kabi bilimlarni suxbat metodi yordamida o'tib bo'lmaydi. Suxbat

metodini umumiy bilimlarni berib bo'lgandan so'ng, ayrim metodlar geografiyani o'rganayotganda qo'llash mumkin. Masalan, Afrikaning iqlimi, Osiyoning reliefi, Janubiy Amerika daryolari bilan va x.k... ya'ni o'quvchilar zarur bilimlarni egallab bo'lgandagini Ushbu metodni qo'llash mumkin. Ushbu metod ikki turga bo'linadi: katexezik (savol-javob); evristik (keng ko'lamdagi) suxbat.

5.3.1. Katexezik suxbat

Katexezik suxbatda o'qituvchining savoliga o'quvchilar qisqa va aniq javob beradi. Savol-javob orqali geografik ma'lumotlar va xodisalarning joylanishi haqidagi bilimlar aniqlanadi. Masalan, Afrika bilan Yevroosiyoning chegarasi qayirdan o'tadi?, qaysi kanal shimoliy va janubiy Amerika qi'alarini ajratib turadi?, faqat bitta yarimsharda joylashgan materik qaysi?, maktabga 180⁰ azimutda borsangiz qaysi azimutda qaytib kelasiz? Va x.k.

Katexezik suxbateng oddiy suxbat turi bo'lib xisoblanadi. Bunda o'qituvchining qisqa va aniq savollarga o'quvchi qisqa va aniq javob berishi shart. Katexezik suxbatda o'qituvchining savollari mantiqiy jixatdan bir-biri bilan bog'langan bo'lishi mumkin va ular o'quvchini qaysidir muammoni yechishga undamaydi. Masalan, Volga daryosi qaysi ko'lga (dengizga) quyiladi, Marianna cho'kmasi qaysi okeanda joylashgan, O'zbekistonning eng past nuqtasi qayrda joylashgan va x. k. mazkur suxbat o'quvchilarni bilim va ko'nikmalarini tekshirish, o'quv materialini mustaxkamlash va qisman takrorlash uchun qo'llaniladi.

5.3.2. Evristik suxbat

Maskur metoda o'qituvchi o'quvchilar oldiga ma'lum bir muammoli masalani qo'ydi. So'ngra o'qituvchi yordamchi savollar va ayrim ma'lumotlarni eslatish yo'li bilan o'quvchilarni ilgari olgan bilimlariga tayanib muammoni mustaqil xal etishga undaydi, bu yerda o'qituvchi o'quvchilarni bilish faolligi ustidan nazorat qiladi, savollar shunday qo'yilishi kerakki, berilgan javob asosiy fikrni isbotlashi va shu fikrni davom ettirishi zarur. Masalan, Markaziy va sharqiy Osiyoda havo haroratining yillik farqi qanday?, Markaziy va SHarqiy Osiy yillik harorati favrqini sababi nima?, Iqlim deagrammasiga qarab SHarqiy Osiyoda yil davomida yog'inning taqsimlanishini aniqlang?, Yog'in nima uchun ko'p yog'adi? Mazkur savollarga o'quvchilar javob berganlaridan so'ng Markaziy va SHarqiy Osiyo iqlimlarining turi aniqlanadi. Markaziy Osiyo iqlimi quruq va o'zgaruvchan, SHarqiy Osiyoniki esa nam.

Evristik suxbat Katexezik suxbatga nisbatan murakkabroq. Evristik suxbat o'tkazganda o'quvchilarga keng ma'noda gapirishga imkon beriladi, bunda ular hayotiy tajribaga qiyoslashga va fikrlashga asoslanishadi.

Evristik suxbat asosan yangi o'quv materialini o'tishda va umumlashtiruvchi takrorlashda qo'llaniladi.

Tabiiy geografiyaning boshlang'ich kursida Evristik suxbat barcha mavzularni o'rganishda qo'llanishi mumkin. Materiklar va okeanlar geografiyasida va jaxon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasida Evristik suxbat quyidagi mavzularni o'rganishda qo'llanishi mumkin: materikni yoki mamlakatni geografik joylashishini aniqlashda; turli o'lkalar va mamlakatlar tabiiy sharoitining asosiy xususiyatlarini o'rganishda;

Har qanday axborotning samarasi o'qituvchining savoliga bog'liq. SHuning uchun darsga tayyogarlik davomida o'qituvchi beriladigan savollarni o'ylab ko'rishi lozim.

Birinchi navbatda bir-biri bilan mantiqan bog'langan va bir-birini to'ldiradigan, o'qituvchilar bilmiga tayanadigan va o'qituvchilarni xulosalar chiqarishga undaydigan savollar tuzish lozim. Didaktik maqsadlarga ko'ra suxbat 3 turga bo'linadi: Kirish, Yangi bilimlarni o'rganish; Umumlashtiruvchi yoki yakuniy suxbat.

-kirish suxbati: maqsadi yangi bilimni puxtaroq o'zlashtirish uchun zarur bo'lgan (ilgari o'zlashtirilgan) bilim va ko'nikmalarni o'qituvchilar xotirasida qayta tiklashdan iborat. O'qituvchilar geografik borliq va xodisalar o'rtasidagi aloqalarni mustaqil aniqlashdan iborat bo'lgan vazifalarni bajaradi. O'qituvchilar karta va boshqa qo'llanmalar vositasida yangi bilimlar eski bilimlar bilan bog'lanadi. Masalan, Afrika iqlimini o'tishda V-sinfda va yil boshida o'zlashtirishgan iqlim tushunchasi esga solinib, iqlimga ta'sir etuvchi omillar aniqlanadi

- yangi o'quv materiallarini o'rganish suxbati. Bunda yangi mavzu o'qituvchilarni ilgari olgan bilimlariga tayangan holda o'rganiladi. Mazkur suxbatning eng asosiy qismlari o'qituvchilar tomonidan qaytarilishi lozim. Masalan, O'zbekiston tabiiy geografiyasini o'rganayotganda tabiiy geografik rayonlarni ajratish tamoillariga e'tibor beriladi. Bayon qilingan metodlar o'qituvchi tomonidan xulosalanishi va mazkur materialni o'zlashtirilganligi tekshirib ko'rish lozim. SHundan so'ng o'qituvchilarni mustaqil ishlarini tashkil qilish lozim;

-yakunlovchi suxbat. Ma'zkur takrorlash va bilimlarni muayyan bir tartibga solish, shuningdek o'rganilgan bilimlarni umumlashtirish va chuqurlashtirish hamda kengaytirishda tatbiq etiladi. Bunda o'qituvchilar xulosalar chiqarishga o'rgatiladi. Bu suhbat yirik mavzular, qismlarni o'tgandan keyin qo'llaniladi.

Suxbat davomida beriladigan savollar quyidagi talablarga javob berishi kerak:

1.Savol va javoblar aniq va ravshan bo'lishi kerak.

2.Qo'shaloq savol bermasligi kerak. Masalan, Xisor tog'larida qanday relyef shakillari tarqalgan va ular qanday paydo bo'lgan? Jamolungma cho'qqisini kim qachon zabt etgan?

3.Cavollarda keraksiz so'zlar bo'lmasligi, javobi sezilib turadigan savollar ham bermasligi lozim. Masalan kuzatuvchi yuqoriga ko'tarilgan sari ufq chizig'i kengayadimi?

4.murakkab yoki «Ha» «Yo'k» javobini talab qiladigan savollar bo'lmasligi lozim. Masalan, Volga daryosi Kasbiyga quyiladimi?

5.Savollar o'qituvchini o'ylab ko'rishni, muxokama qilishni talab etadigan shaklda tuzilishi kerak.

Savollarning murakkabligi sinflarga qarabmurakkablashib boradi.

V sinfda beriladigan savollar murakab javoblarni talab qilmaydi. Masalan, daryo qayirdan boshlanadi?, Daryo qayerga quyiladi? U qaysi yo'nalishda oqadi?

VI sinfda o'rganiladigan «Materiklar va Okeanlar tabiiy geografiyasida» savollar biroz murakkablashadi. Berilgan savollar o'qituvchilarning o'ylab

ko'rishga va ma'lum bir aqliy faoliyatni amalga oshirishga majbur etiladi. Masalan, Anxal sharsharasini geografik joylashishini aniqlang.

VII sinfda savollar yanada murakkablashadi, bunda savolga javob berish uchun o'quvchilar katta aqliy faoliyatni amalga oshirishlari lozim. Masalan, O'zbekiston tabiiy xaritasida qanday prosk --- (andozalar) tuzilgan? O'zbekistonda Tyan'shan tog' tizmasining qaysi qismlari joylashgan?

Yuqori sinflarda o'rganiladigan iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kurslarida o'quvchilarga keng va to'liq bilimlarni talab qiladigan savollar beriladi. Masalan, jaxon davlatlari qanday guruhlariga bo'linadi?, Yoqilg'i-energetika sanoati O'zbekistonni qaysi iqtisodiy rayonlarida yaxshi rivojlangan?

Geografiya ta'limida suxbat metodi ko'p hollarda karta va ko'rgazmali qurollar bilan ishlash metodlari bilan birga qo'llaniladi. Ayrim xollarda suxbat metodi xikoya va tushuntirish elementlarini ham o'z ichiga oladi. SHunday qilib suxbat metodi geografiya ta'limida asosiy metod sifatida ham, yoki alohida usul sifatida ham qo'llaniladi.

5.4.O'qib berish

Dars jarayonida o'qituvchi tomonidan o'qib berish metodi ham keng qo'llaniladi. O'qituvchi o'qib berish uchun mavzuga oid turli maqolalar, darchslikning ayrim qismlari, ro'znoma va oynomalardagi malakalar, badiiy adabiyotlardagi geografiyaga oid bayonlar olim va sayyoxlarning esdaliklaridan foydalanadi.

O'qib berishning asosiy maqsadi quyidagilardan iborat6

- 1.O'qitim metodining tez-tez o'zgartirib turish;
- 2.Darsni va ta'lim tarbiya jarayonini faollashtirish;
- 3.Darsda o'tiladigan mavzuni o'qituvchi o'z so'zlari bilan aytib berolmaydigan jarajada bo'lsa;
- 4.Geografik borliq, voqea va xodisalar badiiy adabiyotlarda yoki estaliklarda juda yaxshi bayon qilingan bo'lsa. Masalan, jala yog'ishi, suv toshqini, ekvotarial o'rmonlar, cho'llar, tog'lar tabiati va x.k.

Geografiya darslaida quyidagilarni o'qib berish mumkin:

- mavzuga oid badiiy matnlar (Navoiy, Bobur, CHo'lpon, Fitrat, Oybek, A.Qaxxor va boshqalar;
- mavzuga oid ilmiy-ommabop kitob va maqolalarni qiziqarli joylari;
- Dars mavzusiga oid ro'znoma va oynomalarda chiqqan maqolalar.

5.5. Ma'ruza metodi

Ma'ruza metodi asosan yuqori sinflarda qo'llaniladi. Yuqori sinflarda asosan iqtisodiy geografiya kurslari o'tilganligi munosabati bilan ma'ruza metodi asosan iqtisodiy geografik bilimlarni berishda foydalaniladi. Xikoyadan farq qilib ma'ruzada bayon elementlari kamroq ulushini tashkil qiladi. Ma'ruzada birinchi o'ringa geografik dalillarni taxlili, ularni umumlashtirish, iqtisodiy geografik qonunlarni chuqurroq ochib berish asosiy o'rinni egallaydi.

Ma'ruza bu o'qituvchini darsini ancha murakab shakli bo'lib xisoblanadi. Ma'ruza uzoq vaqtga mo'ljallanga bo'ladi va uni asosiy qismlarini o'quvchilar yozib olishlari ta'lab etiladi. Ma'ruza metodi o'quvchilarga eshitish ko'nikmalarini

shakillantirishga imkon beradi. Bu esa kundalik xayotda va orliy o'quv yurtlarida zarur bo'ladi.

Ammo, ko'p xollarda umum ta'lim maktablarida ma'ruza metodi kam hollarda qo'llaniladi. Mazkur metod iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kurslarini o'rganishda keng qo'llanilmog'i lozim. Yuqori sinflarda ma'ruza metodini keng qo'llanilishi o'quvchilarning mustaqil ishlarni bajarishi uchun vaqtni tejashga imkon beradi.

Ma'ruza metodini ko'proq kirish va yakuniy mavzularni va mavzular guruxinio'tishda qo'llash ham yaxshi Samara beradi. Masalan, jaxon siyosiy xaritasi, jaxon tabiiy resurslari, jaxon xo'jaligi, materiklar yoki qit'alar hamda regionlar siyosiy xaritasi va xo'jaligi va boshqa mavzularni o'rganishda.

Ma'ruza o'quvchilarni qiziqishini oshirish uchun va uni o'zlashtirilishni osonlashtirish uchun quyidagilarga amal qilish lozim:

-ma'ruzani rejasini e'lon qilish yoki sinf taxtasiga yozib qo'yish;

-ma'ruza davomida turli xil mavzuga oid ko'rgazmali vositalardan foydalanish (kartalar, jadvallar, chizmalar, rasmlar);

-ma'ruzani eng muxim joylarini baland ovozda, alohida urg'u berib o'qish;

-ma'ruzani o'kish davomida faqat ko'rgazma vositalardangina emas, balki sinf taxtasidan ham turli xil xomaki kartalar va chizmalar chizishda keng foydalanish;

-ma'ruza davomida o'rganiladigan barcha geografik nomlar nomi sinf taxtasiga yozilishi lozim. Bunday sharoitda o'qituvchilar geografik nomlarni yozishda va talaffuz qilishda xatoga yo'l qo'yishmaydi;

-o'quvchilarni faolligini oshirish maqsadida o'qituvchi vaqti-vaqti bilan sinfga savol bilan murojat qilishi va ma'lum bir vaqtdan so'ng unga o'zi javob berishi dardkor:

-ma'ruzani so'ngida o'qituvchi o'quvchilarning savollariga javob beradi.

Mazkur talabalardan tashqari ma'ruza mazmunanbir butun bo'lim, ma'ruza qamrab olgan masalalar tugal bo'lishi, ilmiy jixatdan mukammal va ko'rgazmali bo'lishi lozim.

Ma'ruza yuqori sinflarda 30-40 minutga mo'lxallanad. Ma'ruza boshqa metodlar bilan bilan birga olib boriladi. Mazkur darslarda mustaqil ishlarga vaqt qolmaydi, o'quvchilar asosan nazariy bilimlar olishadi va keyingi darslarda olib boriladigan mustaqil ishlar uchun zamin yaratiladi. Savollar ma'ruzani oxirida berilgani maqul.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

- 1.O'qitishning og'zaki metodlari qanday talablarga javob berishi lozim?
2. Og'zaki bayon usullari to'g'ri qo'llanilganda u o'quvchilarda qanday xususiyatlarni rivojlantiradi?
- 3.Og'zaki bayon metodlarini yutuqlari haqida gapirib Bering.
- 4.Og'zaki bayon metodinig kamchiliklari nimalardan iborat?
- 5.og'zaki bayon metodlari qanday xollarda qo'llaniladi?

6. Tushuntirish metodi qanday xollarda qo'llaniladi?
7. Tushuntirish metodi yordamida yuqori sinflarda qanday mavzularni o'rganish mumkin?
8. Tushuntirish metodi qanday shakilda olib boriladi?
9. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kurslarida qaysi mavzularni tushuntirish metodi yordamida o'rganish mumkin?
10. Xikoya metodi deb nimaga aytiladi?
11. Xikoya metodi qanday talablarga javob beradi?
12. Suxbat metodining mohiyati nima?
13. Katexezik suxbatda qanday savollar beriladi?
14. Evristik suxbatda savollar qanday tuziladi?
15. Katexezik va Evristik suxbatni orasida farqlar xaqida gapirib Bering va ularga misollar keltiring.
16. Yangi o'kuv metodlarini o'rganishda qanday suxbat metodlari qo'llaniladi?
17. Didaktik jixatdan suxbat necha turga bo'linadi?
18. Kirish suxbatining vazifasi nimadan iborat?
19. Suxbat davomida beriladigan savollar qanday talablarga javob berishi kerak?
20. O'qib berish metodi qanday hollarda qo'llaniladi?
21. Geografiya darslarida nimalarni o'kib berish mumkin?
22. Ma'ruza metodi qaysi sinflarda dars berishda qo'llaniladi?

VI. KUZATISH VA TAJRIBA METODI

Tabiatda va ishlab chiqarish jarayonida bevosita olib boriladigan kuzatishlar bilim olishning muxim manbalaridan biri xisoblanadi.

Geografiya bilimlarni berishning yana bir shakli bu tajriba metodidir. Bunda o'kuvchilar tabiatda kuzatib bo'lmaydigan voqea va hodisalarni laboratoriya yoki sinf sharoitida tajriba yordamida ko'rishda va o'rganishadi.

Ko'rsatish deganda tabiiy sharoitda geografik borliq, voqea va hodisalarni ma'lum bir maqsadli yo'nalishlarda o'quvchilar tomonidan qabul qilish tushiniladi.

Tajriba deganda geografik voqea va hodisalarni sodir bo'lishini suniy sharoitda amalga oshirish va o'rganish tushuniladi.

Kuzatish metodini ko'proq maktab hovlisida, o'kuv sayoxatlari jarayonida o'tkaziladi. Tajriba metodi geografiya ta'limida juda kam qo'llaniladi. Bu geografiya kabinetlarida tegishli asbob-uskunalarining yo'qligi, geografiya o'kituvchilarining tajribasizligi va uni ximya, fizika o'kituvchilari bilan yaxshi aloqada emasligi tufayli sodir bo'ladi.

6.1. Kuzatish metodi.

Kuzatish davomida o'kuvchilar geografik borliq, voqea va hodisalarni bevosita ko'rishadi va kuzatishadi. O'kuvchilarni kuzatish jarayonida olgan bilimlariga asoslanib o'qtuvchi ularni har geografik borliq, voqea va hodisalarni mohiyatiga tushunishni o'rgatadi. O'quvchilarning kuzatishga asoslangan bilimlari puxta va chuqurligi bilan ajralib turadi.

Kuzatish sinfda , geografiya maydonchasida, o'z shahri yoki qishlog'i chekkasida, o'z viloyati vat umani doirasida o'tkazilishi mumkin.

Geografik kuzatishlar mazmuniga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

Astronomik; meteorologik va fenologik.

6.1.1. Astronomik kuzatishlar

Astronomik kuzatishlar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Quyoshni chiqishi va botishini kuzatish;
- yulduzlar va sayyoralarni kuzatish;
- qutub yulduzlarini aniqlash;
- oy davrlarini aniqlash;
- ilohi bo'lsa observatoriyadagi asboblardan tanishish;
- planetalariga sayoxat.

Quyoshni chiqishi va botishini kuzatish. Quyoshni chiqishi va botishini sinfdan tashqarida yani maktab hovlisida kuzatish mumkin. bevosita dars jarayonida quyoshni chiqishi va botishini kuzatib bo'lmaydi. Quyoshni chiqishini kuzatish uchun avval kalendardan ertalab Quyoshni chiqish vaqtini aniqlash lozim. Iloji boricha Quyoshni chiqishi va botishini bahorning oxiri kuzning boshlarida kuzatgan ma'qul. Yozda o'quvchilar tatilda bo'lganliklari uchun mazkur kuzatishlarni amalga oshirib bo'lmaydi.

Quyoshni kuzatish quyidagi tartibda olib boriladi:

- o'quvchilar Quyoshning chiqishidan 5-10 minut oldin yig'iladi;
- Quyoshni chiqishini kuzatishda quyidagilarga ahamiyat beriladi:
  - a)Quyoshning ko'rinish vaqti;
  - b) Quyoshning to'la ko'rinish vaqti;
  - v) Quyoshning ufqdan ko'tarilish vaqti;
- Quyosh qaysi tabiiy geografik borliqlar orqasidan ko'rinishi aniqlanadi (tog', qir, balandlik, tekislik va x.k.);
- Quyoshning botishini kuzatish quyidagi tartibda olib boriladi:
  - a)Quyosh doirasini Yer yuzasiga tegish vaqti;
  - b) Quyosh doirasini yarmini ufq ortiga o'tish vaqti;
  - v) Quyoshning to'la ko'rinmay qolgan vaqti;
  - g) Quyoshning qaysi geografik borliq orqasiga botganligi aniqlanadi;
- Quyosh chiqqan tomon sharq, botgan tomon g'arb ekanligi o'quvchilarga tushuntiriladi.

Yulduzlarni va sayyoralarni kuzatish tunda olib borilganligi uchun maktab sharoitida kengtarqalmagan. Qutib yulduzini aniqlash ham tunda olib boriladi. Yulduzlarni, sayyoralarni va oyning davrlarini kuzatishni o'quvchilar mustaqil o'rganishlari mumkin. buning uchun o'kituvchi dars paytida ulardagi yulduzlar, sayyoralar va oy davrlarini qanday kuzatishni o'rganishi lozim, yoki vaqt topib ular bilan birga astronomik kuzatishlar olib borib, so'ngra boshqa paytlarda ularga osmon jismlarini kuzatish bo'yicha topshiriq berishi mumkin.

6.1.2. Meteorologik kuzatishlar

Meteorologik kuzatishlarda umumta'lim maktablarida ob-havoni kuzatish alohida o'rin tutadi.

Ob-havoni kuzatish bir necha bosqichlardan iborat:

-o'quv yilining boshida ob-havoni kuzatishni tashkil etish va kuzatish usullari bilan maxsus darsda o'quvchilarni tanishtirish;

-kuzatishdan avval meteorologik asboblardan ishlash ko'nikmalarini shakillantirish lozim. Masalan, termometrdan hisob olish texnologiyasi va x.k.;

-maxsus bilimlarni o'tgunga qadar oddiy meteorologik kuzatishlar olib boriladi (xarorat, shamol, bulutlar, yog'ingarchilik);

-iqlim xaqida maxsus mavzular o'tib bo'lingandan so'ng atmosfera bosimi, shamol kuchi, bulutlarning xillari va ularning xolati haqida kuzatishlar olib boriladi. Havoning xaroratini va shamol yo'nalishini dastlab bir kunda bir marta kuzatishi mumkin, bulutlik va yog'inlarni kun davomida kuzatish mumkin;

-shamolning kuchi va yo'nalishini quyidagicha aniqlash va tasvirlash mumkin:

-shimoldan, kuchi 3-ball

-shimoli-sharqdan, kuchi 2 ball

-sharqdan, kuchi 6 ball

-g'arbdan, kuchi 5 ball

-janubi-g'arbdan, kuchi 4 ball

-janubdan, kuchi 7 ball

-janubi-sharqdan, kuchi 2 ball

O'qlardagi qanot dilan ko'rsatiladi. Uzun qanot -2 ball, kalta qanot -1 ball. Bulutlikni kuzatish natijalari quyidagicha ifodalanadi:

- havo ochiq (osmon bulutsiz)
- osmon bulutli
- osmon to'la bulut bilan qoplangan

Atmosfera yog'inlarini kuzatish natijalarini quyidagicha tachvirlanadi:

...-Yomg'ir

*-qor

-tuman

-qirov

-do'l

-shudring

Visinfdan boshlab ob-havo quyidagi jadval asosida olib boriladi.

Oy va kun	Havo xarorati	Havo bosimi	SHamolning yo'nalishi	Bulutlik	Yog'inlar	Quyoshning ufqdan	Izox
-----------	---------------	-------------	-----------------------	----------	-----------	-------------------	------

			va kuchi			balandligi	
--	--	--	----------	--	--	------------	--

Mazkur jadval har kuni muntazam kuzatish natijalari bilan to'ldirib boriladi va har oy oxirida taxlil qilinadi. Taxlilda oy davomidagi eng yuqori va eng past xarorat, bosimning pasaygan va ko'tarilgan kunlari, shamolning asosiy yo'nalishlari, bulutlik, yog'inlar. So'ngra ob-havoni o'zgarishi fasillar bo'yicha taxlil qilinadi va yillik o'rtacha xarorat va bosim aniqlanadi.

6.1.3.Fenologik kuzatishlar

Tabiatda sodir bo'ladigan fasliy o'zgarishlarni va ular bilan bog'liq ravishda o'simlik va hayvonot dunyosini o'zgarishini kuzatish geografik bilimlarni oshirishda va ularni mustaxkamlashda muxim ahamiyatga ega, fenologik kuzatishlar maktab hovlisida, geograik maydonchalarda olib borilishi mumkin.

Fenologiya –tabiatdagi mavsumiy hodisalar, ularning boshlanish muddatlari vash u muddatlarni belgilovchi sabablar to'g'risidagi bilimlar tizimidir. Fenologiya atamasini fanga Belgiyalik botanik SH.Morran 1853 yil kiritgan.

Fenologik kuzatishlar quyidagi qismlardan iborat:

a)yuksak o'simliklarda kuttaklarning bo'rtishi va yozilishi, barg chiqarishi, g'unchalash, gullash, urug' va mevalarning pishib yetilishi, kuzda barglarning sarg'ayishi va to'kilishi;

b) sut emizuvchi hayvonlarni kuzatishda quyidagilarga e'tibor beriladi: qishki uyqudan uyg'onishi, juftlashishgi, bolalash, mavsumiy tullash va x.k;

v)qushlarni kuzatishda quyidagilarga e'tibor beriladi: bahorda uchib kelishi, uya qurishi, tuxum qo'yish, jo'ja ochish, kuzda uchib ketish;

g)baliqlar quyidagicha kuzatiladi: bahorgi serharakat xayot, uvildiriqlar tashlash, mavsumiy ko'chib yurish va x.k.

Fenologiya fani quyidagi tarmoqlarga bo'linadi: umumiy va xususiy fenologiyaga bo'linadi. Umumiy fenologiya tabiat taraqqiyotini yil fasillarini bir me'yorda almashib turishi bilan bog'liq xoldagi yaxlit xodisa sifatida o'rganiladi. Xususiy fenologiya fitofenologiya va zoofenologiyaga bo'linadi.

Tabiatdagi mavsumiy xodisalarning boshlanish muddatlarini belgilab beruvchi omillar va qonuniyatlarni ekologik fenologik o'rganadi. Mazkur omillar endogen va ekzogen guruxlarga bo'linadi. Endogen omillar Yerning ichki kuchlari bilan bog'liq.

Tashqi ekzogen omillarni belgilab beradi. Masalan, o'simlik va hayvonot dunyosini bahorgi uyg'onishini va qishki uyquga ketishini joyning issiqlik me'yori belgilab beradi.

Fenologik – geografik qonuniyatlarni aniqlash uchun fenologik kuzatishlar olib boriladi. Fenologik qonuniyatlar asosida qishloq xo'jalik tarmoqlari bo'yicha qilinadigan mavsumiy ishlar va tadbirlarni mintaqaviy taqvim tuziladi. Bunday taqvimdan tabiatni muxofaza qilish tadbirlarni ishlab chiqishda foydalaniladi.

Kuzatish metodi o'kuvchilarning bilish qobiliyatini rivojlantiradi. Uzoq muddatli kuzatishlar katta ahamiyatga ega, uning natijasida o'quvchilar mustaqil ravishda tegishli xulosalar qilishi mumkin.

O'z o'lkasini tabiati va axolisini xo'jalik faoliyatini kuzatish oqibatida geografiya o'qitish metodikasida o'lkashunoslik tamoilini amalga oshirishga imkon beradi.

Kuzatish boshqa xududlarni diqqat bilan o'rganishga imkon beradi. Masalan, jaxon tabiiy va iqtisodiy geografiyasini o'rganishda materiklar va davlatlarning geografik sharoitlari o'quvchilarni o'z yashash joyi sharoiti bilan taqoslashga imkon beradi.

Geografik kuzatishlar o'quvchilarni tabiatdagi voqea hodisalarni ko'p qirrali xususiyatlari bilan tanishtiribgina qolmasdan balki tabiiy geografik va iqtisodiy geografik voqea va hodisalarni bir-biri bilan o'zaro bog'liqligini ham ochib beradi.

Geografik voqea va hodisalarni kuzatish muddatlari ham turlicha. Ayrim hodisalarni (ob-hovo) uzoq muddat kuzatishga to'g'ri keladi, boshqa hodisalarni esa qisqa vaqtda kuzatish mumkin (yomg'ir yog'ishi, shamol, chaqmoq boshqalar). Dastlab geografik bilimlarni o'zlashtirishga imkon beradigan voqea va hodisalarni kuzatmoq darkor. Ko'p geografik tushunchalarni tegishli kuzatishsiz o'rganib bo'lmaydi (ob-havo, iqlim, rel'ef shakillari, ichki suvlar).

Geografik kuzatish ko'nikmalarini shakllantirish murakkab vazifalardan xisoblanadi va unda quyidagi talablarga javob berish lozim:

1.O'quvchilarga kuzatishni maqsadi, vazifalari, mazmuni va ob'ektiborishiqanday olib borish haqida so'zlab berish lozim. Bunda kuzatish dasturini ishlab chiqish katta ahamiyat kasb etadi.

2.O'quvchilarga tegishli asboblardan foydalanish lozim (Kompas, balometri, flyuger, nivelir va x.k.)

3.Kuzatish natijalarini aniq qayd etishni o'rganish lozim (daftarga, kuzatish jurnaligi)

4.Kuzatish natijalarini umumlantirish va qayta ishlash ko'nikmalarini shakllantirish. Masalan, o'rtacha sutkalik, oylik va yillik xaroratlarni xisoblash, daryo oqimini xisoblash; bosim chizmalarini tuzish; korxonani ishlab chiqarish aloqalari chizmasini tuzish.

5.O'quvchilarni Geografik voqea va hodisalarni o'rtasidagi o'zaro aloqalarni aniqlashga o'rgatish. Masalan, iqlimiy sharoit va qishloq xo'jaligi o'rtasidagi bog'liqlik.

6.O'quvchilar kuzatish ishlariga qiziqish uyg'otish zarur. Buning uchun kuzatish ishlarini muntazam nazorat qilib turish zarur. Ularga kuzatish ishlarini oldindan aytmaslik kerak.

Kuzatishning mazmuni xilma-xil bo'lmog'i lozim va sinfdan sinfga o'tgan sari murakablashib borishi zarur. Dars jarayonida kuzatish natijalaridan muntazam foydalanib borish kerak.

O'quv yili boshida mavzular bo'yicha kuzatish natijalaridan foydalanish rejasini tuzmoq zarur. Geografik voqea hodisalarni kuzatish malakalari ortishi bilan o'quvchilarni mustaqil ish olib borish qobiliyatlari ortib boradi kuzatish davomida o'quvchilarni mustaqilligini oshirish tartibi quyidagilardir:

-o'quvchilar o'kituvchi rahbarligida kuzatish olib borishadi. Kuzatish sinfda, geografiya maydonlarida yoki joylarda olib boriladi. Asosan havo xarorati yog'inlar, shamollar quyoshning balandligi kuzatiladi;

-o'qituvchi bergan reja asosida o'quvchilarni tabiatda va ishlab chiqarishda olib boriladigan mustaqil ishlari (meteorologik, gidrologik, fenologik, xo'jalik) kuzatish natijalarini o'quvchilar mustaqil ravishda qayta ishlashadi va umumlashtiriladi;

-o'quvchilarni kuzatish ishlari dasturini ishlab chiqishda qatnashishi. Ular tomonidan uzoq vaqt kuzatish ishlari olib borilishi va ularni natijalarini umumlashtirishi (deagramma, xarita, chizmalar tuzish)

Kuzatish metodlarini takomillashtirishning asosiy yo'li o'quvchilarni mustaqilligini oshirishdir.

6.2.Tajribalar.

Tajriba metodi deb o'quvchilar tabiatda bevosita kuzata olmaydigan voqea va xodisalarni laboratoriya mashg'ulotida yaratishga aytiladi. Ayrim voqea va xodisalar juda tez sodir bo'ladi (zil-zila, vulqon va x.k) ayrimlari juda uzoq vaqt davom etadi (tog' jinslarini xosil bo'lishi, tog'larni ko'tarilishi, daryo vodiylarni shakillanishi va x. k.). bunday jarayonlarni bevosita kuzatib bo'lmaydi.

Tabiiy geografiyani qator mavzularini o'rganishda tajribalar o'tkazish muxim o'rin tutadi. Tajriba yordamida murakkab tabiiy geografik jarayonlar sodir bo'lishini o'quvchilarga sinf sharoitida ko'rsatish mumkin.

Geografiya o'qitish metodikasida quyidagi tajribalar o'tkaziladi:

- 1.Litosfera mavzusida o'tkaziladigan tajribalar
- 2.Gedrosfera mavzusida o'tkaziladigan tajribalar
- 3.Atmosfera mavzusida o'tkaziladigan tajribalar.

6.2.1. Litosfera mavzusini o'rganishda tajriba metodidan foydalanish

Mazkur mavzuni o'tishda cho'kindi jinslarni xosil bo'lishini, burmalarni vujudga kelishini tajribada ko'rsatish mumkin.

CHukindi jinslarni xosil bo'lishini tajribada quyidagicha ko'rsatish mumkin. buning uchun 1l shisha bankaga yarim litr suv quyiladi. Unga qum vag il solinadi va so'ngra banka silkitiladi. Silkish jarayonida qum vag il suv bilan aralashadi va loyqa hosil bo'ladi. SHundan so'ng banka stol ustiga qo'yilib tindiriladi. Tindirish jarayonida o'quvchilar kuzatib turishlari lozim. Tindirish jarayonida banka tubiga avval og'irroq jins yani qum tusha boshlaydi va qum qatlami xosil bo'ladi so'ngra yengilroq gil qatlamicho'ka boshlaydi hamda qum qatlamini tepasida gil(loyqa) qatlami xosil bo'ladi, uni tepasida suv qatlami joylashadi.

Tajribadan so'ng o'qituvchi sinfga quyidagi savollar bilan murojat qiladi:

- qaysi tog' jinslari oldinroq cho'kdi;
- qaysi tog' jinslari qiyinroq cho'kdi;
- nima uchun idish tubida hosil bo'lgan jinsni cho'kindi tog' jinsi deb ataladi;
- cho'kindi tog' jinslarini qanday belgilarga qarab aniqlash mumkin;

Tog tizmalarni yoki burmalarni xosil bo'lishini ko'rsatish uchun 20-30 dona qog'oz varag'i yoki o'quvchilarni daftarlaridan foydalanish mumkin. buning uchun qog'ozlar qatlami yoki sinf daftari stol ustiga gorizantal xolatda qo'yiladi. So'ngra ikki tomonidan siqiladi, natijada tog' tizmasi va tizmalar orasidagi vodiy (botiq) xosil bo'ladi. Vertikal qatlami esa burmalarni vujudga kelishini ifodalaydi. Bundan

tashqari glaben va gorstlerni xosil bo'lishini plastelindan foydalanib o'quvchilarga ko'rsatilsa ham bo'ladi.

6.2.2. Gedrosfera mavzusini o'rganishda tajriba metodidan foydalanish

Gedrosfera mavzusini o'kitish jarayonida quyidagi tajribalarni qilish mumkin:

- suvni isiganda kengayib soviganda tarayishi;
- tog' jinslarining o'idan suvni turlicha o'tkazishni;
- suvning tuzilish birligiga qarab tog' jinslarini yuvilishi va jarlarni xosil bo'lishi;
- sharsharani vujudga kelishini.

Suvni isiganda kengayishi, soviganda torayishini quyidagi tajribada ko'rish mumkin (O.Mo'minov, 1986):

- kolbaga suv quyiladiva suvga bir necha tomchi siyoxtomizib rangli qilinadi;
- suvning kolbadagi satxi (kolbaning tor og'zi)ga ip boylab belgilanadi va kolbaning og'zio'rtasidan shisha naygao'xshagan qopqoq bilan yaxshilab berkitiladi;

-kolbadagi suvni spirt lampasi yordamida qizdiriladi. SHunda suv ip bilan belgilab qo'yilgan satxdan yuqori ko'tarilib, shisha naycha ichiga kiradi.

Turli tog' jinslarini suvni turlicha o'tkazishini quyidagi tajribada kursatish mumkin:

-ikkta shisha varonka shtativga o'rnatiladi va ularning pastki teshigi paxta bilan berkitiladi;

-birinchi k5olbaga yarim stakan gil (tuproq), ikkinchisiga yarim stakan qum solinadi;

-voronkalaridagi gil va qum ustiga yarim stakan suv quyiladi;

-tajribada suv qumdan tez o'tishi va gildan juda sekin o'tishi aniqlanadi.

-suv quyilishi va uni qum yoki tuproqdan o'tishi vaqtini belgilab yer osti suvlari tozaligini ham aniqlash mumkin.

Bundan tashqari turli tog' jinslarini suvda eruvchanligini ham o'rganish mumkin. buning uchun tsindrgva suv quyiladi va unga o'rganmilayotgan tog' jinslarining bir bo'lagi solinadi va uning to'la erish vaqti kuzatiladi. Erigan tog' jinslariga turli xil tuzlar, tuproqlar va qumtoshlar kiradi.

Mazkur tajribalar asosida o'quvchilar turli tog' jinslarini turlicha suv o'tkazishni o'rganishda va yer osti suvlarini xarakati xaqida bilimlarga ega bo'lishadi.

6.2.3. Atmosfera mavzusini o'rganishda bajariladigan tajribalar

mazkur mavzuni o'rganishda tajriba metodi o'quvchilarni tegishli bilimlarini egallashda va kunikmalarni xosil qilishda katta axamiyatga ega.

Atmosfera mavzusini o'rganishda quyidagi tajribalarni o'tkazish mumkin:

- quruqlik va suvni turlicha isishini;
- bulut va yomg'irlarni xosil bo'lishini;

-qirov va qorni hosil bo'lishini va x.k.

Quruqlik va suvning turlicha isishini ko'rsatadigan tajriba o'quvchilarda quruqlik va musson iqlimi xaqida tushunchalarni shakillantirishda katta ahamiyatga ega. Mazkur tajribani «Ob-havo va iqlim» mavzusini o'tishda ko'rsatish mumkin. tajriba quyidagi tartibda olib boriladi:

- ikta bir xil quticha shaklidagi idish olinadi. Mazkur idishlarning o'lchamlari quyidagicha bo'lishi lozim; uzunligi 15 sm, kengligi- 7,5 sm, balandligi-5 sm, ikta bir xil termometr, lampa (qizdirish uchun):

-idishlarni biriga suv ikinchisiga tuproq solinadi. bir paytni o'zida ikkalasini ham xarorati o'lchanadi;

-ikkala idishdagi suv va tuproq lampa yordamida qizdiriladi va 6-7 minutdan so'ng xaroratlar yana qaytadan o'lchanadi;

Termometrda olingan ma'lumotlar o'qituvchi tomonidan sinf taxtasiga yoziladi, o'quvchilar esa daftarlariga yozib olishadi.

Ma'lumotlar quyidagi jadval shaklida ifoda qilinadi.

Yuza	Xarorat darajasi			Farqi
	Dastlabki	Qizdirilgandan so'ng	Sovutilgandan so'ng	
Suv	14	18	16	2
Tuproq	14	39	14	25

Suv va tuproq xaroratidagi farqning kattaligi tuproq, yani Yer yuzasiga nisbatan tezroq isib tezroq sovishiga o'quvchilarda ishonch xosil qiladi. Bu esa quruklik va okaenda iqlimni turlichaligini asoslab beradi.

Bulut va yomg'irni xosil bo'lishini tajribada ko'rsatish uchun baladligi 25-30 sm keladigan shisha idish (tslindr) olinadi. Idishning devori terlamasligi uchun u bir oz qizdiriladi. Idish ichiga suv solinadi va spirtli lampada qizdiriladi. Idishning qopqog'ini tepasiga muz solib qo'yilsa, muz ostida bulut (bug') xosil bo'ladi, sungra undan yomg'ir (suv tomchilari) ajralib chiqa boshlaydi. Demak o'quvchilar bulutlar va yog'inlar xosil bo'lishini sinf sharoitida kuzatishi va Ushbu jarayonni to'la kuzatishi mumkin.

6.2.3. Geografiya darslarida o'tkaziladigan tajribalarga qo'yiladigan talablar.

O'tkaziladigan tajriba ko'zlangan maqsadga erishish va unda beriladigan bilimlarni o'kuvchilar yaxshi o'zlashtirishlari uchun tajriba quyildagi talablarga javob berishi lozim (Gerasimova, Korinskaya)

1.O'qituvchi dars jarayonini tugatayotganida qanday masalalarni tajriba yordamida tushuntirishni oldindan belgilashi zarur. Tajriba o'rganilayotgan mavzu bilan bevosita bog'langan bo'lmog'i lozim.

2.Tajribani boshlashdan avval o'kuvchilarni tajriba mavzusi, uning ahamiyati va tajriba o'tkazishni asochsiy bosqichlari bilan tanishtirish lozim. Masalan, o'qituvchi shag'al va gilni suv o'tkazuvchanligini o'rganish bo'yicha tajriba o'tkazishdan oldin o'quvchilar mazkur tajriba orqali nimalarni bilib

olishlarini aytib berish lozim. Mazkur bilimlar buloqlarniartizan va oddiy quduqlarni o'rganishda zarur bo'lishini takidlashi lozim.

3.O'quvchilarni faolligini oshirish va o'tkazilayotgan tajribani moxiyatini tushunayotganini tekshirish maqsadida sinfga savol bilan murojat qilish va xar bir o'quvchini kuzatib turish lozim.

4.Tajriba davomida o'kituvchi o'quvchilarda kuzatilayotgan xodisa xaqida mustaqil fikrlash qobiliyatini uyg'otish zarur va tajribani oxirida ular mustaqil xulosalar qilishlari lozim. Masalan quruqlik va suvlikni isishi va sovushini tajribada o'rganish davomida o'quvchilar quruqlik okeanlarga nisbatan tez isib va tez sovishi xaqida va buni oqibatlarida turli iqlim tuproqlarini shakillanishi xaqida bilimlarga ega bo'lishadi.

5.Tajriba davomida rasmlar, jadvallar, chizmalar va ko'rgazma qurollarni xam ko'rsatib berishi lozim.

6.Tajriba o'tkazish uzoq davom etmasligi lozim. O'ta murakkab tajribalar bir soatdan ortiq davom etmasligi lozim.

7.Tajriba o'tkazilishga o'quvchilar puxta tayyorlanishi lozim.

8.Tajriba o'tkazilayotganda priborlarni shunday joylashtirish kerakki ularni o'quvchilarni xammasi ko'rib tursin.

Maktab geografiya maydonchasida quyidagi tajribalarni o'tkazish mumkin: suvni yemirilish ishi; yer yer yuzasiniyonbag'riniqiyaligi va nima bilan qoplanganini bog'liq xolda turlicha isishi.

Suv va quruqlik yuzasini havoni isishiga ta'sirini o'rganish uchun quruqlik va suv xavzasi yuzasida xarorat turli vaqtda o'rganiladi va taxlil qilinadi.

Rel'efni xaroratga ta'sirini o'rganish uchun havo xarorati tekislik va tog' yonbag'rida o'rganiladi. Olingan ma'lumotlarni taxlil qilish asosida tekislik va yonbag'rini turlicha isishi haqida o'quvchilar bilimlarga ega bo'lishadi. Yani o'quvchilar tajriba asosida yonbag'irlarni shimoliy va janubiy qismlarida o'simliklar xollarini turlichaligini tushunib olishadi.

Gruntlarni turi, mexanik tarkibi, rangi, o'simlik bilan qoplanganlik darajasi, namligini yer yuzasini isishiga ta'sirini saqlash uchun quyidagi tajriba o'tkaziladi:

-chuqurligi0,5 m, kengligi 0,5 m, uzunligi 1 m bo'lgan bir necha chuqur qaziladi;

-mazkur chuqurlar turli xil tog' jinslari va tuproqlar bilan to'ldiriladi;

-ma'lum vaqt o'tgandan so'ng ularni xarorati o'rganiladi;

-turli vaqtlarda turli tog' jinslari va tuproqlar xaroratining ----lari taxlil qilinadi va tog' jinslaring turlari mexanik tarkibi hamda namlik darajasi xaroratga qanday ta'sir etishi aniqlanadi.

Geografiya maydonida yoki ochiq joyda o'quvchilar tomonidan tuproqlarni va tog' jinslarini xaroratini mustaqil o'rganilishi geografiya ta'limini xayot bilan bog'liqligini mustaxkamlaydi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

- 1.kuzatish deganda nimani tushunasiz?
- 2.Tajriba deganda nimani tushunasiz?
- 3.Kuzatish qayirlarda olib boriladi?

4. Geografik kuzatishlar qanday guruxlarga bo'linadi?
5. Astronomik kuzatishlar nimalardan iborat?
6. Meteorologik qanday qismlardan iborat?
7. Ob-havoni kuzatish qanday qismlardan iborat?
8. Fenologiya deganda nimani tushunasiz?
9. Fenologiya fani qanday o'linadi?
10. Ekologik fenologiya nimani o'rganadi?
11. Geografik voqea va xodisalarni kuzatish muddatlar qanday bo'ladi?
12. Geografik kuzatish ko'nikmalarini shakillantirish qanday talablarga javob berishi zarur?
13. kuzatish davomida o'quvchilarni mustaqilligini oshirish tartibini so'zlab Bering.
14. Qanday voqea va xodisalarni tajribada ko'rish mumkin?
15. Geografiya o'qitish metodikasida qanday tajribalar o'tkaziladi?
16. Letosfera mavzusida qanday tajribalar o'tkaziladi?
17. Gedrosfera mavzusini qaysi qismlarini tajriba usulida o'tish mumkin?
18. Atmosferani o'rganayotganda qaysi mavzularni tajriba yordamida o'rganish mumkin?

VII.GEOGRAFIYA TA'LIMINING KARTOGRAFIK TXNOLOGIYALARI

Kartalar geografiya ta'limida asosiy o'kitalaribo'lib xisoblanadi. Geografik kartalardan o'qitishning barcha shakillarida foydalanish mumkin; dars berishda, amaliy ishlarda, mustaqil ishlarda, bilimlarni baholashda va x.k.

7.1.Umumiy kartografik tushunchalar. SHartli belgilar va ularning o'qish.

Geografik xaritalarda turli – tuman voqea va hodisalar tasvirlanganni uchun, ular juda xilma-xil bo'ladi. Xaritashunoslikda quyidagi tushunchalar uchraydi:

Tarx (plan)- joyning yirik miqyosida (5000va undan kattaroq) tuzilgan chizmadir. CHizmada maydoni uncha katta bo'lmagan kichik-kichik joylar tasvirlanadi.

Xarita- Yer yuzasini kichraytirilib va umumlashtirilib shartli belgilar bilan tekislikka tushurilgan tasviridir. Ular tabiiy va iqtisodiy- ijtimoiy voqea va xodisalar tasvirlanadi.

Aerofotosurat- tayyora va boshqa o'zi uchar asboblari yordamida olingan Yer yuzasini yoki uning bir qismining tasviridir. Ular orqali joyning tuzulishi, reliefi, o'simlik qoplami, yo'llari, qishloqlar, jihozlar va korxonalarining joylanishi aniqlanadi.

Kosmosurat- Yerning va boqa sayyoralarning kosmik kemalari yordamida olingan tasviridir. Ular fanning vahalq ho'jaligining turli sohalarida keng qo'llaniladi. Har bir tarx, xarita va kosmo va aerosurat ma'lum bir miqyosda tuzuladi.

Miqyos- bu xaritada gi chiziqning uzunligi Yer yuzasidagi shu chiziqning uzunligini Yer yuzasidagi shu chiziqqa mos keladigan haqiqiy uzunlikka nisbatdir. U xaritada gi tasvir necha marta kichraytirilganini ko'rsatadi. Masalan, xaritada daryoning uzunligi 1sm , haqiqiy uzunligi 10 km, yoki 1 000000 sm. Demak haritaning miqyosi 1: 1 000000 . Miqyoslar soni, chiziqli va so'zli bo'ladi. Sonli miqyos kasrdan iborat, uning surati 1- ga teng, maxraji esa xaritada gi tasvir necha marta kichraytirilganni ko'rsatadigan son bo'ladi. Masalan, 1: 1 000 yoki ----- bu tasvirni ming marta kichraytirilganligini ko'rsatadi. CHiziqli miqyos - bu teng bo'laklarga bo'lingan to'g'ri chiziqdir. Har bir bo'lak qancha masofaga tengligi uning ustiga yozib qo'yiladi. So'zli miqyos xaritada gi 1sm masofa haqiqatda qanchaga tengligini ko'rsatadi. Masalan 1sm 10km gacha .

Loyihalar (proektsiyalar) - bu Yer yuzasining xaritada gi tasvirlash usulidir. Yer dumaloq bo'lganligi tufayli uni tekislikda tasvirlanayotganda ma'lum bir xatoliklarga yo'l qo'yiladi. Bunday xotaliklar asosan maydonni, uzunligini va burchaklarni tasvirleyotganda yo'l qo'yiladi. SHuning uchun turli hil (teng burchakli, teng maydonli, teng masofali va aralash loyihalar) qo'llaniladi.

SHartli belgilar – voqea va hodisalarning ma'lum bir belgilar yordamida xaritada gi tasvirlanishidir. Miqyosli shartli belgilar yordamida voqea va hodisalar haqiqiy o'lchamlari bilan tasvirlanadi. Miqyosis shartli belgilar bilan, xaritalarning miqyosida ko'rsatib bo'lmaydigan voqea va hodisalar tasvirlanadi (TETS, qon, shakillar, aholi yashaydigan joylar). CHiziqli shartli belgilar bilan daryo oqimining yo'nalishi, o'rmondagi daraxtlarning turlari ko'rsatiladi. Bundan tashqari yozuvli, xarfli, sonli shartli belgilar ham bo'ladi.

Xaritada gi voqea va hodisalar quyidagi usullar bilan tasvirlanadi:

- belgilar usuli – miqyosda tasvirlab bo'lmaydigan narsalar, voqea va hodisalar tasvirlanadi;

- chiziqli usuli – asosan uzunlik bo'yicha joylashgan daryo, yo'l va chegaralar tasvirlanadi:

- rang berish usuli – voqea va hodisalarni maydon bo'yicha tarqalishini tasvirlashda qo'llanadi (o'simlik, tuproq, iqlim xaritalari);

- teng qiymatli chiziqlar usuli – bir xil qiymatga ega bo'lgan voqea va hodisalar tasvirlanadi (harorat, balandlik, aholi zichligi):

- bog'langan diagrammalar usuli – ma'lum bir joydagi meteorologik stantsiyada haroratni mavsumiy o'zgarishini, yog'in va shamollarni taqsimlanishini tasvirlashda qo'llaniladi;

- chegara usuli – bir xil voqea va hodisalarni tasvirlashda qo'llanadi, foydali qazilmalar hayvonlar va qishloq xo'jaligi xaritalari.

- nuqta usuli – narsalarni, voqea va hodisalarni tarqoq holda miqdorini beradi. Masalan bitta nuqta 200 bosh sigir;

- harakat belgilari usuli – voqea va hodisalarni harakat yo'nalishini ko'rsatadi (daryo oqimi, shamol va oqim yo'nalishi, yuk tashish yo'llari).

Xaritalar miqyosiga qarab quyidagi turlarga bo'linadi:

- tarxlar, miqyos 1:5000 va undan katta;

- yirik miqyosli xaritalar 1: 1 0000000 dan 1:2000000 ga;

- o'rta miqyosli xaritalar 1: 2000000 dan 1:1000000 ga;

- mayda miqyosli xaritalar 1: 1000000 dan kichik

Xaritalar ularda tasvirlanadigan maydonning ko'lamiga qarab quyidagi turlarga bo'linadi:

- yulduzlar xaritasi;
- sayyoralar va Yer xaritasi;
- yarim sharlar xaritasi:
- quruqlik va okeanlar haritalari:
- tabiiy geografik o'lkalar haritalari:
- mamlakatlar haritalari:
- ma'muriy birliklar xaritalari:
- maxsus hududlar haritalari (qo'riqxonalar, sayohatbon joylar);
- shaharlar va aholi punktlari xaritalari ;
- shahar va viloyat tumanlari xaritalari;

Mazmuniga ko'ra xaritalar. Umumgeografik va mavzuli xaritalarga bo'linadi. Umumgeografik xaritalar o'z navbatida yana

- a) topografik (1: 1000000 va undan katta);
- b) umumtopografik (1: 2000000 dan 1: 100000 cha)
- v) umumtasavvur (obzor) xaritalarga bo'linadi (miqyosi 1:1000000 kichik).

Mavzuli xaritalar tabiiy va iqtisodiy (iqlim, tuproq, o'simlik, qishloq xo'jalik, sa'noat va x. k.) xaritalarga bo'linadi:

Vazifasiga ko'ra xaritalar quyidagi turlarga bo'linadi:

- a)ilmiy xaritalar;
- b)madaniy va tashviqot xaritalari;
- v) texnik xaritalar (kosmik, havo, dengiz, yo'l va muxandislik xaritalari);
- g)o'quv xaritalari;
- d)sayoxat xaritalari;

Tuzilishiga ko'ra xaritalar 3 turga bo'linadi:

a)tasviriy xaritalar alohida voqea xodisalarni tasvirlaydi. Masalan havo xarorati, yog'inlar va bosim xaritalari;

b)jamlama xaritalar ma'lum bir hodisaning hama o'lchamlar bir tasvirlanadi. Masalan bitta xaritada shamol va bosimni tasvirlash mumkin:

v)yakuniy xaritalar bir biri bilan o'zaro bog'langan hodisalar bir butun holda tasvirlanadi (iqlim mintaqalari xaritasi).

Geografik atlaslar va ularning turlari.

Atlaslar- to'la va aniq ma'lumotga ega bo'lgan, yagona dastur asosida tuzilgan, tartibga solingan xaritalar to'plamidir.

«Atlas» atamasi Flamand xaritashunosi Markator tomonidan kiritilgan. U o'zi tuzgan xaritalar to'plamini (1595 yili) Liviyaning afsonaviy qiroli Atlas nomi bilan ataydi. Xaritalar to'plami birinchi marta II-asrda Klavdiy Ptolomiy tomonidan tuzilgan. Atlas egallagan maydonga qarab, Sayyoralar, dunyo, materiklar, okeanlar, o'lkalar, davlatlar, viloyatlar atlaslariga bo'linadi. Mazmuniga qarab umumgeografik va mavzuli atlaslarga bo'linadi. Vazifasiga ko'ra ilmiy ma'lumotli, ommabop (o'lkashunoslik), o'quv, sayox va yo'l atlaslariga bo'linadi.

Globuslar va ularning turlari.

Globus (lotincha globus – dumoloq) Yerning kichraytirilgan nusxasi, unda Yer yuzasi, mareriklar va okeanlar, tog'lar va tekisliklar shakli xatosiz aniq va to'g'ri tasvirlanadi. Birinchi marta globus beruniy tomonidan X asrda, Bexaym tomonidan XV asrda yasalgan.

Globuslar miqiyosiga ko'ra mayda (1:30000000) va yirik globuslarga bo'linadi.

O'quv va boshqa maqsadlar uchun yirik globuslar yasaladi. SHunday globus fakul'tetimizda 1982 yili o'rnatilgan (yuzlama miqiyosi 1:70000000, tik miqiyosi 1:1000000), og'irdigi 500kg, balandligi 2,5 m, diametri 2 m.

7.2.Maktab geografik kartalarining turlari.

Maktab geografik xaritalarining boshqa xaritalardan farqi ularni o'quvchilarni yoshi va rivojlanishiga moslab chiqarilishidir. Borshlang'ich sinf o'quvchilari uchun oddiyroq, tushunishi va o'kishi oson bo'lgan kartalar chiqariladi, yuqori sinflar uchun esa murakkabroq xaritalar nashr qilinadi.

Umumta'lim maktablarida qo'llaniladigan xaritalarni quyidagi guruxlarga bo'lishimiz mumkin:

- devoriy xaritalar;
- darsliklar ichidagi xaritalar;
- atlaslar;
- globuslar;
- chiziqli kartalar.

Mazmuniga ko'ra devoriy maktab xaritalari juda xilma xil bo'ladi: tabiiy; iqlimiy; tuproq, o'simlik; zoogeografik; geologik; foydali qazilmalar; iqtisodiy, siyosiy, sanoat; qishloq xo'jaligi, transprot va x.k. ular turlicha bo'lgani bilan, umumiy o'xshashlikka ham ega. Ularning barchasi sinfda foydalaniladi, o'quvchilarning uzoqdan ko'rishiga moslashga bo'ladi, yangi masshtabi katta bo'ladi. Mazkur xaritalar yordamida o'quvchilar o'rganishda amaliy va mustaqil ish bajarishda va ma'lum bir savollarga javob berishadi..

SHuning uchun ular yaxshi ko'rinishga va katta aniqlikka ega bo'lgan o'lchamda bo'lishi lozim.

Kartalarning turiga ko'ra ularning o'lchamlari turlicha bo'ladi. Dunyo xaritalari, aloxida materiklarning xaritalari hozirgi vaqtda 1,5x1,8m o'lchamda chiqarilmoqda. O'zbekiston va O'rta Osiyo xaritalari ham deyarli mazkur o'lchamda chiqarilmoqda.

Kartalar aniq va ravshan ko'rinib turishi lozim. Ulardagi geografik voqea va borliqni o'quvchilar 5-6 m dan aniq ko'ra bilishlari lozim. Buning uchun kartada eng muxim narsalar aks ettiriladi. Masalan, daryo tasvirlanayotganida uning asosiy qismi va eng yirik irmoqlari ko'rsatiladi, mayda irmoqlari esa ko'rsatilmaydi. Karta ravshan ko'rinib turishi uchun ranglar yaxshi tanlashi lozim. Ranglar biri biridan keskin ajralib turishi lozim. Quruqlik va suvlik keskin ajralib turmog'i lozim. Davriy xaritalarga qo'yiladigan yana bitta talab chiroyli bo'lishidir. Agar karta chiroyli va aniq qilib ishlangan bo'lsa o'quvchilar ularni oson o'qishda va tushuntirishadi.

Maktab kartalarida relief asosan turli qalinlikda rang berish bilan amalga oshiriladi. Past tekisliklar to'q yashil, tekisliklar esa och yashil, balandliklar och jigarrang o'rtacha tog'lar jigarrang, baland tog'lar esa to'q jigarrangda beriladi.

Karta geografik nomlar bilan to'lib qolmasligi kerak. Unda faqat o'quvchilarni yoshi va bilmi darajasiga mos bo'lgan yozuvlar bo'lmog'i lozim. Boshlang'ich sinf xaritalarida geografik nomlar kamroq va yirikroq yozilishi, o'rta va yuqori sinflarda ularning soni ko'payib va o'lchamlari maydalashib borishi mumkin.

Darsliklar ichiga qo'ladigan kartalar. Geografiya predmetlarining oxirida aloxida ----- qilinar edi. Hozirgi vaqtda darsliklarni matnida kartalar berilmoqda. Bunday xaritalar tabiiy geografik va iqtisodiy geografik tasvirlaydi. Ular oq-qora va rangli bo'lishi mumkin. Tabiiy geografik xaritalar kuniga rangli xolda beradi. Ayrim iqtisodiy geografik xaritalar ko'pincha rangli xolda beriladi. Ayrim iqtisodiy geografik voqea va xodisalarni ko'rsatishda oq-qora rangdan foydalaniladi. Masalan, foydali qazilmalar, taransport, ayrim ekinlar, chorvachilik kartalari hamda siyosiy kartalar rangli tasvirda beriladi. Ko'p hollarda materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi (6-sinf), Jaxon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi (9-sinf) kurslarini darsliklari matnlarida kartalar ko'proq beriladi.

Atlaslar ma'lum bir mavzuda va yo'nalishlarda tuzilgan kartalar jamlamasidir. Atlaslar tuzilishi va mazmuniga ko'ra quyidagi turlagga bo'linadi: egallagan maydoniga ko'ra; yulduzlar atlas; dunyo tabiiy geografik atlas; dunyo iqtisodiy geografik atlas; aloxida materik va okeanlar atlas; aloxida davlatlar atlas; va x.k.; mazmuniga ko'ra: tabiiy geografik; iqtisodiy; temir yo'l; o'quv atlaslari va x. k.

Har bir sinf uchun o'quv atlaslari mavjud. masalan, 5-sinf atlas, 6-sinf atlas, 7-sinf atlas, 8-sinf atlas, 9-sinf atlas.

O'kuv atlaslari quyidagi talablarga javob berishi lozim:

- atlasda ko'rsatilgan geografik borliq va voqealar soni darslikdagidan ko'proq bo'lmog'i lozim;

-atlas o'quvchilar uchun ma'lumotnoma vazifasini bajarishi lozim;

-atlasda geografik nomlar ro'yxati albatta bo'lishi zarur;

-

Atlasda kartalar soni 40-45 tadan kam bo'lmasligi lozim.

CHiziqli kartalar. Ular geografiya ta'limida keng qo'llaniladi. Ular asosan o'kuv va nazorat maqsadlarida ishlatiladi.

CHiziqli kartalar o'kuv maqsadlarida quyidagi hollarda qullaniladi:

- chiziqli xaritaga tabiiy geografik borliq nomlarini tushirish

(daryo, ko'l, dengiz va x.k.). bu esa geografik nomlarni o'quvchilar tomonidan yaxshi eslab qolinishiga imkon beradi;

- tog'lar daryo xavzalari, izotermalar, tabiat zonalari chegaralarni chiziqli xaritaga tushirish;

- davlatlarni chegaralarini chiziqli xaritaga tushirish;

-iqtisodiy rayonlarni chiziqli xaritaga tushirish;

-qishloq xo'jaligi ekinlari chegaralarini chiziqli xaritaga tushirish.

CHizikli xaritalar nazorat maqsadida ham ishlatiladi. Buning uchun quyidagi shartlar bajarilishi lozim:

- sinfidagi barcha o'quvchilarda bir xil chizikli karta bo'lmog'i lozim;
- barcha o'quvchilar uchun bir xil shartli belgilar berilishi zarur;
- barcha o'quvchilar chizikli kartalarida mashstap, legenda, o'quvchining ismi sharfi bir xil joyda ko'rsatilgan bo'lmog'i lozim.

7.2.Kartalarni tuzilish texnologiyasi

Umumta'lim maktablarida kartalarni tuzilishin tushutirish o'quvchilarga o'rgatish geografik bilimlarni egallashda muxim o'rin tutadi.

O'quvchilarni geografik kartalarni tuzilishini tushuntirishga o'rgatish uchun joyda amaliy ishlar olib boriladi, joy rejasi bilan ishlanadi, gorizontallarni o'qish bo'yicha amaliy ishlar olib bajariladi, daraja to'ri bilan mashq qilinadi, turli kartalar solishtiriladi, nuqtalarni geografik kordinatalari aniqlanadi, turli masshtablar bilan mashq qilinadi va x.k.

Kartalarni tuzilishini eng yaxshi yo'li joyni o'zgarish va uni kartada qanday tasvirlanganligini aniqlashdir. Bundan tashqari globusdan kartaga o'qitish, rejasidan geografik kartaga o'tish orqali ham geografik kartalarni tuzilishini tushunishga yordam beradi. Mazkur usullar yordamida o'quvchilarni daraja to'ri, kartografik yirik planlashtirish (generalizatsi) va geografik kartalarni tushuntirishga imkon beradi.

Joyda va sinfda olib boriladigan amaliy mashg'ulotlar (yo'nalishlarini aniqlash, masofani o'lchash va ularni chizmada tasvirlash hamda hamda ularni joy rejasiga tushirish) o'quvchilarni geografik kartalarda xaqiqatda borliq va xodisalar tasvirlanganligiga ishonch xosil qilishiga undaydi.

Geografik kartalarni tuzilishini tushunishga faqat joyda olib borilgan ishlargina emas, balki joyning xomaki rejasi bilan ishlash ham yordam beradi. Bunday ishlar o'quv sayoxatlari, turistik poxodlarda va joyda amaliy ishlar olib borganda bajariladi.

O'quvchilar mayda masshtabli kartalarni tuzishini gogezantallarni o'kuish bo'yicha olib boriladigan mashqlarda, topografik kartalar yordamida reliefni tasvirini tushirish jarayonida joyni rejasini tuzish davomida o'rganishadi.

O'z yashash joyini tuzilishi va joy rejasini o'rganish davomida o'quvchilar asta- sekin yirik vam ayda masshtabli kartalarni tuzilishini anglay bilishadi. Ular topografik va geografik kartalarni solishtirish asosida joy rejasi va geografik karta o'rtasidagi farqlarni tushuna boshlashadi.

O'quvchilar kartografik andozalarni (proektlarni) turlarini o'rganish davomida geografik xaritalardagi xatoliklar va ularning miqiyosini tushuna boshlashadi, xatoliklarni qanday sodir bo'lishini o'quvchilar tushunishi uchun globusdagi va ma'lum bir xaritadaagi borliqni o'lchami solishtiriladi. Masalan,CHukotka yarim oroli yoki Grilandiya orolini globusda va xaritadaagi tasvirini solishtiradi. Ularning tasviri kartada globusdagiga ko'ra kattaroq tasvirlangan, anashu farqlarning asosiy sababi kartalardagi xatoliklar ekanligi tushuntiriladi. Masalan, globus Yerning kichiklashtirilgan modeli hisoblanadi, shuning uchun unda geografik borliq xatosiz tasvirlanadi, karta esa globusning

tekislikka yoyish natijasidahosil bo'lgani shuning uchun uning chekka qimsmlarida xatoliklar katta bo'lishi tushuniladi.

Kartalarning daraja to'ri, merideanlar va paralellar o'rganib bo'lingandan so'ng o'quvchilar geografik kordinatalar bilan mashq qilishadi. Buning natijasida ualar har qanday nuqtani geografik o'rnini topishni o'rganishadi va daraja to'rini axamiyatini anglashadi, bundan tashqari ular daraja to'ri meridean va paralellarga qarab yo'nalishi va masofani aniqlashni o'rganadi. O'quvchilar nuqtani geografik kordinatasini aniqlashni yaxshi o'zlashtirib olishlari uchun xayotdan misollar keltirish lozim. Masalan, o'z shaxrini, yoki tumani markazini koordinatalarini aniqlash O'zbekistonni chekka nuqtalarini eng baland va eng past nuqtalarini kordenatalarini aniqlash.

Xarita masshtabi bilan ishlaganda o'quvchilar geografik borliqni kichrayish yoki kattarishi darajalari bilan tanishish lozim. Buning uchun avval yirik, o'rta va am ayda masshtablar xaqida tushunchalarga ega bo'lmoqlari lozim. SHundan so'ng har xil geografik borliqni, masalan CHorvog' suv omborini kengligi va uzunligini aniqlashlari lozim. O'quvchilar geografik kartada masofani taxminan aniqlashlari uchun ayrim geografik borliqni uzunligini aniqlab uning yordamida kerakli masofani topishlari mumkin. Masalan, Saxalik orolini uzunligi 1000 km, shundan foydalanib Osiyodagi joylarni uzunligini topish mumkin. Biror joyni uzunligini topish uchun Saxalin orolini xayolan joylashtiriladi va masofa aniqlanadi. Masalan, uzunligi aniqlangan joygacha 2 ta Saxalin oroli sig'sa demak uning uzunligi 25 km ekan.

Bundan tashqari dara to'ridan foydalanib ham masofani o'lchash o'quvchilar o'rganmog'i lozim. Buning uchun 1° yoyning uzunligini bilish kifoya. Meridian bo'yicha 1° yoyning o'rtacha uzunligi 111 km. agar ikki nuqta orasidagi masofa 10⁰ bo'lsa u km da quyidagicha ifodalanadi: $10 \cdot 111 = 1110 \text{ km}$.

7.3 Geografik kartalarni o'kish texnologiyalari

Geografik kartalar bilan ishlashning eng ma'suliyatli qismi bo'lib ularning o'qish va ular asosida tegishli xulosalar chiqarishdir.

Geografik xaritalarni o'qish quyidagi bosqichlardan iborat:

- kartalarning daraja to'ri, masshtab iva shartli belgilarini o'qish;
- topografik xaritalarni o'qish asosida diktanlar yozish;
- rel'efning o'qish va uning tavsifini tuzish;
- geoglogik va texnologik tuzilishni o'rganish va xulosa chiqarish;
- foydali qazilmalarni o'rganish;
- iqlimni o'rganish va uning tavsifini tuzish;
- geografik sharoitni o'rganish;
- tuproqni va o'simliklar qoplamini o'rganish;
- hayvonot dunyosini o'rganish;
- tabiat kengliklarini o'rganish;
- joyning umumiy tabiiy geografik tavsifini tuzish;
- tabiat resurslarini o'rganish;
- aholi kartasini o'qish;
- yoqilg'i energitika sanoatini o'rganish;

- sanoat xaritasini o'qish;
- qishloq xo'jalik xaritalarini o'qish;
- transport xaritalarini o'qish;
- xalqaro iqtisodiy aloqalar xaritasini o'qish;
- kompleks iqtisodiy-geografik xaritalarni o'qish.

Geografik xaritalarni o'qishning eng muhim shartlaridan biri uni masshtabi va shartli belgilarini o'qiy bilishidir. Masshtabga ko'rayirik, o'rta va mayda masshtabli katralarga bo'linadi. SHartli belgilar topografik, tabiiy geografik va iqtisodiy geografik hamada siyosiy geografiki shartli belgilarga bo'linadi. Ular o'z navbatida masshtabli, masshtabsiz chiziqli aralash ko'rsatgichli va boshqa turlaga bo'linadi.

Kartalarni o'qitishning dastlabki bosqichi shartli belgilarni o'qitishdir. O'quvchilar topografik kartalarni o'rta masshtabli va mayda masshtabli kartalarni shartli belgilarini to'la o'rganib bo'lgandan so'ng, masshtab va daraja to'ridan foydalanib yuqoridagi vazifalarni bajarishlari mumkin. ular joy rejasini tuzish jarayonida ham shartli belgilar bilan ishlash ko'nikmasiga ega bo'lishadi.

O'quvchilar daraja to'ri, masshtab va shartli belgilarni to'la o'zlashtirib olgandan so'ng kartadan foydalanib ma'lum bir yunalishni tavsifini tuzishi mumkin, ya'ni topografik diktant yozishlari mumkin.

Topografik diktant deganda qog'ozga o'quvchilarni bergan ma'lumotlari asosida yo'nalish chizmasini tushirishdir. Mazkur ish quyidagicha bajariladi: o'quvchilar o'qituvchi topshirig'i asosida ikki xil ishni bajarishi mumkin: berilgan yo'nalishni karta asosida tavsifini tuzishadi; berilgan yo'nalishni chizmasini daftarga chizishadi.

Ma'lum bir yo'nalishni tavsifini karta asosida tuzishda karta asosida tuzishda o'quvchilarkerakli yo'nalishlarni aniqlashadi, masshtabdan foydalanib nuqtalar orasidagi masofani o'lchashadi, shartli belgilar bilan ko'rsatilgan geografik borliqni (ko'prik, yo'l, shahar, zavod, yaylov, ekinzor, o'rmon va x.k.)nomlarini aniqlaydi va joyning tavsifini tuzadi.(rel'efi, tuprog'i, o'simligi, suvlari). Avval o'quvchilar topografik xaritadan foydalanib o'quvchilarning qisqa savollariga javob beradi, masalan o'rikzor qishloq markazining qaysi tomonida joylashgan, maktabga boriladigan yo'lda qanday o'simliklar uchraydi. Buning natijasida o'quvchilar yo'nalishini og'zaki tavsifini tuzish ko'nikmasiga ega bo'lishadi.

Topografik diktant tuzganda o'quvchilar o'qituvchining xikoyasi orqali yo'nalish yo'lini chizmasini tuzishadi. Topografik diktant daftar varag'iga chiziladi. Varag'ning yuqorisida sh-j belgisi, pastki qismiga masshtab yoziladi. O'quvchi varag'ida dastlabki nuqtani belgilab beradi. So'ngra yo'nalishni va geografik borliqni ko'rsatadi, ularni o'quvchi qog'ozga tushiradi. Topografik diktant yo'nalishni tavsifini tuzishdan murakkabroq. U o'quvchilardan diqqat va ijodiy fikrlashni talab qiladi, Ushbu vazifani bajarish davomida o'quvchilar olgan bilimlarini amalda qo'llash ko'nikmasiga ega bo'ladilar.

Joy rel'efini o'rganish turli masshtabli xaritalarda olib borilishi mumkin. topografik kartalar yordamida rel'efni o'rganish gorizontlarni taxlili asosida olib boriladi. Gorizonilarni orasi keng va muallaq balandligi kam o'zgarsa tekislik,

gorizantlar orasi tor va ular qalin va zich joylashgan bo'lsa tik yonbag'ir va x.k. tabiiy geografik kartalarda relief ranglarni taxlili asosida olib boriladi: zangori rang tekislik, jigarrang tog'lik. Reliefning o'rganganda kartada berilganligi ham taxlil qilinadi.

Geologik va tektonik uzulishini o'rganish VI va VIII sinflarida bajariladi. VI- sinflarda bajariladi. VI –sinf atlasida letosfera plitalari xaritasida berilgan. Letosfera plitalari ularni yoshlari harakat tezligi aniqlanadi. VII-sinf atlasida O'rta Osiyo va O'zbekistonning geologik va tektonik xaritalari berilgan. Uning yordamida har bir hududda tarqalgan tog' jinslari komplekslari va ularni o'qituvchi yordamida o'kuvchilarga geologik kesmalar ham tuzilishi mumkin. Mazkur kartalarni o'kish va taxldil qilish asosida tegishli xulosalar qilinadi. Masalan, mazkur joyda qaysi davrda vujudga kelgan qanday tog' jinslari keng tarqalgan.

Joyning yoki ma'lum bir hududning foydali qazilmalari tegishli foydali qaziloma turi kartasining o'qish asosida amalga oshiriladi. Bunda avval yoqilg'i-energitika foydali qazilmalari kartasidan neft-gaz ko'mir konlari aniqlanadi, metali foydali qazilmalar kartasidan qora, rangli va nodir metallar konlari aniqlanadi. Nometall foydali qazilmalar xaritasidan esa qurilish, ximiya sanoati xom ashyosi konlari aniqlanadi. So'ngra joyda yoki hududda qaysi foydali qazilma turi kengroq tarqalganligini o'kuvchilar aniqlashadi.

Iqlim iqlim xaritalarni o'kish orqali o'rganiladi. Bunda yozgi va qishki xarorat izotermalari, yozgi va qishki shamollar yo'nalishi, yog'in miqdori, sovuqsiz kunlar soni va boshqa kartalar o'kiladi, taxlil qilinadi va tegishli xulosalar chiqariladi. O'quvchilarning xulosalari o'qituvchi tomonidan ko'rib chiqiladi va baholanadi.

O'quvchilar joyni yoki ma'lum bir hududni gedrografik sharoitini tuzilishini o'qituvchi rahbarligida tabiiy xaritaning o'qish va taxlil qilish asosida o'rganishadi. Ular o'kituvchini topshirig'iga binoan avval daryolarni, so'ngra ko'llar va muzliklarni aniqlashadi va ularni ro'yxatini tuzishadi.

O'quvchilar joyning tuproq va o'simlik qoplami kartalarini o'qish va taxlil qilish asosida o'kuvchilar asosiy tuproq va o'simlik turlarini aniqlashda va taxlil qilish asosida o'quvchilar asosiy tuproq va o'simlik turlarini aniqlashadi va tegishli xulosalar qilishadi.

Materiklarni tabiiy geografik sharoiti o'rganilganda o'kuvchilar tabiat zonalarini kartasini o'qish va taxlil qilish asosida mazkur materikda tarkib topgan tabiat zonalarini aniqlashadi. Mazkur kartani o'kish va taxlil qilish asosida joyning yoki ma'lum bir hududning tabiiy geografik tavsifi o'kuvchilar tomonidan tuziladi. Iqtisodiy geografik tavsifdan tegishli iqtisodiy kartalarni o'kish va taxlil qilish asosida tuziladi.

7.4. CHiziqli kartalari bilan ishlash texnologiyasi

Geografik bilimlarni egallashda chiziqli kartalar bilan ishlash muxim o'rin tutadi. Ular geografiya ta'limining barcha shakillarida qo'llanishi mumkin. chiziqli xaritalari bilan ishlash geografik nomlarni o'kuvchilar tomonidan yaxshi eslab qolishga imkon beradi.

CHiziqli xaritalar bilan ishlash samarali bo'lishi uchun u quyidagi talablarga javob berishi lozim: kartaning nomi yirik harflarda kartasining yuqori qismida yoziladi; o'kuvchining ismi sharf va sinfi kartasining quyi o'ng qismiga yoziladi(mayda xarflar bilan); geografik borliq nomlari bosh harflar bilan yoziladi; daryo, tog' tizmalari, qo'ltiqlar va dengizlar nomi ularning yo'nalishi bo'yicha yoziladi; shaharlar, ko'llar nomlari kengliklar bo'yicha yoziladi; foydali qazilmalar, xalq xo'jaligi tarmoqlari umum qabul qilingan shartli belgilar yordamida belgilanadi:

Sinf sharoitida chiziqli xaritalar qalam bilan bo'yaladi, uy sharoitida esa tush yoki siyox bilan bo'yaladi. CHiziqli xaritalarni to'ldirish devoriy kartalar va atlasdagi kartalar bilan ishlash bilan uyg'unlikda olib boriladi. O'kituvchi dars o'tish jarayonida geografik borliqni devoriy gazetada ko'rsatish ularni atlasdan topshirishi va chiziqli xaritaga shartli belgilar bilan tushirishni tavsiya etadi. Kartada geografik borliqni tushirish uchun mo'ljall bo'lib daraja to'ri, daryolar, shaharlarning nuqsonlari, qirg'oq chizig'i, chegaralari hisoblanadi.

CHiziqli karta bilan bajariladigan har bir yangi ish o'qituvchi yordamida amalga oshirilishi zarur. O'kuvchilar chiziqli kartaga tushirishni yaxshi o'rganib oligandan so'ngina ularga mustaqil ishlashga ruxsat berish mumkin.

CHiziqli kartaga tushiriladigan geografik nomlar soni chegaralangan bo'lmig'i lozim. CHiziqli karta bo'yicha o'kuvchilarga murakkab bo'lgan vazifalarni bermagan maqul. Masalan, atlasdagi ma'lumotlarni chiziqli kartaga tushirish. CHiziqli kartalarga faqat dasturda uchraydigan geografik nomlarni tushirish lozim.

CHiziqli kartalar bilan ishlash ijodiy yo'nalishga ega bo'lmog'i va o'kuvchilar tomonidan mustaqil ravishda bajarish lozim.

Umum ta'lim maktablarida chiziqli kartalari bilan quyidagi vazifalarni bajarish mumkin:

-chiziqli kartalarga geografik borliq xodisa va jarayonlarni nomlarini tushirish. Mazkur geografik nomlar daslik matnida uchrashi mumkin o'kituvchi dars jarayonida kartadan ko'rsatilgan bo'lishi mumkin, boshqa kartalar bilan mustaqil ishlash aniqlangan bo'lishi mumkin.

-geografik (tabiiy va iqtisodiy) borliq va xodisalarning shartli belgilarni chiziqli kartaga tushirish. Mazkur ish o'qituvchi yordamida bajariladi.

-o'kituvchini darsni gapirib berishi davomida chiziqli xaritalarni to'ldirish. Bunday ishlar asosan yuqori sinflarda bajariladi. Bunda o'kuvchilar shartli belgilarni to'la o'zlashtirgan bo'lishlari shart.

-tog' tizmalarini, shamollarni, yok tashish oqimlari, migratsiya yo'nalishlari, yo'llarni, oqimlarni yo'nalishlarini karta sxemalarini tuzish;

-chiziqli xaritaga iqlim elementlarini tushirish, yog'in miqdorini ranglar bilan shamol yo'nalishini strelka bilan tasvirlash;

-chizikli kartaga tuproq turlarini tushirish. Ko'proq materiklar tabiiy geografiyasini o'rganishda qo'llaniladi;

- chiziqli kartaga foydali qazilmalarni tushirish. Bunda o'kuvchilar foydali qazilmalarni shartli belgilarini yaxshi bilishi zarur;

- chiziqli kartaga axolini ko'rsatgichlarini tushirish (zichligi, milliy tarkibi, urbanizatsiya darajasi, til va kasb, jinsiy tarkibi va x.k.);
- chiziqli kartada sanoat tarmoqlarini ko'rsatish (yoqilg'i-energetika, metallurgiya, mashinasozlik, transport yingil sanoat, oziq-ovqat sanoati, va x. k.);
- chiziqli kartada qishloq xo'jaligi tarmoqlarini tasvirlash (dexqonchilik, bog'dorchilik, uzumchilik, chorvachilik va x.k.);
- chiziqli kartada mamlakatlarni tasvirlash (rivojlangan, rivojlanayotgan, mustamlaka).

O'kuvchilarni chiziqli karta bilan ishlashini o'kituvchi muntazam ravishda nazorat qilib borishi zarur. Bajaradigan vazifalar muntazam baholanib bormog'i lozim.

Chiziqli kartalan tabiiy geografik, iqtisodiy geografik va siyosiy geografik yo'nalishda bo'ladi o'kuvchilar aynan mavzuga doir chiziqli kartadan foydalanmog'i lozim, aks holda ularni chiziqli kartalar bilan ishlashi qiyinlashadi va ular berilgan vazifani bajara olishmaydi.

7.5 Globus bilan ishlash texnologiyasi

Globus Yerning kichraytirilgan modeli bo'lganligi uchun unda geografik xaritalarda uchraydigan xatoliklar bo'lmaydi. U teng masshtabli, tengburchakli va teng maydonli bo'lgani uchun unda tasvirlangan geograik borliq, voqea va xodisalar to'g'ri va aniqligi bilan ajralib bturadi. SHuning uchun globuslar umum ta'lim, o'rta va oliy ta'limning diyarli barcha predmetlarini o'rganishda albatta qo'llaniladi.

Globus yordamida o'quvchilar ongida jaxondagi yirik hududlarning tasviri o'lchamlari va maydoni haqida to'la va aniq tasavvurlar shakillanadi. Faqat globusgina daraja to'ri xech qanday xatoliklarsiz tasvirlanadi, paralellar va meridianlar orasidagi masofa joydagi masofaga mos keladi.

Globusdan tabiiy geografik, iqtisodiy geografik hamda amaliy geografiya kurslarini o'tkazishda keng foydalaniladi.

Tabiiy geografiya darslarida quyidagi mavzularni o'rganishda globusdan foydalanish mumkin:

- Erning shakli va o'lchamlari;
- daraja to'ri. Qutblar, ekvator, meridianlar, paralellar, geografik kengliklar va uzunlik;
- Erning o'z o'qi atrofida va Quyosh atrofida aylanishi va uning oqibatlari;
- eng muhim ekspidittsiyalar, sayxatlar yo'nalishi.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya darslarida quyidagi mavzularni globus yordamida o'tish mumkin:

- jaxon siyosiy xaritasi;
- qit'alar va alohida mintaqalar xaritasi;
- mamlakat maydonlarini, chegaralar uzunligini aniqlash;
- quruqlikda va suvda yo'llarni yo'nalishi va uzunligini aniqlash.

Globusdan tabiiy geografiya kurslarida ko'proq foydalaniladi.

Erning shakli va o'lchamlarini tabiiy geografik globuslarda o'rganish mumkin. Bunda Yerning dumaloqligi va uning og'irligi oson tushintiriladi.

Yerning maydoni, aylanasining uzunligi globus masshtabdan foydalanib aniqlanadi. Masalan globusning masshtabi 1:40 000 000 bo'lsa globusdagi 1 sm oraliq Yer yuzasidagi 400 km ga teng ekanligi o'quvchilarga tushuntiriladi. SHundan so'ng globusning ekvator bo'yicha uzunligi santemetrlarda yoki santemetrlarga bo'lingan matoli metr bilan aniqlanadi. Santimetrda o'lchangan globusning aylanasining uzunligi globus masshtabiga ko'paytiriladi. Masalan globusning aylanasining uzunligi 100 sm bo'lsa unda globus aylanasining (ekvatorning) uzunligi $100\text{sm} \times 400 = 40\,000\text{ km}$. Huddi shu taxlitda sinfni yarmi ekvatoridan shimoldagi, yarmi ekvatoridan janubdagi paralellarni uzunligini aniqlashi mumkin. bunda ular ekvatoridan shimol va janub tomon paralellarni uzunligini kamayib borishini va qutblarda ular eng qisqa ekanligini bilib olishadi.

Daraja to'ri, paralellar, geografik uzunlik va kenglik tushunchalarini shakillantirishda xam globus katta ahamiyatga ega bo'ladi. Bunda xar tushuncha masalan ekvator, qutblar, meridian va paralellar bevosita globusda ko'rsatilib tushuncha xosil qilinadi. Masalan, Yer sharini teng ikkiga bo'lib turadigan, uni o'rtasidan o'tkazilgan chiziqqa ekvator deb ataladi deb o'qituvchi globusdan ekvatorni joylashishini ko'rsatadi va undan shimoliy va janubiy qutblargacha so'ng meridian, parallel, geografik kardinatalar tushunchalari xosil qilinadi va tegishli mashqlar o'tkaziladi.

Erni o'z o'qi atrofida va kuyosh o'rafida aylanishini ko'rsatish uchun globus va lampadan foydalaniladi. Bunda globus lampa atrofida aylantiriladi va yoritish mintaqalarini xosil bo'lishi tushuntiriladi. Globusni o'zo'qi atrofida aylantirib tong, tush, kech va qorong'u tushunchalarini ko'rsatish mumkin. mazkur ishlar kecha va kunduzni, fasillar xosil bo'lishini tushuntirishga imkon beradi.

Mazkur tajribalar yordamida Quyosh nurlarini Yer yuzining turli joylarida turlicha burchaklarda tushishini ya'ni ekvator atroflariga tik, qublarga borgan sari tushish burchagi kamayib borishini va buning oqibatida Yer yuzasining turli joylari turli miqdorda issiqlik olishini hamda qutblar yarim yil tuxtovsiz quyoshni botmasligi yoki chiqmasligini tushuntirish mumkin.

Tabiiy geografiya globuslarda eng muxim ekspeditsiya va sayoxatlar yo'nalishini ham tushirilgan. Mazkur ma'lumotlardan msateriklar va okeanlar geografiyasini o'rganishda foydalanish mumkin. masalan, Amireka qit'asini kashf qilinishi va tekshirish tarixini o'rganish davomida X.Kolumb ekspeditsiyasi yo'nalishlarini aniq va to'la tushintirish mumkin.

Iqtisoldiy va ijtimoiy geografiya darslarida globuslar ko'proq jaxon siyoschiy xaritasini o'rganishda davlatlarni joylashishi va maydonini aniqlashda, dengiz va quruqlikdagi yo'llarni yo'nalishi va uzunligini aniqlashda, yirik iqtisodiy va siyosiy ahamiyatga ega bo'lgan portlarni aniqlashda ishlatiladi.

Bundan tashqari aloxida materiklar, qit'alar mintaqalar siyosiy xaritasini va ularda davlatlarni joylashishini va ularni o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishda ham ishlatiladi.

7.6.Kartografik tasavvurlarni shakillantirish texnologiyasi

Kartografik tasavvurlarni shakillantirish geografik bilimlarni o'zlashtirishda katta ahamiyatga ega. Kartografik tasavvurlar quyidagi usullar yordamida shakillantiriladi: geografik borliq, voqea va xodisalarni kartada ko'rsatish; geografik voqea va xodisalarni nomlarini yozish; geografik borliq, voqea va xodisalar haqida o'quvchilarga ma'lumot berish; dedaktik materiallardan foydalanish; geografik diktantlar tayyorlash; turli xil karta chizmalarini chizish; chiziqli kartalar bilan ishlash; globus va turli xil kartalar bilan ishlash.

Geografik tasavvurlarni shakillantirishdan maqsad o'quvchilar tomonidan geografik ob'ektlar va ularni nomlarini hamda joylarini mustaxkam o'zlashtirishdir.

Kartografik tasavvurlarni shakillantirish texnologiyasi quyidagi bosqichlardan iborat:

1. Kartalar haqida tasavvur hosil qilish;

Dunyo kartasi, yarimsharlar kartasi, materiklar va okeanlar kartasi, tabiiy geografik o'lkalar va jaxondagi davlatlar kartalari. Kartalar geografik borliq, voqea va xodisalarni kichraytirilgan tasviri ekanligi haqida tasavvurlarni shakillantirish;

2. Kartalarning masshtablari haqida tasavvurlarni shakillantirish. Masshtab bilan ishlash yo'llarini tushuntirish. Kartalarni masshtabiga ko'ra yirik, o'rta va mayda masshtabli kartalarga bo'linishi haqida tasavvurlarni shakillantirish. Kartalar masshtabi qancha mayda bo'lsa undagi borliq, voqea va xodisalar shuncha kichraytirib tasvirlanishi haqida tasavvurlarni shakillantirish.

3. Geografik kartalarning shartli belgilari haqida tasavvurlarni shakillantirish. Shartli belgilarning turlari va ularni o'qish va ulardan foydalanish texnologiyasini shakillantirish. Shartli belgilar asosida turli xil kartalarni o'qish, o'lchash ishglari olib borish, ko'nikmalarni shakillantirish.

4. Geografik kartalarning matematik asosi (ekvator, meridian, parallel, daraja to'ri, geografik kenglik va uzunlik, geografik kordinatalar) va ulardan foydalanish texnologiyasini hosil qilish;

5. Geografik nomenklaturani o'qitish va aniqlash texnologiyasidan foydalanish ko'nikmasini shakillantirish. Geografik nomenklaturani va geografik ob'ektlarni Yer yuzasida joylashishini bilmasdan o'quvchilar karta bilan ishlay olishmaydi va o'qituvchi dars jarayonida berilgan bilimlarni o'zlashtira olmaydi. Kartografik tasavvurlar tabiiy va iqtisodiy-ijtimoiy geografiyaning asoslarini o'zlashtirishda va har bir insonni amaliy faoliyatida katta ahamiyatga ega. Kartografik tasavvurlarni shakillantirish geografik ma'lumotlarni o'rganish davomida amalga oshadi. Bunda o'qituvchi o'quvchilarning xotirasini turli xil turlariga suyansa (eshitish, ko'rish, xarakat, so'z, mantiq) katta natija beradi.

Geografik nomenklaturani o'rganishda fazoviy tasavvurlarni shakillantirish muxim o'rin tutadi. Geografik nomenklaturani o'rganishni ikta muxim g'uruxga ajratishimiz mumkin: tabiiy geografik, iqtisodiy-ijtimoiy geografik. Tabiiy geografik nomenklaturaga tog'lar, tekisliklar, daryolar, ko'llar, okeanlar, dengizlar, qo'ltiqlar, bo'g'izlar, okean osti tog' tizmalari, cho'kmalar, vulkanlar, botqoqlar, tabiat zonalari, iqlim mintaqalari, muzliklar, materiklar, qit'alar, o'lkalar nomlari kiradi. Iqtisodiy geografik nomenklaturaga davlatlar, shaharlar,

portlar, harbiy bloklar, sanoat rayonlari, foydali qazilma konlari, ko'mir, нефть, gaz havzalari nomlari kiradi.

6.kartografik tasavvurlarni shakillantirishda geografik yozma (diktant) ishlar muxim o'rin tutadi. Bunda o'qituchi bergan ma'lumotlar asosida geografik yozma ishlar tuzish kartalar yordamida turli xil chizmalar yoki katta axamiyatga ega. Dars davomida o'qituvchi so'zlagan geografik voqea va xodisalarni (tog'lar, daryolar, shaxarlar chiziqli kartaga tushirib bori shva x. k.)

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR.

- 1.Kartografik tushunchalar jadvalini to'ldiring.
- 2.Tarx (plan) nima?
- 3.karta deganda nimani tushunasiz?
- 4.Aero surat deb nimaga aytiladi?
- 5.karta bilan aerosuratni farqi nima?
- 6.shartli belgilar turlari jadvalini tuzing.
- 7.Masshtab (miqyos) deb nimaga aytiladi?
- 8.Masshtabni qanday turlarini bilasiz?
- 9.Maktab geolgrafik xaritalari qanday turlarga bo'linadi?
- 10.kartalarda voqea va xodisalar qanday usullarda tasvirlanadi?
- 11.Kartalar ularda tasvirlangan maydonning ko'lamiga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?
- 12.Mazmuniga ko'ra kartalar qanday guruhlariga bo'linadi?
- 13.Vazifasiga ko'ra kartalar qanday turlarga bo'linadi?
14. «Atlas» atamasini fanga kim kiritgan?
- 15.Kartalrni tuzilishi texnologiyasi haqida so'zlab Bering.
- 16.Geografik kartalarni o'qish texnologiyasi sxemasini tuzing.
- 17.CHiziqli kartalar bilan ishlash texnologiyasi nimalardan iborat?
- 18.Globus yordamida qanday ishlar amalga oshiriladi?
- 19.Kartografik tasavvurlar qanday tartibda shakillantiriladi?

VIII. MUAMMOLI O'QITISH METODLARI

Muammoli o'kitish metodikasi ilg'or o'qitish metodlaridan hisoblanadi, chuni Ki u o'quvchilarni o'ylashga izlanishga majbur qiladi, natijada ularning bilimlari chuqurlashadi va turli muammolarni qo'yish va yechish ko'nikmalari shakillanadi.

8.1. Geografiya fanini muammolari va ulardan ta'lim jarayonida foydalanish.

Geografiya fani tabiiy va iqtisodiy va ijtimoiy qismlardan iborat bo'lganligi uchun unda tabiat va jamiyatdagi barcha muammolar mujassamlashgan. Mazkur muammolar tabiiy va iqtisodiy- ijtimoiy jarayonlar hamda ularni o'z aro ta'siri natijasida shakillanadi va rivojlanadi. Mazkur muammolardan ta'lim jarayonida foydalanishning eng muxim shartlaridan biri bo'lib ularni kelib chiqishiga ko'ra gruxlarga bo'lish muhim axamiyatga ega. Ushbu muammolarni quyidagi guruxlarga bo'lish mumkin:

- tabiiy geografik muammolar;
- ijtimoiy-iqtisodiy geografik muammolar;
- geoekologik muammolar;

Tabiiy geografik muammolar insoniyat tarixi davomida jamiyatga ta'sir etgan asosiy muammolardan biri bo'lib kelgan va bo'lib qolmoqda. Bunday muammolarga quyidagilarni kiritishimiz mumkin:

a) Yer qobig'ining xususiyati bilan bog'liq bo'lgan muammolar (zil-zila, vulqonlar, tektonik xarakatlar va x. k.)

b) atmosfera va iqlim bilan bog'liq bo'lgan muammolar (kuchli shamollar, sellar, yashin tushishi, do'l, sovuq urishi, qurg'oqchilik va x.k.)

v) Er usti suvlari bilan bog'liq bo'lgan muammolar (suv toshqini, botqoqlanish, va x.k.)

g) biologik muammolar, ya'ni tuproq, o'simlik va hayvonot dunyosi bilan bog'liq bo'lgan muammolar;

d) dunyo okeani bilan bog'liq bo'lgan muammolar (okean satxini ko'tarilishi, tayfun, tsunami) va x.k.

Er qobig'ini xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan muammolarni (jarayonlarni) oldindan bilib bo'lmaydi, faqat ularni sodir bo'lishini oldindan bilib tegishli chora tadbirlarni amalga oshirish mumkin. Masalan, zil-zila yoki vulqonni sodir bo'lishini oldindan aytishni iloji bo'lsa mazkur hududlarda axolii olib chiqib ketiladi. O'kituvchi ayniqsa vulqonlar va zil-zila sodir bo'lib turadigan hududlarda yashovchi o'quvchilarga tushuntirish katta amaliy va ilmiy hamda ta'limiy ahamiyatga ega. Tektonik harakatlar natijasida Yer yuzasining ma'lum bir joylarini asta sekin pasayishi va ko'tarilishini Nedirlandiya xududi misolida tushuntirish mumkin. Yer po'stini asta sekin cho'kishi natijasida Nedirlandiya xududi dengiz satxidan pastda qolib ketmoqda. Natijada Nedirlandiya xududini suv bosish havfi tug'ilgan. Buni oldini olish uchun degiz qirg'og'iga to'g'on qurilgan uning balandligi har yili ko'tarilib turiladidi.

Atmosfera va iqlim bilan bog'liq bo'lgan muammolar insoniyatni qadimdan qiziqtirib keladi. Xozirgi vaqtda ayrim atmosfera xodisalarini sodir bo'lishini oldindan aytib beriladi va shunga mos ravishda chora tadbirlar ishlab chiqiladi. Masalan, sel, sovuq urishi, qirg'oqchilik, bo'ronlar va x.k

Er usti suvlari bilan bog'liq bo'lgan muammolar ham hozirgi vaqtda oldindan aniqlanadi va tegishli chora tadbirlar ishlab chiqiladi. Bunday muammolarga (jarayonlarga) suv toshqinlari, botqoqlar xosil bo'lishi tushuniladi.

Biologik muammolarga tuproq eroziyasi, o'simlik va hayvonot dunyosining o'zgarishi yoki kamayib ketishi kiradi. Ular asosan tabiiy sharoitni keskin o'zgarishi natijasida sodir bo'ladi.

Dunyo okeani bilan bog'liq bo'lgan muammolar qirg'oq va orollarda joylashgan davlatlar uchun muxim muammolardan biri bo'lib qolmoqda yer shari iqlimi asta sekin ilishi natijasida materik va tog' muzliklari erib dunyo okeani satxi ko'tarilmoqda, okeanlar tayfunlar va tsunami qirg'oqlarda va orollarda yashovchi xalqlarga katta zarar keltirmoqda. Masalan 2005 yil qishda Indoniziyada sodir bo'lgan tsunami natijasida minglab aholi va dam oluvchilar xalok bo'lishdi.

Iqtisodiy geografik muammolar ham insonlarni asosiy muammolari qatoriga kiradi. Masalan, tabiiy resurslar va ulardan foydalanish;

Aholishunoslik va demografik muammolar; ishlab chiqarishni joylashtirish va rivojlantirish muammolari; transport va xalqaro iqtisodiy munosabatlar muammolari.

Geologik muammolar tabiat va jamiyatni o'zaro ta'siri natijasida vujudga keladi va ularni quyidagi guruxlarga bo'lishimiz mumkin:

- tabiiy resurslardan oqilona foydalanish muammolari;
- tabiatni muxofaza qilish muammolari;
- tabiatni tiklash muammolari;

Tabiatdan va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish muammolarini hozirgi davrda barcha fanlar oldida turgan umum insoniy muammo bo'lib hisoblanadi. Tabiatdan noto'g'ri foydalanish oqibatida katta maydonlarda tuproqlar sho'rlanib ketgan, shamol va suv eroziyasi oqibatida tuproqni sifati pasayib ketgan, yaylovlardan intensiv foydalanishi oqibatida ularni maxsuldorligi kamayib ketgan, o'simlik resurslaridan noto'g'ri foydalanish oqibatida o'rmonlar maydoni qisqarib ketgan.

, ovchilikni rivojlanishi bilan insoniyat tarixida ko'p hayvonlar butunlay qirilib ketgan yoki butunlay yo'qolish arafasida.

SHu munosabat bilan tabiatni va tabiiy resurslarni muxofaza qilish maqsadida butun jaxonda qo'riqxonalar, milliy bog'lar, biosfera qo'riqxonalari, buyurtmaxonalar tashkil qilingan. Jaxon va aloxida davlatlar qizil kitoblari nashr qilingan va qilinmoqda.

Hozirgi paytda inson tomonidan buzilgan tabiat komplekslarini tiklash bo'yicha juda katta ishlar amalga oshirilmoqda. Sanoat ishlab chiqarish natijasida hosil bo'lgan texnogen landshaftlarbog'larga, o'rmonlarga, ekinzorlarga va dam olish maskanlariga aylantirilmoqda.

Geografiya ta'limining asosiy vazifalaridan biri muammoli dars texnologiyalarini ishlab chiqish jarayonida yuqoridagi muammolardan keng foydalanish va ularni o'quvchilar ongiga chuqurroq singdirishdan iborat.

Muammoli ta'lim texnologiyasini ishlab chiqishda O'zbekiston va O'rta Osiyodagi muammolardan foydalansa katta Samara beradi. Masalan, Orol muammosi, Sibir daryolarini O'rta Osiyoga burish muammosi, qishloq xo'jaligini keng rivojlanishi va tuproqlarni sho'rlanishi muammosi va x.k.

8.2.Muammoli bayon metodi

O'qituvchi tomonidan muammoni quyilishi va uni yechish yo'llarini asoslashga muammoli bayon metodi deb ataladi. Mazkur metod yordamida o'qituvchilar tabiiy geografik va geologik muammolarni yechish yo'llari va ularni asoslash usullari haqida ko'nikmalarga ega bo'lishadi.

Mazkur metodni qo'llanganda qo'yidagilarga e'tibor beriladi:

- o'qituvchi muammosini o'rtaga tashlaydi va uni yechish namunasini ko'rsatib beradi, ya'ni mazkur muammoni dars mavzusi bayoni davomida o'zi yechib beradi;

- o'quvchilar o'qituvchini mazkur muammoni yechish bosqichlarini nazorat qilib kuzatib turishda va dars davomida geografik muammolarni yechish ko'nikmalariga ega bo'lishadi.

Ma'lum bir muammoni yechish davomida o'qituvchi uni yechish yo'llari ko'rsatib beradi, muammoni yechish davomida fikrlar qarama –qarshiligini vujudga kelishi fikrlarni rivojlanish xususiyatlariga o'kuchilar fikrlarni jalb qiladi.

Muammoni yechilishini bayoni davomida o'qituvchi ilmiy bili shva ilmiy fikrlash na'munasini ko'rsatadi. O'quvchilar esa muammoni yechilish bosqichlarini, uni ilmiy asoslanganlik darajasini, fikrlarni rivojlanishini kuzatib va nazorat qilib turishdi.

Tabiiy geografiya quyidagi muamrolarni o'rtaga tashlab uni yechish na'munasini ko'rsatishi mumkin:

- Orol va ORol atrofii muammosi, Bundan o'qituvchi Orol dengizini qurishi sabablarini va uni oqibatlarini hamda Orol muammosini yechish yo'llarini ilmiy asoslab berishi lozim;

- Atmosferani ifloslanish va ubilan bog'liq ravishda Yer yuzasida o'rtacha xaroratni mn tizim ortib borishi va uning oqibatlarini ochib berishi lozim;

- O'rmonlarni kesilishi va u bilan bog'liq ravishda tabiiy sharoitni o'zgarishini asoslab berishi lozim

- O'zbekiston rel'efini o'rtaga tashlab uni yechib berish na'munasini ko'rsatish mumkin. «o'zbekiston rel'efi ichki va tashqi kuchlarning o'zaro ta'siri xosilasidir». Bunda ichki va tashqi kuchlarning o'zaro ta'sirida qanday rel'ef shakillari hosil bo'lishini va tashqi kuchlar ta'sirida ular qanday o'zgarishi dars bayonida ochib beriladi;

- O'zbekiston tabiat mintaqalari mavzuni o'tishda qo'yidagi muammoni o'rtaga tashlab uni yechish yo'llarini ko'rsatib berish mumkin «O'zbekiston tabiiy sharoiti g'arbdan sharqqa tomon mutloq balandlikni ortishi va iqlimni o'zgarishi tufayli almashinadi. Bunda o'quvchilar e'tiborrini balandlik ortgan sari iqlimni sovushi va natijada O'zbekistonda cho'l, adir, tog' va baland tog' mintaqalari vujudga kelganligi asoslab beriladi.

Iqtisodiyva ijtimoiy geografiya darslarida tabiiy resurslar, axolii geografiyasi ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish transport iva xalqaro iqtisodiy aloqalar, iqtisodiy rayonlarning vujudga kelishi, mexnatni geografik taqsimoti mavzulari bo'yicha muammoli darslarni tashkil qilish mumkin, iodiy va ijtimoiy geografiya darslarida quyidagi muammolarni o'rganish mumkin:

«Har qanday davlanning qudrati uning rivojlanish darajasi va tabiiy boyliklariga bog'liq» Davlat yuqori darajada rivojlangan bo'lsa va tabiiy boyliklari yetarli bo'lsa u davlatning qudrati yuqori bo'ladi masalan, Rossiya, Xitoy, AQSH, Buyuk Britaniya va x.k. davlatlar yuqori darajada rivojlangan rivojlangan bo'lsa ammo tabiiy resurslari kam bo'lib aqliy (insoniy) resurslari yuqori darajada bo'lsa ham qudratli bo'lishi mumkin, masalan Yaponiya;

-ishlab chiqarish kuchlarini joylanishini tabiiy sharoit va tabiiy resurslar, hamda ishchi kuchlariga bog'liq;

- aholi ko'chib yurishini iqtisodiy va siyosiy sharoitga bog'liq ekanligi;

-aholini ko'chib yurishini iqtisodiy va siyosiy sharoitga bog'liq ekanligi;

- aholini ko'payishi va urbanizatsiya darajasini davlatni rivojlantirish darajasiga bog'liq ekanligi;

-sanoatni rivojlanish darajasi ilmiy texnik inqilob natijalaridan foydalanish darajasiga bog'liq ekanligi;

-har qanday davlatni rivojlantirish uning xalqaro ixtisoslashgan soxasini rivojlantirishga bog'liqligi va x. k.

Geografiya darslarida deyarli har qanday mavzuni o'tishda geoekologik muammolarga duch kelinadi. SHkning uchun geografiya fani o'quvchilarga va keng xalq ommasiga ekologik ta'lim va tarbiya beradigan asosiy fanlardan biri hisoblanadi.

Geoekologiya bo'yicha muammolarni shakillantirib ularni yechiish namunasini ko'rsatish mumkin:

- Orol dengizi butunlay qurib qolsa orol atrofida qanday geografik o'zgarishlar sodir bo'ladi. Mazkur muammolarni yechishda o'qituvchi avval uning tabiiy geografik oqibatlarini so'ngra iqtisodiy geografik oqibatlarini, provardida esa geoekologik oqibatlarni ochib berishi darkor. SHundan so'ng Orol dengizini qurishini oldini olish chora-tadbirlarini asoslab berish lozim;

-«sanoat korxonalarini notug'ri joylashtirish va uning geoekologik oqibatlari». Mazkur muammolarga misol qilib Tojikistondagi Alyuminiy zavodini keltirish mumkin. mazkur zavodni qurilishi va faoliyati oqibatida janubiy O'zbekistonda sodir bo'lgan noxush ekologik jarayonlarning sabablari ochib berilishi lozim;

-Sobiq ittifoq davrida O'zbekistonda paxta yakka xokimligini rivojlanishi va uning ekologik oqibatlarini o'qituvchi muammoli bayon sifatida ochib bermog'i lozim;

-iqlimni o'zgarishi va uni tabiiy sharoitga ta'siri ham muammoli bayon jarayonida ochib berilishi mumkin.

8.3.Repraduktiv va izlanuvchan metod

8.3.1.Reproduktiv metod

Ma'lum bir tanish sharoitda yoki ma'lum bir namuna asosida o'quvchilar bilim iva ko'nikmalarini qo'llashga o'rgatadigan metodga reproduktiv metod deb ataladi.

Uning asosiy maqsadi o'quvchilarni mustaqil fikrlashga va mustaqil ishlarni bajarishga o'rgatishdir.

Mazkur metodni qo'llaganda o'qituvchi bir qolipdagi savollarni ketma – ketlikda tuzishi va unga o'quvchilar javob berishlari lozim.

Mazkur metod bilan tabiiy geografiya iqtisodiy geografiya kurslarida bajariladigan ma'lum bir xududni yoki ishlab chiqarish komplekslarini tavsifini tuzish vazifalari kiradi.

Masalan, Farg'ona vodiysiga quyidagi qolipda tabiiy geografik tasir berish mumkin:

- a) geografik joylanishi;
- b)geologik tuzilishi;
- v) reliefi;

- g) foydali qazilmalari;
- d) iqlimi;
- e) ichki suvlari;
- yo) tuproqlari;
- j) o'simligi;
- i) hayvonot dunyosi;
- k) tabiiy geografik birliklari.

Iqtisodiy geografik tavsif tuzilishida ham qo'yidagi qolipdan foydalanish mumkin:

- a) iqtisodiy geografik joylanishi;
- b) ma'lum birliklari yoki siyosiy xaritasi;
- v) tabiiy resurslari;
- aholisi va mehnat resurslari;
- d) xo'jaligining tarkibiy tuzilishi;
- e) sanoati;
- yo) qishloq xo'jaligi;
- j) transporti va tashqi iqtisodiy aloqalari.

Bundan tashqavri har bir tabiiy geografik yoki iqtisodiy geografik komponentlarni o'rganish bo'yicha ham bir qolipdagi savollar tuzish mumkin. masalan, iqlimni o'rganishda quyidagi savollardan foydalanish mumkin:

- a) iqlim hosil qiluvchi vositalar;
- b) qish iqlimi;
- v) yoz iqlimi;
- g) yoGinlar;
- d) shamollar;
- e) fasillar;
- yo) iqlim mintaqalari.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografik tasvirni asosiy tarkibiy qisimlaridan bo'lgan tabiiy resurslarni o'rganishda quyidagi savollardan foydalanish mumkin:

- a) Yer resurslari;
- b) iqlim resurslari;
- v) suv resurslari;
- g) tuproq resurslari;
- d) o'simlik resurslari;
- e) mineral resurslari;

yo) rekratsiya resurslari. Bu yerda tabiiy resurslarni aloxida tarkibiy qismlarini o'rganish uchun bir qolipdagi savollar tuzish mumkin. masalan, mineral resurslarini o'rganishda quyidagi savollar tuzish mumkin:

- a) yoqilg'i enirgitika resurslari;
- b) metali foydali qazilmalar;
- v) nometall foydali qazilmalar; va x.k.

mazkur metod bilan ishlaganda o'quvchilardan bili shva ko'nikmalarni ma'lum bir qolipda qo'llash talab etiladi.

8.3.2. Qisman izlanuvchan metod.

Qisman izlanuvchan metodning asosiy maksadi o'quvchilarda ijodiy ko'nikmalarni hosil qilishdir. O'quvchilarni ijodiy ishga qiziqtirish va o'rgatish muammoli yoki ijodiy vazifalarni ishlab chiqish va ularni dars jarayonida o'quvchilar tomonidan yechishi orqali amalga oshiriladi. Mazkur vazifalarni yechish usullari o'quvchilarga oldindan ma'lum qilinmog'i lozim. Mazkur metodni qo'llaganda o'qituvchining faoliyatiquyidagilardan iborat bo'ladi;

-o'kituvchi vazifani ishlab chiqada va uni o'quvchilarga e'lon qiladi;

-so'ngra o'qituvchi vazifani aloxida qismlarga bo'lib yuboradi yoki aloxida savollar tuziladi;

O'quvchilar mazkur vazifani yechish davomida kuyidagi faoliyatni amalga oshiradi;

-vazifani to'la va har tomonlama tushunishi lozim;

-bir ketin ma'lum bir qismlarga bo'lgan vazifani yechishadi. Bunda ular qisman izlanuvchanlikni amalga oshiradi. Izlanuvchanlik ishlari o'kituvchi raxbarligida va uni boshqarishda amalga oshiriladi.

O'kituvchi materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi kursida. SHimoliy Amerikaning tabiat zonalari mavzusida o'kuvchilarga quyidagi savollar berish mumkin: «Qadimgi muzliklar SHimoliy Amerika tuproqlariga qanday ta'sir qilganini tushuntirib bering». O'quvchilar maskur savollarga birdaniga javob Bera olishmaydi, shuning uchun o'kituvchi uni ayrim qismlarga quyidagicha bo'lib chiqadi:

-muzlar SHimoliy Amerika materigida qanday ishlarni amalga oshirgan?;

-SHimoliy Amerika qaysi qismida tuproqlar yosh, shimoldami yoki janubdami?;

-qanday tuproqning qalinligi katta bo'ladi, qadimgilarnimi yoki yoshroqlarinimi?;

-nima sababdan Kanada to'plam Orolidagi tuproqlar yupqa va toshli?

Mazkur savollarga o'quvchilar javob berib bo'lishgandan so'ng o'qituvchi dastlab bergan savolini qaytaradi «Qadimgi muzliklar SHimoliy Amerika tuproqlariga qanday ta'sir etgan» o'quvchilar endi mazkur savolga to'liq javob berishadi. Mazkur metodni qo'llaganda evristik suxbatdan foydalanish katta samara beradi.

8.3.3.Izlanuvchan metod.

O'kuvchilarni ijodiy faoliyatga o'rgatadigan metod izlanuvchan metod deb ataladi. Qisman izlanuvchan metod yordamida o'kuvchilar o'qituvchi yordamida qisman ijodiy ish olib borish ko'nikmasiga ega bo'lishdi. Izlanuvchan metoda esa o'kuvchilar mustaqil ravishda izlanish olib borishadi. Bunday ishlarni amaliy geogravfiya kurslarida, o'lkashunosliu bo'yicha olib boriladigan ishlarda qo'llaniladi. Mazkur vazifalar umum ta'lim maktablarida asosan o'kuv sayoxatlarida hamda mustaqil ishlarni bajarish davomida bajariladi. Malalan, o'kuv sayoxatiga chiqilganda hududni o'simliklarini o'rganish, xududni xo'jaligini o'rganish va x.k. mustaqil ishlar bajarish davomida quyidagi muammolarni yechish mumkin Orol muammosini hal qilish yo'llari; Toshkentdan Farg'ona vodiysiga temir yo'l o'tkazish yo'nalishini aniqlash; O'zbekistonda suvni

tejash usullarini asoslash; O'zbekistonda shakar ishlab chiqarishni asoslab berish; O'zbekistonda mashinasoslikni rivojlantirish muammolarini hal qilish yo'llari va x.k.

Muammoli vazifalarni yechishda faqat tabiat va jamiyat to'g'risida yangi bilimlarni gina topib qolmasdan maskur muammoni yechishning yangi samarali yo'llarni ham qidirish lozim. Bu esa o'quvchilarni ijodiy tafakkurini rivojlantirishga, yangi metodlarni o'rganishga va ulardja ijodiy faoliyatni ko'nikmalarni shakillantirishga yordam beradi. Izlanuvchan metodni qo'llaganda o'qituvchining vazifasi muammoli vazifani ishlab chiqish va ularni o'quvchilar oldigi qo'yishdan iborat. O'quvchilarni vazifasi esa mazkur muammoni qabul qilish, o'ylab ko'rish va yechishdan iborat. Demak reproduktiv, qisman izlanuvchan va izlanuvchanlik metodlari bevosita mustaqil mashg'ulotlar jarayonida bajariladi. Mustaqil mashg'ulotlar odatda o'quvchilarni topshirig'iga binoan o'kituvchini ishtirokisiz amalga oshiriladi. Mustaqil ishlarning asasiy belgilari bo'lib quyidagilar hisoblanadi: og'zaki javob; yozma ish; chizma ishlari; kartografik ishlar va x.k.

Mustaqil ishlar uchun vazifalar ikki turga bo'linadi: bir qolipdagi: muammoli yoki ijodiy.

Bir qolipdagi vazifalar reproduktiv metodga kiradi bunda o'quvchilardan uxshash o'quv jarayonida bir qolipdagi savollarga javob berish talab etiladi.

Iqtisodiy yoki muammoli vazifalarni yechish qisman izlanuvchan va izlanuvchan metodlar yordamida amalga oshiriladi. Maskur metodlar o'quvchilardan bilim va ko'nikmalarni yangi o'quv sharoitida qo'llashni va mustaqil fikrlashni talab etadi. Bir qolipdagi vazifalar yangi bilimlarni olishga va ilgari olgan bilim va ko'nikmalarni mustaxkamlashga imkon beradi.

O'qitish metodlarini tanlash va o'quvchilarni bilish faoliyatini va o'quv jarayonini samaradorligini baholash bilimlarni o'zgartirish samaradorligini baholash bilimlarni o'zlashtirish darajalari orqali amalga oshiriladi. Geografiya o'qitish metodidagi o'zlashtirish darajalari 1-jadvalda keltirilgan.

Geografik bilimlarni o'zlashtirish darajalari
(L.M.Pangeinikova)

1-jadval

O'zlashtirish darajasi	O'zlashtirish darajasini ko'rsatgichlari	O'qitish metodlari
I-daraja	O'quvchi tayyor ma'lumotlarni o'zlashtirada va aytib beradi	Tushuntirish -ko'rgazmali
II-daraja	O'kituvchi tanish o'quv sharoitida o'z bilmi va ko'nikmasini namuna asosida qo'llaydi	Reproduktiv
III-daraja	O'quvchilar yangi o'quv sharoitida o'z bilim va ko'nikmalarini ijodiy qo'llashadi	Qisman izlanuvchan va izlanuvchan (tadqiqot)

Mazkur darajalar va ularga mos keluvchi metodlarni o'qitishni barcha bosqichlarida ajratish lozim: yangi mavzuni o'rganishda, takrorlashda, umumlashtirishda va bilimlarni mustaxkamlashda.

O'qitish jarayonini har bir bosqichida unga mos keluvchi metodlar tanlansa o'qitish yaxshi samara beradi.

Eng qisqa yo'l magistralini tuzing. Uni amalga oshirish uchun hozirgi davrda qanday siyosiy va iqtisodiy omillar tusqinlik qilmoqda.

3. Nima uchun qo'ng'ir ko'mirniuzoqqa olib borish Samara bermaydi, shuning uchun IESlar ko'mir koniga yaqin quriladi.

4. Nima uchun oxirgi davrlarda metallurgiya zavodlari dengiz qirg'oqlariga yaqin qurilmoqda?

Bunday vazifalarni quyilishi iqtisodiy geografiya fanidagi mavzu ilmiy muammolarga asolanadi (xo'jalikning xududdiy tarkibi va uni aniqlaydigan omillar, ichki va tashqi omillarni ishlab chiqarish kuchlarini joylanishiga ta'siri va x.k).

Turon bosqichlardan iborat bo'lgan muammolarni yechishga o'kuvchilarni jalb qilish katta ahamiyatga ega. Mazkur bosqichlar quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin. ma'lumotlarni yig'ish (xaritalar, adabiyotlar, statistik ma'lumotlar va o'lkashunoslik ishlarida yig'ilgan ma'lumotlar asosida); yig'ilgan ma'lumotlarni tartibga solish (xaritalar, diagrammalar, chizmalar, jadvallar tuzish); yig'ilgan ma'lumotlarni tartibga solish (xaritalar, diagrammalar, chizmalar, jadvallar tuzish); taxlil qilish; umumlashtirish va xulosa ishlab chiqish.

2. SHarqiy Yevropa platformalarida joylashgan Rossiya tekisligini reliefi shakillanib bo'lgan deyish mumkinmi?

3. Afrika platformasida joylashgan cho'llarning reliefini shakillanib bo'lgan deb hisoblan mumkinmi?

4. Agar Qozog'iston pasi tog'lar ko'tarilib, uning balandligi 5-6 ming metrga yetsa O'zbekistonda qanday o'zgarishlar sodir bo'lishi mumkin?

5. Sibir daryolarini bir qismini O'rta Osiyo tomon oqizilsa Sibir tabiiy sharoitida qanda o'zgarishlar sodir bo'ladi?

6. Litosferani vulkanlar otilib turgan qismlarida qanday o'zgarishlar sodir bo'lishi mumkin?

7. Nima uchun Antraktidada tabiati juda ham sovuq?

Mazkur muammolar geografik qobiqning bir butunligini ifodalaydi va geografik qobiqning bir qismini o'zgarishi boshqa qismini ham o'zgarishiga olib kelishini asoslab beradi.

Iqtisodiy geografiya. 1. Toshkentda FArg'ona vodiysiga quriladigan temir yo'l magistralini loyixasini tuzing. Bunda qanday tabiiy va iqtisodiy omillar mavjudligi va ularni qanday hisobga olinishini asoslab berish.

2. O'zbekiston dunyo okeaniga chiqadigan masalan, gidrofera mavzusini o'tmasdan avval o'kuvchilarga tog' va materik muzliklari haqida muammoli vaziyatlarni qo'yib bo'lmaydi yoki bo'lmasa atmosfera mavzusini o'tmasdan turib shamollar haqida muammoli vaziyatni tashkil qilib bo'lmaydi.

Ijodiy fikrlarning birinchi bosqichi bo'lib muammoni aniqlash va uni shakillantirishdir. Muammoni ifoda qilishni shakillari bo'lib muammoli savol,

muammoli masala, muammoli vazifa hisoblanadi. Muammoli o'qitishning asosiy belgisi bo'lib muammoni yechish orqali o'qitishdir.

Har bir geografiya kursi bo'yicha muammoli vazifalar tizimi ishlab chiqilmog'i lozim. Ular didaktik maksadlarga ko'ra quyidagi guruxlarga bo'linishi mumkin: yangi mavzuni o'rganish; bilimlarni nazorat qilish; olingan bilim va ko'nikmalarni mustaxkamlash.

Geografiya predmetlarining barchasi bo'yicha muammoli vazifalar tizimini tuzish mumkin. Quyida maskur muammolar bo'yicha misollar keltiramiz.

Tabiiy geografiya. Yonbag'irlardagi o'rmonlar kesilsa tabiatda qanday o'zgarishlar sodir bo'lishi mumkin.

8.4.Muammoli o'kitish metodi

Muammoli o'kitish metodi deb o'quvchilarni o'qituvchi tomonidan ular uchun yangi bo'lgan geografik muammolarni yechishga jalb etishga aytiladi.

Muammoli metodlar bayon, qisman izlanuvchan va izlanuvchan metodlar hamda o'zlashtirish darajalari bilan tanishgandan so'ng zamonaviy o'qitish tizimining tarkibiy qismlaridan bo'lgan muammoli o'kitish metodiga o'tishi mumkin.

Muammoli o'kitishning asosiy shartlaridan biri muammoli vaziyatni tashkil qilish hisoblanadi. Muammoli vaziyat deganda yechilmishi o'quvchilar uchun qiyin tuyilgan va uni yechish uchun yangi izlanish va yondashishlarni talab qiladigan muammoga aytiladi. Muammoli vaziyatni vujudga kelishi o'quvchilar uchun qiyin tushuniladigan holat bilan bog'liq bo'ladi. Agar mazkur vaziyatni taxlili davomida o'quvchilar uning mohiyatini tushunib yetishga va uni yechish yo'llarini topmshsa muammoli vaziyat muammoga aylanadi agar vujudga kelgan muammoli vaziyatni yechishga o'quvchilarning bilim va ko'nikmalari yetishmasa unda muammoli vaziyat yechilmaydi va muammoli dar emas muammoli bayon shaklida o'kituvchini o'zi yechib beradi.

Hozirgi davrda o'quvchilarni mustaqil ishlariga katta e'tibor berilmoqda ammo shunga qaramasdan muammoli o'qitishga ancha sust darajada e'tibor berilmoqda.

O'kitish jarayonida ijodiy metodlarni va muammoli o'qitishni qo'llash geografiya o'kituvchilarining asosiy metodi bo'lib qolishi lozim.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

- 1.Geografiya fanidagi muammolar jadvalini tuzing.
- 2.Tabiiy geografik muammolar qanday qismlardan iborat?
- 3.Geografiya ta'limida qanday geoeologik muammolarga ko'proq e'tibor beriladi?
- 4.Muammoli bayon metodi qanday hollarda qo'llaniladi?
- 5.Muammoli bayon metodini qo'llaganda nimalarga etibor berish lozim?
- 6.Repraduktiv metod nima?
- 7.Repraduktiv metodni qo'llashning asosiy vazifalarini so'zlab Bering.
- 8.Qisman izlanuvchan metodni qo'llaganda o'quvchilar faoliyati nimalardan iborat bo'ladi?

9. Izlanuvchan metod deb nimaga aytiladi?
10. Izlanuvchan metodni qisman izlanuvchan metoddan farqi nimada?
11. Izlanuvchan metodni qo'llaganda o'qituvchini faoliyati nimalardan iborat bo'ladi?
12. Bilimlarni o'zlashtirish qanday darajaga bo'linadi?
13. O'quvchi tayyor ma'lumotni o'zlashtirib va aytib berishi qaysi darajaga kiradi?
14. Muammoli o'qitish deb nimaga aytiladi?
15. Muammoli o'qitishning asosiy sharoiti bo'lib nima hisoblanadi?
16. Qanday xollarda muammoli vaziyat muammoga aylanadi va uni o'qituvchilar mustaqil ravishda hal qilishadi?
17. Qanday hollarda muammoli vaziyat muammoga aylanmaydi va uni o'qituvchi muammoli bayon tarzida hikoya qilib beradi?.

IX. GEOGRAFIYA TA'LIMIDA MATEMATIK VA STATISTIK METODLARDAN FOYDALANISH

Geografiya ta'limida matematik va statistik metodlardan foydalanish o'quvchilarga mavjud qonuniyatlarni to'laroq tushuntirishga, geografik voqea va hodisalar orasidagi o'zaro bog'liqliklarni aniqlash ko'nikmalarini shakillantirishga imkon beradi.

9.1. Geografiya ta'limida matematik texnologiyalardan foydalanish metodi

Geografiya darslarini deyarli barchasida matematik metodlardan foydalanishga to'g'ri keladi, ammor mazkur metodlarga shu paytgacha kamroq e'tibor berilgan.

Geografiya ta'limini ikkita katta tarmog'ining barcha qismlari bo'yicha bilim berishda va tegishli ko'nikmalarni shakillantirishda matematik metodlardan unumli foydalanish katta samara beradi. SHu munosabat bilan matematik metodlardan foydalanish texnologiyasini madaniy va iqtisodiy geografiya kurslari uchun aloxida-aloxida ko'rib chiqishimiz. Chunki geografiya fanining Ushbu ikki tarmog'i bir birini to'ldirishi bilan birga o'ziga xos xususiyatlarga ham ega.

9.1.1. Tabiiy geografik bilimlar berishda matematik metodlardan foydalanish.

Tabiiy geografiya kurslarida matematik metodlar plan va xaritalar bilan ishlashda, masofalarni gradus va metrda hisoblash, geografik kordinatalarni aniqlash, gorizontallar bilan ishlash, mutloq va nisbiy balandliklar bilan ishlash, litosfera, gedrosfera va biosfera tabiiy muxofazasi va boshqa mavzularni o'rganishda matematik metodlar qo'llaniladi.

Boshlangg'ich tabiiy geografiya kurslarida matematik metodlardan foydalanish deyarli barcha mavzularni o'rganish jarayonida amalga oshiriladi. Plan va xarita bo'limida masofani o'lchash, masshtab, gorizontallar geografik

kordinatalar bo'yicha o'tiladigan nazariy va amaliy mashg'ulotlarda matematik metodlar qo'llaniladi.

O'kuvchilavr qiyin tushunadigan va amaliy mashg'ulotlarni bajarishga qiynaladigan mavzularni biri masshtab mavzusidir. Mashstabni tushuntirganda sinf xonasidan foydalanish mumkin. sinf xonasining uzunligi va kengligi qog'ozga tushiradigan bo'lsak undan foydalanish noqulay bo'lishi, agar stadion yoki bog'ni rejasini tuzadigan bo'lsak ularni maydoniga teng qog'oz kerak bo'ladi, shkning uchun sinf xonasini, stadionni, bog'ni, tuman, viloyat, davlat va materiklarni xaritasini tuzgandaular matematik jixatdan kichraytirib olinadi. Joydagi bir kilometr masofa qog'ozga bir santimetrغا teng deb olinishi mumkin, bunday joydagi masofa qog'ozda 100 000 marotaba kichraytirib tasvirlangan bo'ladi. Demak joydagi masofani xaritalarda qancha marotaba kichraytirib tasvirlanishini ko'rsatadigan masofaga masshtab deb atalarkan. Yuqoridagi ifoda matematik jixatdan quyidagicha ifodalanadi 1:100 000 ya'ni xaritada 1sm masofa joydagi 100 000 sm masofaga teng. Xaritalarda masofalar kelometrda va darajalarda ifodalanadi. Masalan, 1⁰ joyni uzunligi o'rtacha 111 km.ga teng. Xaritada ekvator dan qutblar tomon paralelning qisqarishi munosabati bilan ular da 1⁰ yoyni uzunligini bilgan holda xarita yoki globuslarda ikki nuqta orasidagi masofani quyidagicha aniqlash mumkin:

$$L=N^0 \times M$$

L=ikki nuqta orasidagi masofa, km da

N⁰=ikki nuqta orasidagi masofani darajada ifodalanganligi, ya'ni mazkur nuqtalar orasidagi darajalar farqi (f₁⁰ -f₂⁰=N⁰).

M=ma'lum bir parallelyoki meridian yoyi bo'yicha 1⁰ yoyni uzunligi.

Masalan, ekvator dan Toshkentgacha bo'lgan masofa darajalarda 42⁰. Mazkur masofani km da ifodalash uchun R meridian yoyini uzunligini topamiz. 1⁰=111⁰. Unda

$$L = 42^0 \times 111 = 4662 \text{ km.}$$

Xaritada uzunlikni sm da aniqlab uni haqiqiy uzunligini masshtab o'lchamiga ko'paytirish orqali topish mumkin. masalan, xaritalarning masshtabi 1:10 000 000 bo'lsin, masshtab o'lchami 1 sm da 100 km. Ikkinchi nuqta orasidagi masofa 5 sm. Unda joydagi haqiqiy masofa

$$L = l_1 \times l_{o,1} = 5 \times 100 = 500 \text{ km}$$

l₁= xaritada 2 nuqta orasidagi masofa sm.

l_{o,1}=masshtab o'lchami

L= joydagi haqiqiy masofa

Gorizantallar bilan ishlash ko'nikmalarini shakllantirish topografik xaritalarni o'qishda muxim ahamiyatga ega. Gorizantallarni balandligini qaysi tomoniga qarab ortishi yoki kamayishiga qarab balandlik yoki botiqlarni qayirda joylashganligini va o'lchamini aniqlashimiz mumkin. masalan, quyidagi chizmaga qarab qanday reblif shakli tasvirlanganini va uning o'lchamini aniqlaymiz.

a)

b)

«a» rasmda gorizontallarning mutloq balandligi markazidan tevarakka tomon ortib bormoqda, demak, bu yerda botiq tasvirlangan. Botiqni chuqurligini topish uchun chekkadagi va markazdagi gorizontallar farqini topamiz

$(N_1 - N_2)$ ya'ni $300 \text{ m} - 200 \text{ m} = 100 \text{ m}$. botiqlarning chuqurligi $H = N_1 - N_2$

«b» rasmda gorizontallarning mutloq balandligi chekkadan markaz tomon ortib bormoqda, demak, mazkur chizmada balandlik tasvirlangan. Uning balandligi qo'yidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$N = N_2 - N_1 = 1000 - 600 = 400 \text{ m}$$

Demak balandlikning balandligi 400 m ekan.

Gidrosfera mavzusini o'rganishda matematik metodlar qo'yidagi xollarda qo'llanilmaydi: daryo suv sarfini aniqlash, daryo tizimi zichligini aniqlash, daryo havzasi, maydonini aniqlash, okean suvi to'rligini ania h.k.

Daryolarning suv sarfi doimo kerak bo'ladigan o'lchamlardan biri hisoblanadi. Har qanday daryolarni yoki soyni suv sarfini aniqlash uchun quyidagi ma'lumotlar zarur bo'ladi: daryo ko'ndalang kesimining maydoni, suv iqlimning tezligi.

Mazkur ma'lumotlar bo'lgan taqdirda daryoning suv sarfi qo'yidagi ifoda orqali aniqlanadi:

$$Q = F V \text{ m}^3 / \text{sek.}$$

$Q =$ daryoning suv sarfi, m^3 / sek

$F =$ daryoning suv iqlimining kundalang kesimi maydoni

$$F = H L = \text{m}^2$$

$H =$ daryo suv qatlamining balandligi, m

$L =$ daryo suv qatlamining kengligi, m

Masalan, daryo suv oqimining balandligi 1,0sm, kengligi (L) 5m, suv oqimining tezligi sekundiga 10 sm bo'lsa uning suv sarfi quyidagicha bo'ladi:

$$Q = 1 \cdot 5 \cdot 10 = 50 \text{ m}^3 / \text{sek.}$$

Daryo havzasining maydonni turli usullar yordamida aniqlanishi mumkin. Umum ta'lim maktablari o'quvchilari uchun eng sodda usul daryo havzasini o'rtacha kengligi va uzunligini ko'paytmasini hisoblashdan iborat. Masalan daryoning havzasini o'rtacha kengligi 16 km o'rtacha uzunligi 150 km. unda daryo havzasining maydoni

$$F = L \cdot l \text{ km}^2 = 16 \cdot 150 = 2400 \text{ km}^2$$

Daryo havzasining zichligi quyidagi ifoda orqali aniqlanadi:

$$3 = 500 \text{ km} : 500 \text{ km} = 1 \text{ km}$$

Demak, 1 km^2 maydonga 1 km uzunlikdagi daryo to'g'ri kelar ekan.

Ko'l suvini hajmi quyidagi tartibda aniqlanadi: a) ko'lning maydoni aniqlanadi; b) ko'lning chuqurligi aniqlanadi (N); v) ko'ldagi suv hajmi aniqlanadi.

$$Q = F H m^3$$

F = ko'l maydoni

N – ko'lning chuqurligi, m

Masalan, ko'lni suv yuzasini maydoni 15000 km², chuqurligi 50 m. Uning hajmi

$$Q = 15\,000 \cdot 0,05 = 750 \text{ km}^3$$

Atmosfera mavzusini o'rganishda matematik metodlar quyidagi xollarda qo'llaniladi: xaroratni o'lchamlarini hisoblash, namlikni hisoblash va h.k.

Xaroratni hisoblashni quyidagi turlari mavjud: sutkalik o'rtacha haroratni hisoblash; 10 kunlik o'rtacha tni hisoblash; oylik o'rtacha haroratni hisoblash; yillik o'rtacha haroratni hisoblash; ko'p yillik o'rtacha haroratni hisoblash.

Yog'in miqdori ham oylik va yillik hisobida chiqariladi..

Mutloq va nisbiy namlikni ham hisoblashda o'quvchilar kamchilikka yo'l qo'yishlari mumkin. Mutloq namlik 1 m³ havodagi nam miqori hisoblanadi va g/m³ da o'lchanadi. Nisbiy namlik foizda yoki g/m³ ifodalanadi. Nisbiy namlik ma'lum bir harorat uchun hisoblanadi. Masalan, havo harorati 10⁰ nisbiy namlik 50 % bo'lsa, 10⁰da 1m³ havoda bo'lishi mumkin bo'lgan namlikning 50 % mavjud degani.

Agar 10⁰ haroratda 1m³ havoda mumkin bo'lgan namlik 2 gramm bo'lsa, ma'lum vaqtdagi nisbiy namlik 50 % bo'lsa 1m³ havoda 4,5 gramm nam bo'ladi.

Atmosfera bosimi va haroratni balndlikka chiqqan sari pasayishi va pastga tushgan sari ortishini quyidagi ifodalar orqali aniqlash mumkin;

$$R = R_0 - (N: 10)$$

R – atmosfera bosimi

R₀- Yer yuzasidagi atmosfera bosimi

N - nisbiy balandlik km yoki «m»da

Masalan, Yer yuzasida atmosfera bosimi 800 mm bo'lsa, 3 km balanlikda qancha bo'ladi

$$R = 800 - (3000:10) = 500 \text{ mm}$$

Biosfera mavzusini o'tganda ko'proq biomassa hisoblab chiqiladi. Ammo bunga maktab geografiyasida yetarlicha e'tibor berilmaydi. Biomassa har bir maydon uchun tonna hisobida aniqlanadi. Quruqlikdagi maydonlar uchun Yer usti va osti biomassasi hisoblanadi. Bunda 100 sm² maydondagi Yer ust iva osti biomassasi hisoblanadi va ularning yig'indisi aniqlanadi. Masalan, dasht zonasida 100 sm² maydonda yer osti biomassasi 2 kg, yer usti biomassasi esa 3 kg bo'lishi mumkin. Unda umumiy biomassasi 5 kg bo'ladi. Uni km² hisoblab chiqish mumkin. o'rmonlarda yer usti biomassasi miqdori yuqori bo'ladi. Okeanlar biomassasi miqdori asosan hayvonot dunyosi biomassasidan iborat.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kurslarida matematik metodlarni quyidagi hollarda qo'llash mumkin: tabiiy resurslar ko'rsatgichlarini aniqlaganda; axolini ko'rsatgichlarini aniqlaganda; sanoat va qishloq xo'jaligini ko'rsatgichlarini aniqlaganda; eksport va impaort ko'rsatgichlari va transport ko'rsatgichlarini hisoblashda qo'llaniladi.

Tabiiy resurslarga baho berganda ularni zaxirasi, yillik ishlatilishi miqdori asosiy ko'rsatgich bo'lib hisoblanadi.

Masalan, mineral resurslarni baholayotganda birinchi navbatda ularning zaxirasi hisobga olinadi, so'ngra yillik qazib olish miqdori aniqlanadi. Masalan, oxaktosh konini zaxirasi 800 mln. tonna deb aniqlandi, agar yiliga 10 mln. tonnadan oxaktosh qazib olinsa $800 \times 10 = 80$ yilga yetadi. Bundan tashqari foydali qazilmalarni qazib olish va qayta ishlash jarayonida atrof muxitga tashlanadigan chiqindilar miqdorini ham aniqlash mumkin. Masalan, ruda tarkibida foydali qazilma ulushi 30% bo'lsa har tonna rudadan 700 kg gacha chiqindi hosil bo'ladi. Bir yilda 50 mln tonna ruda qazib olinsa $50 \times 0,71 = 35$ mln. tonna chiqindi vujudga keladi. Chunki qazib olingan va qayta ishlanayotgan rudaning 70% chiqindidan iborat. Agar foydali qazilma konining tasdiqlangan zaxirasi mld tonna bo'lsa, mazkur kon qazib bo'lingandan so'ng 700 mln tonna chiqindi hosil bo'ladi.

$$1000\ 000\ 000 \times 0,7 = 700\ 000\ 000 \text{ tonna.}$$

Xudi shunday hisoblarni boshqa shunday tabiiy resurslar uchun ham amalga oshirish mumkin.

Axolii geografiyasini o'rganayotganda juda ko'p matematik omillardan foydalaniladi. Axolini zichligini xisoblaganda quyidagi usullardan foydalaniladi.

$$3 = \frac{N}{S} \text{ kishilar/km}^2$$

N-aholi soni

S-maydon

Axolining milliy kasbiy, jinsiy va diniy, til va boshqa tarkiblarini o'rganayotganda quyidagi ifodadan foydalanish mumkin

$$T = \frac{\sum T_i}{\sum N} \bullet 100\%$$

T- axolining mu'lum bmr ko'rsatgich bo'yicha tarkibi

T^Σ -ma'lum bir gurux axolining soni

N^Σ - axolining umumiy soni

Masalan ma'lum bir viloyat axolisining umumiy soni 1 mln. kishi bo'lsa. Ularning 700 000 kishi turkiy til guruxi, 700 000 kishi hind-evropa guruxiga kirsam, unda

$$T_t = \frac{700\ 000}{1\ 000\ 000} \bullet 100\% = 70\%$$

$$T_{xe} = \frac{300\ 000}{1\ 000\ 000} \bullet 100\% = 30\%$$

Demak mazkur viloyat axolisining 70% turkiy tillar, 30% hind- Yevropa tillari guruxiga mansub ekan.

Xudi shunday usulda boshqa tarkiblarni hisoblab chiqish mumkin.

Qishloq xo'jaligi ekinlarining yalpi hosili va ularni aholi jon boshiga ishlab chiqarilishi umumiy usullar yordamida xisoblanadi.

Maktab geografiya kurslarining o'rganishda matematik metodlar quyidagi masalalarni yechishda qullaniladi:

-uzunlik va maydonni hisoblashda;

-geografik kordinatalarni aniqlashda;

-gorizontallar yordamida relefni asosiy ko'rsatgichlarini aniqlashda;

-iqlimiy ko'rsatgichlarni hisolashda;

-gidrologik ko'rsatgichlarni hisoblashda;

- biologik ko'rsatgichlarni hisoblashda;
- tabiiy resurslarni ko'rsatgichlarini hisoblashda;
- aholi soni va uni ko'rsatgichlarini aniqlashda;
- sanoat va qishloq xo'jaligi bo'yicha ko'rsatgichlarni hisoblaganda;
- eksport va import ko'rsatgichlarini aniqlaganda;
- yuk tushirish ko'rsatgichlarini aniqlashda va x.k.

Matematik metodlar yordamida geografik ma'lumotlarni quyidagicha ifodalash mumkin:

- jadvallar yordamida;
- grafiklar yordamida;
- diagrammalar yordamida;
- kardiogrammalar yordamida;
- xaritalar yordamida.

9.2.Geografiya ta'limida statistik ma'lumotlardan foydalanish tenologiyasi.

9.2.1.Geografiya kurslarida sonli ma'lumotlar

Maktab geografiya ta'limida juda ko'p sonli ma'lumotlar mavjud. ular tabiatshunoslik kurslaridan tortib amaliy geografiya kurslarigacha uchraydi. sonli, ya'ni statistik ma'lumotlar bilan ishlash ko'nikmalarini shakillantirish o'quvchilarni bili shva fikrlash faoliyatini rivojlantirishda juda katta ahamiyatga ega.

Geografiya darsliklarida uchraydigan statistik ko'rsatgichlarni quyidagi guruxlarga bo'lishimiz mumkin: mutloq o'lchamlar; nisbiy o'lchamlar; koeffitsentlar.

Mutloq o'lchamlar ma'lumot ahamiyatiga ega bo'ladi, ular orqali geografik xudud, voqea va hodisalarni o'lchamlari beriladi masalan, davlatlarmaydoni, aholi soni, tog'larining balandligi, daryo uzunligi, okeanlar maydoni va chuqurligi va x.k.

Nisbiy o'lchamlar mutloq o'lchamlarni qiyoslash natijalarini ifodalaydi, geografik voqea va hodisalarni qonuniyatlarini aniqlashga imkon beradi. Masalan, havoning o'rtacha xarorati, bosimni o'zgarishi, demografik jarayonlarni kechishi, ishlab chiqarishni joylashishi va x.k.

Koeffitsentlar aloxida voqea va hodisalarni o'ziga xos xususiyatlarini ifodalaydigan ko'rsatgichlar. Masalan, fil'etriyatsiya koeffitsienti, namlanish koeffitsenti, iqtisodiy rayonlarniixtisoslashuvi axolii va sanoatini o'sishi suratlari va x.k.

Tabiiy va iqtisodiy geografiya kurslarida qo'llaniladigan statistik ma'lumotlarni yana quyidagi uch guruxga bo'lish mumkin:

- yakka raqamlar shaklida, asosan mutloq qiymatlarda, masalan tonna, kilometr, kilovatt-soat, kilogramm va x.k.;
- chizma tarzida (diagramma, grafik, kartogrammalar, kartadiagrammalar) ifodalangan raqamlar;
- statistik jadvallar tarzida ifodalangan raqamlar.

Maktab geografiya darsliklarida uchraydigan raqamlar bilan ishlashni quyidagi shakllari mavjud:

- a) kerakli statistik ma'lumotlarni yig'ish;
- b) statistik ma'lumotlarni solishtirish;
- v) umumlashgan statistik ko'rsatgichlarni aniqlash;
- g) grafik, diagramma va jadvallardagi statistik ma'lumotlarni tax-lil qilish;
- d) grafik, diagramma va jadvallar tuzish.

Kerakli statistik ma'lumotlarni yig'ish 5-sinfdan boshlanadi. Mazkur ma'lumotlarni o'quvchilar ob-havo kalendari bilan ishlaganda yig'ishadi. Bunda o'qituvchi ma'lum bir oyni tanlab olib ob-havoni kuzatishni tashkil qiladi. Bundan tashqari 5-sinfda gidrosfera, litosfera va beosfera mavzularini o'rganish davomida statistik ma'lumotlarni yig'ib tegishli qonuniyatlarni aniqlash mumkin.

Umumlashgan ko'rsatgichlarni geografik mohiyatini o'quvchilar chuqur anglashlari lozim ular asosida o'quvchilar to'g'ri va aniq geografik xulosalar qilishlari lozim.

Masalan, o'quvchilar «iqlim» mavzusidarslik asosida o'rganishayotganda umumlashgan statistik ko'rsatgichlar iqlimni okean, dengizlarga yaqinligirga bog'liq ekanligini aniqlashga imkon beradi.

Turli xil chizma va diagrammalarni taxlil qilish uchun o'quvchilarda tafakkur yuqori darajada rivojlangan bo'lmog'i lozim. Matematika, tarix, chizmachilik, geografiya fanlarini o'rganayotganda o'quvchilar ongida ikki turdagi aloqalar shakillanadi:

- vaqt va miqdoriy tasavvurlar orasidagi bog'liqlik;
- fazoviy va miqdoriy tasavvurlar orasidagi bog'liqlik.

CHizma va diagrammalar bilan ishlash jarayonida mazkur ikki tur aloqalar bir-biri bilan bog'lanadi, ya'ni bitta chizmani hosil qiladi chizma va diagrammalar bilan ishlaganda o'qituvchi predmetlararo aloqalarga ko'proq e'tibor bermog'i lozim. Avval chizmada minus (manfiy) va musbat qiymatlar kardinata o'qini qaysi tomonida joylashishi qida tushunchalar beriladi.

SHundan so'ng birin ketin iqlimni taxlil qilishga o'quvchilarni undaydi:

- koordinata o'qlari belgisini aniqlash;
- koordinata o'qlarida mashstabni aniqlash;
- chizma yoki diagrammani miqdorini aniqlash;
- chizma yoki diagrammanisifat jixatdan taxlil qilish.

Yuqorida ko'rsatilgan faoliyatlarni eng murakkabi iqlimiy chizma yoki diagrammalarni miqdoriy va sifatliy taxlil qilishdir. CHizma yoki diagrammani miqdoriy taxlilida miqdoriy ko'rsatgichlar va bog'liqdiklar o'rganiladi. Bunday taxlil o'quvchilarni matematik bilimlariga asoslanadi.

Sifat jixatdan baxolashni mitodik yo'llaridan biri **qiyoslashdir**. Agar dars jarayonida iqlimiy diagramalarni tushuntirish davomida o'quvchi turli xil iqlimlar va iqlimiy xodisalar haqida qiyosiy hikoya qilib berishi mumkin.

7-sinf darsliklarida iqlimning o'zgarishi jarayonida umumlashgan statistik ma'lumotlardan foydalanish ko'nikmasi shakillantiriladi. Masalan, namlik koeffitsenti, yalpi quyosh radiatsiyasi, yutilgan quyosh radiatsiyasi,

bug'lanuvchanlik. Mazkur tushunchalarni o'rganish o'qituvchidan o'quvchilar bilan muntazam ishlashni talab qiladi.

Har bir yangi ko'rsatgichlarni o'qituvchi aloxida-aloxida o'quvchilarga mohiyati va ma'nosini tushuntirishi ya'ni qanday aniqlashni va aniqlash tartiblarini ko'rsatishi lozim.

Aloxida iqlim turlarini o'zlashtirib bo'lganidan so'ng, iqlimni umumlashgan ko'rsatgichlarini aniqlash boshlanadi: ular quyidagi tartibda aniqlanadi:

- quyosh radiatsiyasi quyosh balandligi va bulutlikning turli sharoitida aniqlanadi;

-o'rtacha yillik, eng yuqori va eng past xarorat, xaroratni yillik o'zgarishini aniqlanadi;

-o'rtacha yillik yog'in miqdori, eng ko'p va kam yog'in miqdori, yog'inni yil davomida taqsimlanishi aniqlanadi;

-havo bosimi va uni mavsumiy o'zgarishi shamollar va ularning asosiy yo'nalishlari hamda kuchi.

9.2.2.Yakka xoldagi raqamlar bilan ishlash

Yakka xoldagiraqamlarga mutlaq ko'rsatgichlarda ixtisoslashgan sonlar qisqaradi. Ular ko'pincha og'irlik, balandlik, chuqurlik, masofa energiya va boshqa o'lchovlarda borilishi mumkin.

Yakka xoldagi raqamlarni ayrimlarini esda saqlab kelishtirib etiladi. O'quvchilar eslab qoladigan raqamlar ko'p bo'lmasligi mumkin. Ularni ikta ymrik guruxga bo'lishimiz mumkin: tabiiy geografik; iqtisodiy geografik.

Tabiiy geografik raqamlarga quyidagilar kirishi mumkin:

-er yuzasi haqidagi umumiy ma'lumotlar (eng baland va past nuqtasimaydoni, materiklar va okeanlar soni) eng katta va kichik okeanlar, dengiz, materik, qit'a daryo, ko'l, cho'l, tog' va x.k.;

-materiklar haqida umumiy ma'lumotlar (maydoni, eng baland va past nuqtasi, yog'in miqdori, xarorat, iqlim mintaqalari soni va x.k.);

- okeanlar haqidagi umumiy ma'lumotlar (maydoni, cho'kmalari, sho'rli, xarorati va x.k.);

-iqlim ko'rsatgichlari;

-gidrologik ko'rsatgichlar va x.k.

iqtisodiy va ijtimoiy geografik raqamlarga quyidagilar kiradi:

-jaxonning umumiy ta'rifi (davlatlar soni, axolii soni, tabiiy resurslar miqdori, jon boshiga to'g'ri keladigan daromad va x.k.)

-axoli xaqidagi ma'lumotlar (Jaxon axolisi va uningtarkibi shahar va qishloq axolisi, erkaklar va ayollar soni, migratsiya salmog'i, tug'ilish, o'lish, ko'payish);

-tabiiy resurslar va ularning miqdori;

-sanoat va qishloq xo'jaligi ko'rsatkichlari;

-transport va tashqi iqtisodiy aloqalar, ekspert va import ko'rsatgichlari;

-davlatlar haqidagi ma'lumotlar (maydoni, axolisi, xo'jaligi)

O'quvchilarni raqamlarni yaxshi eslab qolishlari uchunularni butun son holda berish yaxshi natija beradi. Masalan, Xitoyning maydoni 10 mln km², axolisi 1 milyardan ortiq.

Dars jarayonida o'quvchilarga berilayotgan raqamlarga ta'rif berishi lozim. Bunday ta'rif berishning usullaridan biri miqdoriy tasavvurlarni aniqlashtirishdir. Maktab geografiyasida eng keng tarqalgan aniqlashtirish usuli masofani vaqtga o'tkazish uni ifodalash hisoblanadi. Masalan, 100 km masofani turli transport turlari qancha vaqtda bosib o'tishi mumkin.

Iqtisodiy geografiya darslarida xo'jalik tarmoqlarini davlat iqtisodidagi ahamiyatini tushuntirishda axolii jon boshiga to'g'ri keladigan ishlab chiqarish xajmi xisobga olinadi.

Raqamlar bilan ishlashning eng muxim usullaridan biri qiyoslash hisoblanadi. Qiyoslashda o'quvchilar raqamlarni tez eslab qolishadi. Masalan, Tinch okeani maydoni Atlantika okeani maydonidan ikki marta katta. Qiyoslash bilan faqat o'qituvchi emas, o'quvchilar ham shug'ullanishi mumkin. Masalan, o'qituvchi o'quvchilarga vazifa berishi mumkin, O'zbekistonni maydoni dunyodagi qaysi davlatlar maydoni bilan bir xil va x.k.

9.2.3.Jadvallar bilan ishlash

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya darslarida ko'pincha raqamlar ma'lum bir ko'rsatkichlar bo'yicha guruxlantirilgan bo'ladi. Bunday guruxlantirilgan raqamlar yig'indisiga jadvallar deb ataladi. Jadvallar maktab geografiyasining barcha tarmoqlarida foydalaniladi. Tabiiy geografiya ko'proq quyidagi jadvallardan foydalaniladi:

Er yuzasiquvchilik va suvlikning taqsimlanishi;

Okeanlar, dengizlarcho'kmalar, bo'g'izlarjadvallari;

Materiklar va ulardagi daryolar, ko'llar, orollar, cho'qqilar vulqonlar jadvallari;

Iqlim ko'rsatkichlar jadvallari; va x.k.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kurslarida quyidagi yo'nalishlar bo'yicha jadvallardan foydalaniladi:

Davlatlar guruxlar bo'yicha; axolii va uning ko'rsatkichlari; tabiiy resurslari ko'rsatkichlari; sanoat tarmoqlari ko'rsatkichlari; qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish ko'rsatkichlari; transport ko'rsatkichlari; xalqaro iqtisodiy aloqalar ko'rsatkichlari; ma'muriy birliklar ko'rsatkichlari.

Geografiya ta'limida jadvallar quyidagi guruxlarga bo'linadi:

Oddiy; guruxlashtirilgan; kombinatsion; va boshqa jadvallar.

Oddiy jadvallarda xalq xo'jaligini tarmoqlari bo'yicha rejalashtirish uchun asos bo'ladigan statistik kuzatishlar natijalari ma'lum bir tizimga solinadi.

Bunday jadvallarga markaziy statistika qo'mitasi tomonidan chiqariladigan statistik to'plamlar kiradi. Mazkur jadvallardan O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi kursini o'rganishda foydalaniladi.

Mazkur jadvaldan har bir viloyatning xo'jaligini rivojlantirish xususiyatlarini o'rganishda ham foydalaniladi.

Guruxlashtirilgan jadvallarda statistik ma'lumotlar ma'lum bir ko'rsatkichlar bo'yicha guruxlantiriladi. Masalan, axolini quyidagi guruxlarga bo'lib ko'rsatish mumkin: shaxa rva qishloqlar axolisi, erkaklar va ayollar, dexqonlar, ziyolilar, bolalar, o'smirlar, qariyalar va x.k.

Kombinatsion jadvallar murakkabroq bo'ladi. Masalan, ishchi kuchi ixtisosligi bilagina emas, balki jinsi, yoshi bilan ham guruxlashtiriladi. Kombinatsion jadvallar gshuruxlarini solishtirishga imkon beradi.

Darslikda keltirilgan jadvallardagi statistik ko'rsatgichlarni taxlil qilishga kirishishdan oldin o'quvchilarga taxlilni maqsadini tushuntirish lozim. Jadvallarni taxlil qilish dars jarayonida amalga oshirish lozim. Ularni taxlil azifa sifatida bermaslik lozim, chunki jadvallar bo'yicha tushunmovchiliklar tug'ilishi mumkin.

Maktab geografiyasi kurslarida voqea va hodisalarni statistik taxlildan oldin ularni tarixiy jxatdan asoslab berish lozim. Masalan, iqlim haqidagi statistik ma'lumotlarni taxlil qilishdan avval iqlim hosil qiluvchi omillar haqida nazariy bilimlar berib o'tish lozim.

Jadvallarni taxlil qilayotganda statistik ko'rsatgichlarni qiyoslash iqtisodiy geografiya darslarida katta ahamiyatga ega.

9.2.4.Diagramma va chizmalar bilan ishlash

Maktab geografiyasi darslarida diagramma va chizmalardan juda ko'p foydalaniladi. Diagramma va chizmalarda raqamli ma'lumotlar ifodalaniladi.

Diagramma orqali ma'lum bir ko'rsatgichlarni boshqasidan kattaligi yaqqol ko'rsatish mumkin.

Diagramma va chizmalarni chizish usullari bilan o'quvchilar matematika darslarida tanishishadi.

SHuning uchun geografiya darslarida to'g'ridan-to'g'ri ularni mohiyati va mazmuniga o'quvchilar diqqatini qaratadi.

Diagramma va chizmalarni tushuntirish quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

-diagramma va chizmalarda nimalar tasvirlanganini o'quvchilarga tushuntiriladi;

-diagramma va chizmalarda qanday tabiiy geografik va iqtisodiy geografik voqea va hodisalar tasvirlangani ochib beriladi;

-diagramma va chizmalarda qanday bog'liqlik yoki qonuniyatni aniqlash mumkinligi tushuntiriladi. Masalan. Tabiiy geografiya darslarida iqlim mavzusini o'rganishda yer yuzasiga tushayotgan issiqlik miqdorini quyosh nurlarini tushishi burchagiga bog'liqligini ko'rsatuvchi chizma. Bunda quyosh nurlari ekvatoriyal tropik mintaqalarda yer yuzasiga tik tushishi, shuning uchun mazkur mintaqalarda quyosh issiqligini miqdori katta, qutublarda esa quyosh nurlarini tushish burchagi kichik shuning uchun bu yerlarda yer yuzasiga kelayotgan quyosh issiqligini miqdori kam ekanligi oqibatida qutubiy o'lkalar muz va qor bilan yil davomida qoplanib yotganligi asoslab beriladi. Iqtisodiy igeografiya darslarida diagramma va chizmalar orqali axolining, mineral resurslarni, sanoat va qishloq xo'jaligi ko'rsatgichlarini ifodalash mumkin.

Maktab geografiyasida statistik ma'lumotlarni quyidagi metodik ma'lumotlarni qo'llashi mumkin:

-statistik ma'lumotlar geografik bilimlarni manba siftida foydalanilganda;

-o'rganilayotgan mavzu nazariyasi bilan uning statistik ko'rsatgichlari orasidagi bog'liqlik o'rganiladi;

-predmetlararo aloqalardan foydalanishda. Masalan, matematika bilan. Bunday aloqalar diagramma, chizma, xisoblash ishlarini amalga oshirganda qo'llaniladi;

- Darslik matnidagi va xaritalardagi statistik ma'lumotlardan foydalaniladi;
- yangi mavzularni o'tishda statistik ma'lumotlardan foydalaniladi;
- o'tilgan darsni mustaxkamlashda statistik ma'lumotlardan foydalaniladi;

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Boshlang'ich ta'lim geografiya darslarida qaysi ma'lumotlarni o'rganganda matematik usullardan foydalanish mumkin?

2. Matematik usullarda iqlimni qanday ko'rsatgichlarini ifodalash mumkin?

3. Matematik usulda ifodalash mumkin bo'lgan iqlim ko'rsatgichlari modilini tuzing.

4. VI va VII sinflarda matematik va statistik usullarni qo'llab o'tiladigan mavzular jadvalini tuzing.

5. Iqtisodiy geografiya darslarida qanday jadvallar, diagrammalar va chizmalardan foydalanilish mumkin?

X.GEOGRAFIYA TA'LIMIDA YANGI PEDAGOGIK TEKNOLOGIYALARNI ISHLAB CHIQUISH VA QO'LLASH

10.1. Geografiya ta'limida yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llashni ilmiy-metodik asoslari

Geografiya ta'limida yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llash muammosining hozirgi xolati.

4.3. bo'limda yoritilgan.

Geografiya ta'limida yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llashning asosiy bosqichlari quyidagilardan iborat:

- geografiya ta'limining maqsadlarini aniqlash va ularni sinflashtirish;
- ta'lim maqsadlarini test topshiriqlarida ifodalash;
- ta'lim maqsadlariga erishish usullari va metodlarni aniqlash;
- ta'lim maqsadlariga erishishni baholash.

10.1.1. Geografiya ta'limining maqsadlarini aniqlash

Pedagogik texnologiyalarni tushunishni muhim jihatlaridan biri quyidagilardir: a) juda yaxshi aniqlangan maqsadlarga yo'naltirilganligi;

b) o'quvchilarni o'qitish o'quvchilar faoliyati orqali olib borilishi.

Odatda har bir davlatning ta'lim tizimi jamiyatni sotsial buyurtmasini oladi. Mazkur buyurtma ma'orif va oliy ta'lim muassalari uchu nasos bo'lib xizmat qiladi. Sotsial buyurtma asosida har bir o'quv fanining maqsadi ishlab chiqariladi. So'ngra mazkur fanning har bir o'quv predmeti uchun, ma'lum bir predmetlarning bo'limlari mavzulari va aloxida darslar uchun maqsadlar ishlab chiqiladi.

O'zbekistonda sotsial byurtma «Ta'lim to'g'risida», «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to'g'risida» gi O'zbekiston Respublikasi Qonunlari hamda Vazirlar mahkamasining «O'zbekiston Respublikasida umumiy o'rta ta'limni tashkil etish to'g'risida» 1998 yil 13 maydagi 203-sonli qarorida ifodalangan.

Mazkur qonunlarda va qarorlarda yuqori malakali pedagog kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlashga aloxida e'tibor berilishi, yangi darslikni, zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalarini o'z vaqtida ishlab chiqish vka joriy joriy etishni ta'minlashni aloxida nazorat ostiga olish zarurgigi ko'psatib o'tilgan.

Geografiya ta'limining maqsad vazifalari Davlat ta'xlim standartiga sharxlarda aniqlab berilgan. Yangi geografik madaniyatni shakillantirish, xaritalardan moxirona foydalanishni o'rgatish, tabiat bilan jamiyat munosabatlariga kompleks yondoshishni anglatmoq va h.k.

Geografiya fani bo'yicha ta'lim standarti a) ta'lim mazmunining majburiy minimumi; b) bitiruvchilarning tayyorgarlik darajasiga qo'yiladigan minimal talablar. «Ta'lim mazmunining majburiy minimumi» qo'yidagi yo'nalishlarda ishlab chiqilgan: a) geografiyaning nazariy asoslari; b) geografiyaning tadqiqot metodlari; v)tabiiy va sotsial-iqtisodiy ob'ektlar; g) hodisalar va jarayonlar; d) olamni idrok etishning moddiy va ma'naviy madaniyatda ifodalanishi; ye)hudud geografik tavsifining tuzilishi. «Bitiruvchilarning tayyorgarlik darajasiga qo'yiladigan minimal talablar» 5 ta yo'nalishlarda ishlab chiqilgan: a) ayta (ko'rsata) olish; b) aniqlay (o'lchay) olish; v) tasvirlay olish; g)tushuntira olish; d) bashorat qila olish (P.Musaev, A.Baxromov, 1999).

Yangi pedogik va texnologiyalarda maqsadlar o'qituvchi uchun aloxida ishlab chiqiladi. O'quvchilarning maqsadi vazifalar deb ataladi. CHunki o'qituvchi va o'quvchilarning birgalikdagi faoliyatida o'qituvchilarni maqsadi o'qitish o'quvchilarni maqsadi o'rganishdir (Ziyamammedov 2002).

B.A. Farberman, S.Ziyamammedova va boshqalarn7ing fikricha o'qitishning mazmuni odatda mavzuli yo'nalishga ega bo'lganligi uchun undan aniq ta'lim maqsadlarini ajratib olish mushkul. SHuning uchun vazifalarni shakillanishini osonlashtirish uchun, ularning tavsifida fa'elllar ishlatiladi. Fa'ellar o'quvchilarni o'quv faoliyatini aks ettiradi, masalan% aniq faktlarni biladi; qoidalarni biladi; so'z ifodalagan ma'lumotlarni matematik jixatdan ifodalay oladi; chizma va sxemalarni tushuntirib beradi; berilgan ma'lumotlar bo'yicha oqibatlarni aniqlay oladi; chizma va sxemalarni tushuntirib beradi; berilgan maelumotlar bo'yicha oqibatlarni aniqlay oladi va h.k.

O'xshash o'quv maqsadlari va vazifalari uchun aniq fa'ellardan foydalanmoq lozim. Aniq fa'ellar bir tarzda tavsiflanadigan va o'lchanadigan, o'quvchilar o'qishi natijasida bajaradigan operatsiyalardan iborat bo'lishi lozim.

Qator olimlarning fikoicha, maqsadlarni aniqlashtirishning umumiy usuli-bu aniq natijalar beradigin faoliyatni ko'rsatadigan fa'ellardan foydalanishdir.

O'sha ta'lim maqsadlarini shakillantirish bir necha bosqichdan iborat: o'quv mavzusini o'rganishning umumiu maqsadi-xususiy maqsadi-o'xshash ta'lim maqsadi.

Ammo ba'zi hollarda o'zshash ta'lim maqsadlarini shakillantirishda qiyinchiliklar tug'iladi. Ayrim hollarda ta'lim natijalarni ayrim qismlarga bo'lish oson bo'ladi. Bunday hollarda Blum tomonidan ishlab chiqilgan taksonomiyadan foydalanish qulay bo'ladi. Mazkur taksonomik asosida umumiyroq maqsadlarni shakillantirish mumkin. so'ngra esa ularni aniqlashtirish mumkin.

SHu maqsadda geografiya ta'limi maqsadlarining taksonomiyasi ishlab chiqiladi. Mazkur taksonomiya asosi bo'lib, B.Blum tomonidan ishlab chiqilgan umumiy ta'lim maqsadlari taksonomiyasi hisoblanadi (1-jadval).

Geografiya ta'limi maqsadlari taksonomiyasi ishlab chiqishda geografiya faning umumiy maqsad va vazifalari geografiya ta'limi mazmunining majburiy minimumi hamda bitiruvchilarning tayyorgarlik darajasiga qo'yiladigan talablar hisobga olinadi.

Geografiya ta'limi maqsadlari taksonomiyasi (B.Blum taksonomiyasi asosida)

№	Geografiya ta'limi maqsadlarining asosiy toifalari	Ta'lim maqsadlarining turlarining ta'rifi
1.	<p>Bilish Mazkur toifa geografik bilimlarni eslab qolish va aytib berishdan iborat. Bu yerda gap aniq geografik faktlarning mazmunidan biri butun nazariyalargacha bo'lishi mumkin. Ushbu toifaning asosiy bo'lishi mumkin. Ushbu toifaning asosiy xususiyati-tegishli ma'lumotlarni eslab qolishdir.</p>	<p>Geografiyaning nazariy asoslarini bilish. Geografik tadqiqot metodlarini bilish tabiiy va sotsial-iqtisodiy ob'ektlarni bili shva ularni sinflashtirish. Geografik hodisa va jarayonlarni bilish olamn7i idrok etishning moddiy va ma'naviy shaklda ifodalanishi bilishi hudud geografik tavsifining tuzilishini bilishi</p>
2.	<p>Tushuntirish Ushbu toifani ko'rsatgichlari qo'yidagilardan iborat: geografik ma'lumotlarni bir shakldan ikkinchi shakldan aylantirish (masalan, sonlarni xaritalarda ifodalash): o'quvchilar tomonidan ma'lumotlarni bayoni yoki voqealarni kelajakdagi holati haqida tavsiyalar berish (masalan, iqlimmuzlarni rivojlanishi, o'rmonlar tabiiy resurslar, aholi, xo'jalik, atrof-muhit va h.k) tushintirish (tabiiy geografik va iqtisodiy geografik qonun va qonuniyatlar, ma'lumotlar, hodisa va jarayonlar) oddiy eslab qolishdan ustundir.</p>	<p>Geografik ob'ektlarni ko'rsata bilish. Geografiya voqea va hodisalarni hamda ob'ektlarni aniqlay (o'lchay olishi) geografik ma'lumotlarni talqin (interpretatsiya) qila olishi, geografik ma'lumotlarni tasvirlyay olishi. Geografik voqea va hodisalarni, qonuniyatlarini, nazariyalarni tushuntira olish. Atrof-muhitni o'zgarishini bashorat qila olish (ekstropolyatsiyalar).</p>
3.	<p>Qo'llash Geografik metodlarni, umumiy tushunchalarni, qoidalarni qo'llash. Bunga quyidagilar kiradi: qoida, metod, tushuncha, nazariya, qonuniyatlar. Tegishli ta'lim natijalari bilimlarni tushuntirishga nisbatan yuqori darajada bilishni talab etadi.</p>	<p>Geografik nazariya va ta'limotlarni qo'llay olish: Geografik qobiq, geografik o'rin, zonalik, modda va energiyaning aylanishi suv muvozanati, mehnatni geografik taqsimoti, xududiy ishlab</p>

		chiqarish komplekslari, rayonlashtirish. Geografik tadqiqot metodlari: kuzatish tajriba, kartografik statistik tizimli, tarixiy qiyosiy, ayra kosmik, modellashtirish.
4.	<p>Tahlil</p> <p>O'quuvchilar qo'yidagilarni uddalay olishlari lozim: yaxlit geografik qobiqni ma'lum birqismlarga bo'linishi; geografik borliqni elementlarini o'zgarishi izchilliklarini aniqlashni; geografik borliqlar orasidagi munosabatlarni aniqlash olishni; geografik taxlil qila olishni; yaxlit jaxon xo'jaligini tuzilishi taxlil qila olishi lozim.</p> <p>Ta'lim natijalarini tushuntirish va qo'llashga nisatan yuqori intiliktual darajasi bilan ajralib turadi, chunki unda o'quv materialini mazmuni ham uning ichki tuzilishini ham bilish lozim bo'ladi.</p>	<p>Geografik qo'obiq qismlari taxlili</p> <p>Geografik qobiq qismlari (litosfera, gidrosfera, atmosfera, biosfera, issiqlik, iqlim mintaqalari, tabiat zonalari, landshaftlar xo'jalik komplekslari).</p> <p>Tabiiy xududiy komplekslarni, hududiy ishlab chiqarish komplekslarni tashkil topish tamoillarini tahlili.</p>
5.	<p>Umumlashtirish (sintez).</p> <p>Berilgan ma'lumotlarni taxlili asosida yaxlit geografik birlikni yaratish masalan. Masalan, fatsiyalar yig'indisi urochisheni, urochishelar yig'indisi joyini, joylar yig'indisi yaxlit landshaftlarni tashkil qilishi. Yoki xo'jaliklar yig'indisi tuman xo'jaligini, viloyat xo'jaligi iqtisodiy rayonlar esa davlat iqtisodini, davlatlar iqtisodiyoti jaxon xo'jaligini tashkil qilishni. Ta'lim natijalari yangi chizma va tuzilmalarni yaratishga yo'naltirilgan, ijodiy faoliyat bo'lishini taqozo qiladi.</p>	<p>Turli mavzuli xaritalar va ma'lumotlarning taxlili asosida yozma ish tayyorlash.</p> <p>Ma'lum bir geografik muammoni yechish bo'yicha faoliyat rejasini ishlab chiqish.</p> <p>Xususi ma'lumotlar asosida yaxlit tabiiy geografik va iqtisodiy geografik yoki giosiyosiy yaxlit obrazni yaratish.</p>
6.	<p>Baholash.</p> <p>Mavjud qabul qilingan ta'lim maqsadlarini hisobga olgan holda ma'lumotlarni va metodlarni baholash. Masalan, metodologik, gidrologik, statistik ma'lumotlarni hamda kuzatish, kartografik, qiyosiy-geografik matematik metodlarni baholash.</p> <p>Ushbu toifa ta'lim natijalari yuqoridagi toifalar bo'yichan natijalar olinishi aniq fodalangan o'lchamlar asosida baholashni talab qiladi.</p>	<p>Tabiiy geografik va iqtisodiy geografik rayonlarni ichki o'lchamlar (ma'lumotlar) asosida baholash.</p> <p>Geografik qobiq va va uning qismlarini hamda jaxon xo'jaligini, jaxon geosiyosiy maydonlarini tashqi o'lchamlar asosida baholash.</p>

10.1.2. Geografiya ta'limi maqsadlarini test topshiriqlarida ifodalash

Pedagogik texnologiyalarning ajralmas qismi bo'lgan test topshiriqlari barcha o'quv fanlarida bilimlarni tekshirishni asosiy usuli bo'lib qoldi ayniqsa XX-asrning 90-yillaridan boshlab kirish imtixonlarida keng qo'llanila boshlandi. SHuni ham aytib o'tish lozimki, diarli barcha fanlarda ham test topshiriqlarini tuzish bo'yicha aniq bir metodik qullanmalar va ko'rsatmalar ishlanmasdan turib test topshiriqlari ishlab chiqildi va nashr qilindi. Bu esa ayrim chyaalkanliklarni keltirib chiqdi. Testalogiya, ya'ni o'qitish maqsadlarini test topshiriqlarida ifodalash pedagogik texnologiyalarning oxirgi bosqichlaridan biri hisoblanadi.

Demak, O'zbekistonda va boshqa qator MDH davlatlarida yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llash uning oxirgi bosqichlaridan boshlangan.

Umumta'lim va o'rta maxsus maktablarni eng dolzarb, murakkab va muxim muammolaridan biri o'quvchilarning bilim va malakalarini tekshirishdir. XX-asrning 90-yillarigacha o'quvchilar bilim va malakalarini tekshirishni og'zaki va yozma usuli keng tarqalgan edi. Mazkur usullarning asosiy kamchiligi bilim va malakalarga baho qo'yishdagi subektivlikdir. Har bir imtixon oluvchi bir xil ishga turli yondoshib, turlicha baho qo'yish mumkin. eng muximi bu usulda aniq bir muvozanatning sust ishlanganligidir.

SHu munosabat bilan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi Oliy o'quv yurtlarining kunduzgi bo'limlariga qabul tizimini takomillashtirish haqida» farmoniga binoan, hamda 1992 yilgi Oliy o'quv yurtlariga test bo'yicha qabulning ijobiy natijalarini hisobga olib, Vazirlar mazkamasida O'zbekistondagi barcha o'quv yurtlari qabulini test usulida o'tkazish haqida qaror qabul qilindi.

O'zbekistonda geografiya fani bo'yichatest topshiriqlari tuzib nashr qilina boshladi. Bu soxada X.Vaxobov, P G'ulomov, R.Qurboniyozov, A.Soatov, A.Qayumov va boshqalar tomonidan katta ishlar amalga ogshirildi. 1994 yildan 2002 yilgacha Davlat test markazi tomonidan test topshiriqlari to'plamlari «Axbarotnoma» shaklida nashr qilindi.

Test inglizcha «Test» so'zidan olingan bo'lib, topshirish, sinash, nazorat qilish ma'nolarini anglatadi (BSE, 42 t, 1956 g). dastlab testlar psixologiya fanida kishining fikrlash qobiliyati, aloxida muxim imkoniyatlari, irodasini va boshqa tomonlarni aniqlashda qo'llaniladigan bir qismdagi topshiriqlardan iborat bo'lgan (so'zli yoki rasmi shaklda).

Maktablarda testlar (N.Grayvz, 1979) dastlab asrimizning 20-yillaridan boshlab AQSHda qo'llanila boshlangan, bu paytgacha AQSH va Buyuk Britaniyada imtixonlar asosan yozma shaklda o'tkazilar edi XX-asr boshlarida AQSHda yozma imtixonlar qattiq tanqid ostiga Olina boshlandi, natijada bilim va malakalarni tekshirish bo'yicha turli tajribalar sinab ko'rila boshlandi. CHunki AQSHda o'quv jarayonini rejalashtirish bo'yicha maktablar juda xuquqa ega edilar, natijada o'quvchilarning umumiy ta'lim darajalari turlicha bo'lgan. 1920 yildan boshlab Nyu-York shtatining maorif bo'limi aniq (ob'ektlar) testlar bo'yicha imtixon olish tajribasini boshladilar va 30-yillardan boshlab bunday usul AQSHning hamma maktablarida qo'llanila boshlandi. AQSHning shimsoli – sharqiy shtatlarining oliy o'quv yurtlariga kirish imtixonlari bo'yicha kengash ham universitetlarga rejaga solish maqsadida 30-yillarda testlar tuzishga kirishdi. Natijada testlar tuzish bo'yicha kooperativ xizmati tashkil qilindi, uning asosiy vazifasi, AQSHning maktab va kollejlarda o'quvchilar o'zlashtirishini ko'rsatilgan talablar asosida aniq baholash mezonlari bilan ta'minlash edi. 1948 yilda Ushbu kooperativ xizmat ta'lim testlari hizmatiga aylantirildi. Imtixonlar bo'yicha kengash test xizmatlarining ma'lumotlarini kollej va univesitetlarga kiruvchilarning bilimini tekshirishda ishlata boshladi.

Test bo'yicha bilim va malakalarni tekshirish quyidagilarni o'z ichiga olgan: a)fikrlash va matematik qobiliyatni aniqlashga mo'ljallangan testlar (ko'p javobli savollardan tuzilgan, imtixon 3-soat davom etadi); b) yakuniy test, asosan ingliz tili, ijtimoiy fanlar, matematika, chet tillari va tarix bo'yicha bilimlarni tekshiradi,

kiruvchilardan 3-ta predmet bo'yicha testdan o'tish talab qilinadi (har bir predmet bo'yicha imtixon 1-soat davom etadi, hammasi ket-ma ket bo'ladi). Barcha testlar (nngliz tilidan tashqari) ko'p savolli toshiriqlar iborat. Buyuk Britaniyada testlar boshlang'ich maktablarining bitiruvchi sinflarida qobiliyatli o'quvchilarni o'rta maablarga taqsimlash maqsadida o'tkaziladi. Uning asosiy maqsadida o'tkaziladi uning asosiy maqsadi qobiliyatli o'quvchilarni tanlab olishdir. Imtixon topshiriqlaridan to'g'ri javobni aniqlash talab qilinadi va har bir to'g'ri javob uchun bir ball qo'yiladi. Baholar aniq bo'lgani uchun imtixon oluvchilarning subektiv qarashlari yo'q bo'ladi.

Sobiq ittifoqda bilim va malakalarni test orqali tekshirish noilmiy deb qaralib, VKP (bning 1936 yil 4-iyulda chiqqan «Xalq maorifi komisarligi tizimidagi pedagogik noto'g'ri talqinlar haqida» nomli qarorida qattiq tanqid ostiga olindi va mann qilindi. 1970 yildan boshlab test usuli maktablarda yana asta se6kin tajriba sifatida olimlar va ilg'or o'qituvchilar tomonidan qo'llanila boshlandi.

Geografiya soxasida mazkur ishlar T.P.Gerasimova, M.K.Kovalevskaya, V.A.Korinskaya, L.M. Tel'tevskaya va boshqalar tomonidan amalga oshirildi.

Hozirgi paytda jaxonda testlarning juda ko'p tturlari mavjud, ulardan eng asosiylari , quyidagilar (G'ulomov, Vaxobov, Qurbonniyozov, 1993:

1.Ko'p javobli testlar. Bunday testlar juda keng tarqalgan. O'zbekistonda ham hozir asosan shunday testlar qo'llanilmoqda. Maskur testlarda bitta savolga uchtdan beshtagacha javob bo'ladi, imtixon topshiruvchi to'g'ri javobni aniqlab belgilashi lozim masalan,:

Ikki materik, ikki qit'a, ikki okean, ikki dengiz, ikki yarim orol va ikki davlatni ajratib turuvchi bo'g'izni aniqlang.

A.Bosfor

V.Gebraktar

S.Dreyk

D.Torres

E.Bering

2. «To'g'ri- noto'g'ri xilidagi savollardan iborat tetstlar (alternativ testlar). Bunda imtixon topshiruvchi topshiriqqa binoan to'g'ri yoki noto'g'ri javoblarni aniqlash kerak. Masalan, Yevropaga kirmaydigan davlatlarni tagiga chizing.

Ispaniya, Kuba, Frantsiya, Lixtenshteyn, SHri Lanka, CHixiya, Surinam, Barbados.

Yoki quyidagi to'g'ri kelgan nomlarni tagiga chizing.

Andijon, Samarqand, Farg'ona, Sirdaryo, Namangan, Jizzax viloyatlari Farg'ona vodiysida joylashgan.

3. Uyg'unlashgan savolli testlar. Bunday testlarda berilgan savollar yoki nomlar yoniga ularga mos bo'lgan tayyor javoblarni yozib qo'yish talab qilinadi. Masalan,

Toshkent viloyatida joyldashgan shaharlar yoniga, ular uchun hos bo'lgan sanoat tarmog'ini yozing.

Yoqilg'i – energitika sanoati, rangli metallurgiya, oziq-ovqat, ximya, qurilish maxsulotlari ishlab chiqarish sanoati.

Yangiyo'l-

CHirchiq-
Ohangaron-
Olmaliq-
Bekobod-
Angren-

4. Tushrib qoldirilgan so'zlarni to'ldirishga mo'ljallangan testlar.

Ushbu testlar tabiiy geografiyada keng tarqalgan geografik diktantlarga to'g'ri keladi. Masalan, «Farg'ona vodiysini shimoli g'arbdan ..... tizmasi, ... dan Farg'ona tizmasi, ...dan Oloy va Turkiston tizmalari o'rab turadi. Ma'muriy jixatdan Farg'ona vodiysida O'zbekistonga qarashli 3 ta viloyat- ....vloyatlari Qirg'izistonning .....viloyatlari va .....ning Xo'jand viloyati joylashgan».

5. Rasm yoki chizmasi testlar. Ushbu testlarda 3-5 ta rasm yoki chizma beriladi, ularning ichidan geografiya ob'ektini topish, yoki bo'lmasa chizmadagi xatolarni topish talab qilinadi. Masalan, «Quyidagi rasmlar ichidan Tanchanika ko'lini aniqlang»

6. Murakkab testlar ular o'quvchilarni fikrlashga va olgan bilimlarini qo'llay bilishga majbur.

Misol, Ishbilarmonlar g'isht ishlab chiqarishning Yang usulini o'ylab topishdi. G'ishtni ishlab chiqarishni boshlash uchu nish kuchi, rangli metallurgiya sanoati chiqindilari kerak, mablag'ni tog'- metallurgiya birlashmasi beradi. Bu g'ishtlar assan shaxsiy uylar qurishda ishlatiladi, shuning uchun axoliga sotishga mo'ljallangan, ammo maxsulotning 60% ni tog'-metallurgiya birlashmasi oladi. Xokimiyat quyidagi shaxarlardan biriga maskur zavodni qurishga ruxsat berdi. Ishbilarmonlar g'isht zavodi qurish uchun qaysi shaharni tanlashadi (erning narxi hama joyda bir hil)?

A. Andijon, V. Olmaliq S. Bekobod D. Toshkent Ye. CHirchiq

7. jadval shaklida testlar. Jadvalli testlar uch qismdan (ustundan) iborat bo'dadi. Birinchi ustunda geografik joy, voqea va hodisalarning nomlari beriladi, ikkinchi ustunda ularning shakli, xususiyati va xossalari ko'rsatiladi, uchinchi ustunda Ushbu xususiyatlar qaysi joyga, voqea va xodisaga xos bo'lsa, usha voqea va hodisaning hamda joyning tartib raqamiimtixon oshiruvchi yozib chiqishi kerak. Misol Yevrosiyo relifining qanday shakillari qaysi geologik tuzilishlarga to'g'ri kelishini ko'rsating?

Evrosiyo rel'ef shakillari Geologik javoblar tuzilmalari

1. O'rta Sibir yassi tog'ligi
2. Turon pasttekisligi platforma
3. Туанъshan
4. SHarqiy Yevropa tekisligi Plita
5. Dekan yassi tog'ligi
6. G'arbiy Sibr pasttekisligi Qalqon
7. O'rta russiya balandligi
8. Arabiston yarim oroli cho'llari va yassi tog'lari

8. Didaktik testlar yoki ko'p savolli va javobli testlar. Bu turdagi testlarda avval javoblar ro'yxati beriladi, keyin savollar beriladi, imtixon topshiruvchidan tayyor javoblardan moslarini topish talab qilinadi.

Misol. Javoblar.

Ptolevey

Beruniy

Kolumb

Magellan

Eratosfen

Savollar: 1. Amirika asmiga kim boshchiligidagi ekspeditsiya birinchi bo'lib borgan?

2. «Geografika» degan kitobni kim yozgan?

3. Xaritalarni daraja to'ridan tuzishni kim birinchi bo'lib taklif qilgan?

4. Globusni birinchi bo'lib kim yasagan?

5. Kemada kim birincha sayoxat qilgan?

Test savollari va javoblarini tuzishning eng muxim tomonlaridan biri uning vazifasini maqsadlarini va kimlarga mo'ljallangan xamda nimalar asosida tuzishni aniqlab olishdir.

Testlar vaziyasiga ko'ra kundalik oraliq va yakuniy testlarga hamda oliy bilimgozlariga qabul qilishda qo'llaniladigan umumiy yoki maxsus testlarga bo'linadi. Hapr bir yirik mavzu o'tib bo'lingandan so'ng o'tkaziladigan testlarning maqsadi, o'quvchilar va talabalarining mazkur mavzu bo'yicha bilimlarini qay darajada bilib olganliklarini aniqlashdir (kundalik nazorat). Har bir yirik bo'lim o'tib bo'linagandan keyin o'tkaziladigan testlar oraliq yoki chegaraviy nazoratni tashkil qiladi. Yakuniy test butun kurs o'tib bo'linagandan keyin sinov yoki imtixon tarzida o'tkaziladigan va o'quvchilar hamda talabalar egallagan bilim, malakalar ball bilan aniqlanadi. Oliy o'quv yurtlariga qabul qilishda ishlatiladigan testlar tegishli soxalar bo'yicha mutaxassislar tomonidan tuziladi.

Testlar maqsadi o'quvchilar va talabalarining olgan bilim va malakalarini, fikrlash qobiliyatini, qaysi fanga yoki soxaga moyilligini aniqlashdan iboratdir. Har bir sinfda, har bir kursda turli xil murakkablikdagi bilim va malakalar tekshiriladi. Boshlang'ich tabiiy geografiya kursida test savollari va javoblari asosan quyidagi yo'nalishlar bo'yicha o'quvchilar bilim va malakalarini tekshirishga mo'ljallanadi: topografik va kartografik bilim va malakalar, tasavvurlar (Erning qobiqlari, tuzilishi, o'lchamlari, tabiat uyg'unliklari va h.k.); o'z yashash joyining geografik xususiyatlari haqida bilimlar va dunyo axolisi haqidagi bilimlar.

Materiklar va okeanlar geografiyasi kursi bo'yicha test savollar va javoblari ikki yo'nalishda tuzilishi mumkin:- umumiy tushunchalar bo'yicha testlar quyidagi bilimlarni tekshirish uchun tuzilishi kerak: tabiat tarkiblari haqida umumiy tushunchalar tizimi bo'yicha bilimlar; umumiy geografik qonunlar haqidagi bilimlar;

-yakka tushunchalar bo'yicha testlar har bir materik va okeanlar haqida quyidagi bilimlarni tekshirish uchun tuziladi; materik va okeanlarning geografik joylarini; tabiat tarkibining asosiy xususiyatlari, yirik geografik borliqlar

(obʼyektlar) ning joylashishi; tabiat uygʻunliklari (birliklari) ning joylashishi: har bir materikning aholisi va yillik davlatlari.

Iqtisodiy geografiya kursi boʻyicha test savollariga javoblari quyidagi bilim va malakalarni tekshirish uchuntuzilishi kerak:

- umumiy iqtisodiy geografik tushunchalar haqida bilimlar;
- tarmoqlar geografiyasi haqida bilimlar;
- aloxida davlatlar, iqtisodiy zonalar, hududlarviloyatlar iqtisodiy geografiyasi haqida bilimlar;

Test savollari va javoblarini qanday maʼlumotlar vositasida tuzish kerak, bu ham eng muxim masalalardan biri boʻlib hisoblanadi. Test tuzayotganda doimo bitta qoidani esdan chiqarmaslik kerak, bu ham eng muxim masalalardan biri boʻlib xisoblanadi. Test tuzayotganda doimo bitta qoidani esdan chiqarmaslik kerak, u ham boʻlsa test savollari va javoblarini dastur doirasida boʻlishi qoidasidir. Agar test savollari va javoblari dastur doirasiga kirmasa, oʻquvchilar yoki talabalar talabalar savollarga notoʻgʻri javob berishi mumkin. har bir kurs va uning qoidalari boʻyicha tuzilgan testlar xam shu kurs yoki qism doirasidagi bilimlar asosida tuzilishi kerak. Test savollari va javoblari quyidagi maʼlumotlar asosida tuziladi:

- tegishli darslik matni asosida;
- darslikdagi xaritalar, rasmlar, chizmalar va jadvallar vositasida;
- tegishli sinflar va kurslar uchun chiqarilgan atlaslar va xaritalar asosida;
- tegishli kurslar uchun chiqarilgan metodik qoʻllanma, koʻrsatma va yoʻriqnomalar asosida;

-fakultetda magʻullar boʻyicha darsliu va qoʻllanmalar asosida . geografiya maʼlumotlar test savollari va javoblari tuzish darajasiga qarab quyidagi guruxlarga boʻlinadi:

- test savollari va javoblari oson tuziladigan maʼlumotlar ;
- test savollari va javoblari qiyin tuziladigan maʼlumotlar;
- test savollari va javoblari tuzib boʻlmaydigan yoki juda qiyin tuziladigan maʼlumotlar. Masalan ayrim tushuncha va taʼriflar, jarayonning tavsili kabi masalalar.

Testlar qamroviga qarab turlicha boʻlishi mumkin. kursning ayrim mavzulariga, boʻlimlariga boʻlingan testlar masalaning mohiyatini chuqur ochib beradi, mavzular juda chuqur va aniq yoritiladi. Yakuniy testlar esa asosan umumiy qonuniyatlar va xususiyatlarni ochib berishga yoʻnaltirilgan boʻlishi kerak. Testlar oʻquvchilar bilmini tekshirishda va baholashda har qanday subʼyektiv shart – sharoitlarga qaramasdan bahoning obʼyektiv boʻlishini taʼminlaydi.

Koʻp javobli testlar tuzilayotganda quyimdagi qoidalarga amal qilish lozim:

Javoblar eng kamida 3 ta boʻlishi kerak, javoblar qancha koʻp boʻlsa, tasodifiy baholar soni shuncha kam boʻladi, odatda hozirgi paytda beshta javobli testlar keng tarqalgan;

Notoʻgʻri javoblar ham haqiqatdan yaqinroq boʻlishi kerak;

Testdagi har bir savol va unga berilgan javoblar oʻquvchi va talabar chuqur oʻylashga, tafakkur qilishga majbur qilish kerak. Toshkent davlat unversitetining geografiya fakulʼtetida 1992- oʻquv yilida qishki sinov va imtixonlarni ayrim

kurslari test asosida o'tkazish quyidagi xulosalarni qilishga imkon beridi. Talabalar bilimni va malakasini tekshirishda test usulini qo'llashni quyidagi avzalliklari bor: Test usulida o'tkazilgan o'rganilgan hamma masalalarni talabaoar qanday o'zlashtirganligini bira to'la aniqlash mumkin. Oliy imtixonida buni bira to'la iloji yo'q.

Talabalar yoki ko'pchilik talabalarqaysi mavzularni to'liq o'zlashtirgan, qaysilarni kam o'zlashtirgan, qaysi masalalarni qisman o'zlashtirgan, qaysilarini kam o'zlashtirgan yoki butunlay bilib olmaganligini aniqlash mumkin:

Hama talabalar bilmini qisqa vaqt ichida tekshirib olish mumkin.;

-talabalar bilmini ob'ektiv baholash mumkin..

Test usulini qo'llashning qiyinchiliklari va noqulayliklari quyidagilardan iborat:

-test savollari va javoblarini tuzish juda qiyin va katta ma'suliyatni talab qiladi;

- talabalar bilan bevosita muloqotda bo'lmaydi;

-talabaning ilmiy va og'zaki nutqini o'stirishga yordam bermaydi;

-an'anaviy imtixon va sinovlarda talabalar bilmagan narsalarni bilib olishadi, ya'ni imtixon va sinov bilim berish usullaridan biri ekanligi test usulida bo'lmaydi.

Talabalar 40-50 ta savolning qaysi biriga to'g'ri va qaysi biriga noto'g'ri javob berganliklarini ham bilmaydilar.

SHuning uchun testga talabalar bilmini tekshirish usullaridan biri sifatida qarash lozim. Lekin oliy o'quv yurtlariga qabul imtixonini test usulida o'tkazish eng maqquul usul. CHunki bunda sub'ektivlikka o'rin qolmaydi. Test usuli EXM yordamida amalga oshirilishi kerak. Javoblarga qo'ladagan ballarni ham mashina xisoblashi kerak. Bunga biz tayyormizmi7 xali ko'p ish qilishimiz kerak. SHknga intilishimiz lozim.

Endi test savollari va unga kalit tayyorlash haqida . test savollari bilimni nazorat qilish turiga (joriy oraliq, yakuniyga bog'liq holda tuziladi). Joriy testda muayyan mazzuni o'quvchilar yoki talabalar qanday o'zlashtirganini nazorat qilinadi, shuning uchun savollar maydaroq va chuqurroq bo'ladi. Oraliq testda savollar kengroq bo'ladi. Yakuniy testlar butun o'quv kursi materialini o'z ichiga oladi. Test usulida bilimni nazorat qilishni hozirgi bizning sharoitimizda oddiyroq qilib to'g'ri javobni topish asosida tashkil etish maqul (ko'p javobli testlar).

10.2. Dilaktik o'yinlar texnologiyasi

Geografiya ta'limida dedaktik o'yinlar texnologiyasi o'quvchilarni bilim faoliyatini jadallashtirishni asosiy usullaridan biri sifatida ilgaridan qo'llanib kelinadi.

O'quvchilarga geografik o'yinlar orqali bilim berish didaktik o'yindi darslar deb ataladi.

Geografik o'yinlarning asosiy xususiyatlari qo'yidagilardan iborat.

1. Geografik o'yinlar bilan dars o'tilgandao'yluvchilarda rivojlantiruvchi faoliyat vujudga keladi. Bunda o'yinda ishtirok etayotgan o'yluvchilar rollarini, vazifalarinierkin tanlashadi. Masalan, ekspeditsiya o'yinlarida kema darg'asi, boshqaruvchi, kuzatuvchi, kartograflar, dengizchilar va boshqa rollar

2. Geografik o'yinlar bilan shuhullanish jarayonida ijodiy muxitni va munozarali vazifalarni vujudga kelishi. O'quvchilar geografik o'yin davomida aniq bir rollar

va vazifalarni bajarish jarayonida ijodiy ishlar bilan mashg'ul bo'ladi, ma'lum bir muammoli vaziyat vujudga kelsa ularni hamkorlikda yechishadi.

Geografik o'yinlar darsini mavzusi va o'tkaziladigan muddatini o'qituvchi oldindan belgilaydi. O'yinga tayyorgarlik davomida o'qituvchi geografik o'yinlarning tarkibiy tuzilishini aniqlab oladi. Geografik o'yinlarning tarkibiy tuzilishiga quyidalilar kiradi: o'yining maqsadi va loyihasini ishlab chiqish; o'yinda ishtirok etadigan personajlarni (rolarni) aniqlash; o'yinda ko'zda tutilgan personajlarni vazifalarini ishlab chiqish; ma'lum bir personajlar bajaradigan vazifalarni metodini ishlab chiqish yoki tanlash; geografik o'yinda ishtirok etadigan personajlar o'rtasidagi munosabatlarni ishlab chiqish.

Geografik o'yinlar individual guruxli va ommaviy turlarga bo'linadi. Ularning barchasi ma'lum bir o'quv sharoitlarida qo'llaniladi. Geografik o'yinlar sujetli-rolli, ijodiy, ishbilarmonlik, konferentsiya va boshqa turlarga bo'linadi.

Sujetli-rolli o'yinlar tabiiy va ishtimoiy- iqtisodiy borliq voqea va hodisalar o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganishga yo'naltirilgan bo'ladi.

Ijodiy o'yinlar o'quvchilarni avval olgan bilimlariga asoslanib ma'lum bir muammoli geografik masalani didaktik o'yin orqali yechishga mo'ljallangan bo'ladi.

Ishbilarmonlik yoki biznes o'yini iqtisodiy va ijtimoiy geografiya darslarida ko'proq qo'llaniladi.

Bunday iqtisodiy ijtimoiy va geografik muammolar geografiya o'yinlar yordamida hal qilinadi.

Geografiya fanida qo'llaniladigan didaktik o'yinlarni ikkita katta guruhga bo'lishimiz mumkin: a) tabiiy geografik o'yinlar va ijtimoiy-iqtisodiy geografik o'yinlar.

10.2.1. Tabiiy geografik o'yinlar

Didaktik o'yinlar texnologiyasi tabiiy geografik bilimlarni o'rganishni va o'zlatirishni faollashtiradi. Mazkur didaktik o'yinlarni sinflar bo'yicha ham aniq bir mavzular bo'yicha ishlab chiqish mumkin, sinflar bo'yicha quyidagi predmetlar ishlab chiqish mumkin: materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi (7-sinf); O'rta Osiyo va O'zbekiston tabiiy geografiyasi. Tabiiy geografiya darslarida qo'yidagi mavzular bo'yicha didaktik o'yinlarni ishlab chiqish mumkin:

-geografik tadqiqotlar tarixi. Fanning rivojlanish tarixi, hududlarni va ayrim muammolarni o'rganish tarixi;

-plan va xarita, shartli belgilar, andazalar, gorizontallar, geografik kordinatalar, mashstab va h.k.;

-litosfera: yerning ichki tuzilishi; yer po'sti; tog' jinslari; rel'ef va uning turlari, ayrim hududlar rel'efi;

-gedrosfera va uning tarkibiy qismlari. Dunyo okeani. Quruqlik suvlari, yer osti va yer usti suvlari. Materiklar va ayri hududlar ichki suvlari;

-atmosfera, uning tuzilishi, tarkibi, havo massalari. Ob-havo va iqlim. Iqlim hosil qiluvchi omillar. Iqlim mintaqalari. TSiklonlar, yog'inlar. Materiklar va ayrim hududlar iqlimi;

-beosfera. Materiklar ayrim hududlarining tuprog'i, o'simligi va hayvonot dunyosi.

Yuqorida keltirilgan tabiat tarkiblarining har biri bo'yicha juda ko'p didaktik o'yinlar ishlab chiqish mumkin.

Individual didaktik o'yinni quyidagicha to'ldirishimiz mumkin.

1. Ekvator bo'yicha atlantika okeannining kengligi 60^0 bo'lsa, yerning harakat tezligida uchayotgan kosmik kema uni necha soatda bir qirg'og'dan ikkinchi qirg'og'iga eltib beradi. Mazkur o'yinni yechish uchun o'quvchi quyidagilarni bilishi lozim. Yerning burchak tezligini, ekvatorda 1^0 yoyning uzunligini. Yerning burchak tezligi soatiga 15^0 ya'ni yer yer bir soatda 15^0 masofani bosib o'tadi. Demak kosmik kema yer tezligida uchayotgan bo'lsa Atlantika okeanining kengligi $60^0:15=4$ soatda yetib boradi. Ekvator bshylab 1^0 yoyning uzunligi $111,0 \text{ km}^2$ teng unda ekvator bo'yicha Atlantika okeanining kengligi $60 \times 111,1 \text{ km}^2=6666 \text{ km}$.

Yoki bshlmasa koordinata tuzri bshyicha quyidagicha individual o'yinni ishlab chiqish mumkin: SHarqiy yarimsharning 105^0 meridiani g'arbiy yarim sharning qaysi meridianiga to'g'ri keladi. Buning uchun o'quvchi quidagi bilimlarga ega bo'lishi lozim: har bir yarim sharning necha gradusga teng ekanligini yer sharining necha gradusga teng ekanligini. SHkndan so'ng mazkur o'yin quyidagicha yechiladi:

$180^0-105^0=75^0$ demak sharqiy yarimsharning 105^0 meridiani g'arbiy yarim sharning 75^0 meridianiga to'g'ri ekan.

7-sinfda "O'rta Osiyo foydali qazilmalari" guruhli o'yinni tashkil qilish mumkin.

O'rta Osiyo yozuvsiz xaritasi shunday bo'laklarga ajratiladiki uning har bir bo'lagida ma'lum bir foydali qazilma albatta bo'lsin. Bo'laklarga mos qilib kartochkalar kesiladi uning har biriga foydali qazilma koni bor joy nomi yozib chiqiladi.

Masalan, Angren, Polvon tosh, Boysun.

Boshqaruvchi kartochkalarni yig'ib olib yozuvsiz xaritalarni o'yin ishtirokchilariga tarqatadi. O'yin boshqaruvchi joy nomlari yozilgan kartochkalarni bittadan olib o'qiydi va ishtirokchilardan kimni qo'l ko'tarishini kuzatadi qo'l ko'targan o'quvchiga kartochkani beradi. Mazkur kartochka yozuvsiz xaritaning kerakli joyiga qo'yilishi lozim. Qachon o'yin ishtirokchilaridan biri yozuvsiz xaritalarni kerakli kartochkalar bilan to'ldirib bo'lgandan so'ng o'yin tugaydi va u o'quvchi g'olib hisoblanadi.

Ommaviy geografik o'yinlar 2-3 ta paralel sinflar bilan o'tkazilishi mumkin. Ommaviy o'yinlar odatda chorak oxirida yoki o'quv yili oxirida, bayramlarda, maktab olimpiadalarida o'tkazilishi mumkin.

10.2.2. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya darslarida didaktik o'yinlar o'tkazish texnologiyasi

Umumta'lim maktablarida iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kurslari VIII- IX sinflarda o'rganiladi. Mazkur kurslarda quyidagi mavzular bo'yicha didaktik o'yinlarni ishlab chiqish mumkin:

- tabiiy resurslar geografiyasi va ulardan foydalanish;
- siyosiy xarita va uning shakillanish bosqichlari. Davlatlar va ularning turlari;

-ilmiy texnik inqilob va uning ishlab chiqarilishini rivojlanishiga ta'siri. Sanoatini-
----- rivojlanishi;

-aholi geografiyasi, ko'payishi, tarkibi, shahar va qishloq aholisi, urbanizatsiya darajasi, ko'chib yurishi;

-mehnatni xalqaro geografik taqsimoti. Xalqaro ixtisoslashuv, mintaqaviy va tarmoq ixtisoslashuvi;

-sanoat va uning tarmoqlari. Materiklar va aloqida davlatlar sanoati;

-qishloq xo'jaligi va uning tarmoqlari. Materiklar va alohida davlatlar qishloq xo'jaligi;

-transport va xalqaro iqtisodiy aloqalar;

-mintaqalar va davlatlar iqtisodiy geografiyasi.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kursi bo'yicha individual va guruhli didaktik o'yinlarni ishlab chiqish mumkin.

1. Afrika materigi siyosiy xaritasidagi davlatlarni chegarasi bo'yicha qirqib olib, ularni joylashtirish bo'yicha o'yin tashkil qilinadi. Bunda 2-3 ta o'quvchi navbat bilan davlatlarni joy-joyiga to'g'ri qo'yib chiqadi. Kim qisqa vaqtda mazkur ishni bajarsa o'sha g'olib hisoblanadi. Bunda o'quvchilarni siyochsiy xarita va davlatlarni geografik joylarini xaritada bilimlari tekshiriladi.

2. Maydoni 1 mln. km² ortiq bo'lgan davlatlar soni vaysi materikda ko'p ekanligini aniqlang.

3. SHarqdan-g'arbga, shimoldan-janubga geografik o'yini.

O'qituvchi yoki o'yin boshqaruvchisi sinf o'quvchilariga bosh va undan ortiq davlat nomi yozilgan kartochkalar tarqatiladi. O'yin ishtirokchilariga kartochkada yozilgan davlatlarni ma'lum tartibda ya'ni sharqdan g'arbga yoki shimoldan janubga tomon tartib bilan, ma'lum ajratilgan vaqt ichida yozib chiqishlari topshiriladi.

Masalan, kartochkada quyidagi davlatlar yozilgan diylik: Jazoir, Gad, Markaziy Afrika Respublikasi, Liviya, Misr, Saudiya Arabistoni, Marokash, Kengo, Tunis, Efiopiya.

Agar sharqdan g'arbga ma'lum tartibda davlatlarning nomini yozish talab etilsa – Saudiya Arabistoni, Misr, Liviya, Tunis, Jazoir, Marokash tartibida yoziladi.

Agar shimoldan janubga tomon yozish talab etilsa quyidagi tartibda Latviya, CHad, Markaziy Afrika respublikasi, Kongo.

SHunga o'xshash geografik o'yinlarni har bir davlat iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi bo'yicha ham ishlab chiqish mumkin.

O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi va uning tarmoqlari bo'yicha qator didaktik o'yinlar ishlab chiqib, o'quvchilarni bilish faoliyatini jadallashtirish mumkin.

10.3 Modulli ta'lim texnologiyasi

Umumta'lim maktablarida geografiya predmetlari oddiydan murakablikka tomon bir – birini to'ldiradigan holda joylashtirigan.

Har bir geografiya predmeti bir- biri bilan bog'langan voqea va hodisalar xususiyatlari va qonunyalari ochib berilgan.

SHuning uchun bir – biri bilan bog'liq bo'lgan tizimlarini, voqea va hodisalar haqidagi bilimlar tizimiga geografik modullar deb ataladi. Har bir modul yanada mayda modullarga bo'linib ketadi. Agar umumta'lim maktablariga geografiya predmetlarini bitta katta modul deb qaraydigan bo'lsak har bir sinf geografiyasi alohida modul deb qaralishi mumkin. (1- rasm.)

Modul – 1

1- rasm . Geografiya ta'limining yirik modullari

Yirik modullarni yanada kichikroq modullarga bo'lish mumkin. Bunda har bir sinf geografiya dasturi mazmunidan kelib chiqqan holda modullarga bo'linadi.

Mazkur xolni beshinchi sinf geografik predmeti misolida ko'rib chiqamiz.

5- sinf o'rganiladigan «Boshlang'ich tabiiy geografiya» predmetini 5 ta modulga bo'lishimiz mumkin.

1- modul. Kirish. ya'ni geografiya fanini predmeti, tarmoqlari, rivojlanish tarixi. Mazkur modulni yanada maydoni modullalarga bo'lib yuboramiz.

1.1. modul. Geografiya fani nimani o'rganadi va u qanday tarmoqlarga bo'linadi. Demak bu yerda geografiya fani haqida umumiy tasavvur va bilimlar beriladi. SHundan so'ng geografiya fanini ikkita yirik tarmoqqa ya'ni tabiatni va tabiiy sharoitni o'rganadigan tabiiy geografiyaga aholini va uning xo'jalik faoliyatini o'rganadigan iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaga bo'linishi haqida o'kuvchilarga bilimlar beriladi.

1.2- modul. Geografik bilimlarning rivojlanishi. Mazkur modulni tushuntirish qadimgi yunoniston geografiya maktabi vakillari Aristotel, Ptolomey, Strabon geografiyasidan boshlanadi.

So'ngra O'rta asrlarda sharq, jumladan O'rta Osiyoda geografiya fanini rivojlanishi, buyuk georafik kashfiyotlar, 18-19 asrlarda va XX asrlarda geografiya fanlarining rivojlanishi haqida bilimlar beriladi.

1-3 modul. Zamonaviy geografiya. Hozirgi davrda geografiya fanining asosiy vazifalari hakida bilimlar beriladi.

Ikkinchi yirik modul plan ya'ni tarx mavzusiga bog'lanadi.

2- modul. Tarx. Mazkur modul quyidagi modullarga bo'linadi.

2.1 modul. Joy tarxi haqida tushuncha. Rasm, aerosurat, kosmosurat va tarx. Ularning bir- biridan farqi.

2.2- modul. Masshtab. Sonli, chiziqli va so'zli mashtabni ikkinchi masshtabga o'tkazish. Masalan so'zli mashtabni Sonli yoki chiziqli mashtabda ifodalash. Masshtab bilan mashqlarni amalga oshirish.

2.3 – modul. SHartli belgilar, ularning turlari. Masshtabli va masshtsiz shartli belgilar.

2.4- modul. Azimut. Ufq tomonlari. Kompas va u bilan ishlash.

2.5 – modul. Mutloq va nisbiy balandlik. Joyda masofani aniqlash.

Gorizontallar va ular bilan ishlash.

2.6- modul. Tarx olish. Qutbiy va yo'nalish bo'yicha tarx olish.

3 – modul. Geografik xaritalar.

3.1- modul. Xaritalar haqida tushuncha. Globus. Unyo xaritasi. Yarim sharlar xaritasi. O'zbekiston xaritalari. Yoquvsiz xaritalar.

Atlaslar.

3.2- modul. Daraja to'ri. Ekvator, meridian, parallellar. Qutblar.

3.3- modul. Geografik kordinatalar.Geografik uzunlik. Geografik uzunlik. Geografik kordinatalarni aniqlash.

Qolgan modullar ham xuddi shu tartibda tuzib chiqiladi (14 modul Yer Quyosh tizimida: 5 –modul – Yer qobiqlari. Yer qobiqlari o'z navbatida 7- ta modulga bo'linadi.)

Modulli texnologiya bilan dars o'tilganda bilimlar bosqichma-bosqich beriladi va o'zlashtiriladi. Mazkur texnologiya o'qituvchi uchun ham juda qulay.

6-sinfda o'rganiladigan “Matiriklar va okeanlar” tabiiy geografiya kursini 10 ta yirik modulga bo'lishimiz mumkin:

1.Kirish; 2.Geografik qobiq; 3.Dunyo okeani; 4.Afrika; 5.Avstraliya va okeanlar; 6.Antarktida; 7. Janubiy Amirika; 8. SHimoliy Amirika; 9.Evrosiyo; 10. Dunyo aholisi va siyosiy xaritasi. Mazkur ajratilgan modullarni yanada maydaroq modullarga bo'lish mumkin. Masalan, Geografik qobiq modulini bo'lish mumkin: 2.1. Geografik qobiqlarning hususiyatlari. 2.2. Geografik qobiqning bo'ylama (vertikal) tuzilishi. 2.3 Geografik qobiqning yuzlama (gorizontal) tuzilishi.

10.4. Xamkorlikda o'qitish texnologiyalari

Xamkorlikda o'qitish texnologiyasi XX-asrning oxirlarida AQSH olimlari tomonidan ishlab chiqilgan, so'ngra Yevropa davlatlarida qo'llanila boshlangan. O'zbekistonda mazkur usul biologiya t a'limi uchun J.O. Tolipova va A.T. G'ofurovlar (2002) tomonidan qo'llangan vam uning ilmiy metodik asoslari ishlab chiqilgan.

Xamkorlikda o'qitish texnologiyasining asosiy g'oyasi birgalikda yangi bilimlarni o'rganish va topshiriqlarni bajarish xisoblanadi. Mazkur usulni bir necha variantlari mavjud. Ulardan keng tarqalgani quyidagilardir: a)kichik guruhlarda ijodiy izlanishlarni tashkil qilish metodi;; b) xamkorlikda o'qitishni “arra” usuli; v)kichik guruhlarda xamkorlikda o'qitish; “Birgalikda o'qiyimiz” metodi; guruhda o'qitish (tolipova, G'ofurov, 2002)

Kichik guruxlarda ijodiy izlanishni tashkil etish usuli 1976 yil SH.SHaron (Isroil) tomonidan, ishlab chiqarilgan. Mazkur metod bilan o'qitish texnologiyasi quyidagii qismlardan iborat:

- 6- kishidan iborat o'quvchilar ijodiy guruhi tuziladi;
- darsda o'rganiladigan mavzu yanada kichik modullarga (qismlarga) ajratiladi;
- so'ngra modullarga (qismlar) o'quvchilar o'rtasida taqsimlanadi;
- har bir o'quvchi o'ziga taqsimlangan modulni bajaradi;
- modulni topshiriqlar bajarib bo'lingandan so'ng munozara o'tkaziladi, so'ngra guruh tomonidan ma'ruza tayyorlanadi;
- guruh a'zolari tayyordlagan ma'ruzani sinfdp himoya qilishadi.

Masalan, Afrika iqlimini o'rganishda 6-kishilik guruhga topshirildi deb faraz qilsak, uni quyidagi 6 ta modulga (qismga) bo'lamiz:

- 1.modulcha-Afrika iqlimini shakillanish omillarini o'rganish.
- 2.modulcha- Afrikani qish faslidagi iqlimini asosiy xususiyatlarini ochib berish.
- 3.modulcha-Afrikani yoz faslidagi iqlimini asosiy hususiyatlarini ochib berish
- 4 modulcha-Afrika materigida yog'inlarni taqsimotini asoslab berish
- 5 modulcha- Afrika materigidagi shamollarni asosiy turlari va yo'nalishlarini aniqlash
- 6 modulcha- Afrika iqlim mintaqalarini tavsifini tuzish

Mazkur topshiriqlar (modullar) ilgandan so'ng gurux talabalaridan Afrika iqlimi haqida ma'ruza tayyorlanadi va sinf o'quvchilari oldida ximoya qilinadi.

Xamkorlikda aralash ususli 1978 yilda E.Aronson tomonidan ishlab chiqilgan.

Mazkur metod bilan dars o'tish texnologiyasi quyidagi qismlardan iborat:

- 6-8 ta qo'uvchidan iborat kichik gurux tashkil qilinadi;
  - bunda ham darsda o'rganiladigan mavzu ma'lum bir mangtiqiy modullarga bo'linadi;
  - har bir modlul bo'yicha o'quvchilar bajarishi lozim bo'lgan topshiriqlar tizimi tuziladi;
  - ma'lum bir o'quvchilar guruxi bitta topshirikni bajaradi va mazkur topshiriq bo'yicha mutaxasisga aylanadi;
  - guruxlar qayta tashkil etiladi va har bir guruxda mlum bir topshiriq bo'yicha mutaxasis albatta qatnashishi zarur;
  - har bir topshiriq bo'yicha shakillangan "mutaxasis" o'zi egallagan bilimlarini sinfdoshlariga gapirib beradi. Yana ketma ket navbat bilan gapirib berishadi;
- Kichik guruhlarda hamkorlikda o'qitish usuli 1986 yil R.Slavin tomonidan ishlab chiqilgan. Mazkur metod bilan o'qitish texnologiyasi quyidagi qismlardan iborat;
- a)o'qituvchi 4 ta o'quvchidan iboratkichik guruxlar tuzadi;
  - b)o'qituvchi ma'lum mavzu bo'yicha o'quvchilarni mustaqil ishlarini tashkil etadi;
  - v) topshiriq 4 qismga bo'linib, har bir topshiriqni bittadan o'quvchi bajaradi;
  - g) har bir o'quvchi bajargan topshirig'ini guruhdoshiga tushuntirib;
  - d)har bir gurux topshiriq yuzasidan xulosa tayyorlaydi;
  - ye) o'qituvchi xar bir gurux xulosasini tinglaydi va ular bilimni baholaydi.

Masalan, O'zbekistonni ma'lum bir tabiiy geografik o'lkasini tabiatini o'rganishda, sinf o'quvchilarini4 kishidan iborat kichik-kichik guruhlarga bo'lib quyidagi topshiriqni berish mumkin (Farg'ona vodiysi misolida):

- 1-guruh. Farg'ona vodiysining geografik joylashishi va chegaralari hamda tekshirish tarixi.
- 2-guruh. Farg'ona vodiyschining geologik tuzilishi, reʼʼefi va foydali qazilmalari;
- 3-guruh. Farg'ona vodiysining iqlimi;
- 4-guruh. Farg'ona vodiysining ichki suvlari;
- 5-guruh. Farg'ona vodiysining tuproqlari o'simligi va hayvonot dunyosi.

Guruhli usulda o'qitish texnologiyasida sinf ikkta guruhga bo'linadi va ikkala guruxga bir xil topshiriq beriladi. Masalan, yog'inlar va ularning turlari.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR.

1. Geografiya ta'limida yangi pedagogik texnologiyalarning qo'llashning asosiy bosqichlari nimalardan iborat?
2. Geografiya ta'limida maqsadlari taksonomiyasining asosiy ko'rsatgichlari Nimalardan iborat?
3. Test yordamida bilim va masalalarni tekshirish nimalarni o'z ichiga oladi?
4. Didaktik o'yinlarni qanday turlarini bilasiz?
5. Modul deb nimaga aytiladi?
6. Hamkorlikda o'qitish texnologiyalari qanday turlarga bo'linadi?

III-QISM **O'QITISH VOSITALARI**

XI. O'QITISH VOSITALARI

11.1. O'qitish vositalari turlari

O'qitish vositalari-bu bilim, ko'nikma va malakalarni shakillantirish maqsadida o'quv jarayonini tarbiyaga kiritilgan turli xil bilim manbalaridir.

O'quv dasturi bo'yicha o'quvchilar o'zlashtirishi lozim bo'lgan o'quv materialini turli manbalardan olinadi. Ushbu bilimlar o'quvchilar tomonidan qabul qilinishi va o'zlashtirishi uchun aniq bir pedagogik va metodik sharoitlar bo'lmog'i lozim. Mazkur maqdadni amalga oshirish uchun o'qituvchi o'quvchilarni bilish faoliyatini tashkil qilmog'i lozim. O'quvchilar bilim faoliyatini tashkil qilishga quyidagilar kiradi:

- eshitirish;
- eshitgan geografik ma'lumotlarni belgilash;
- eshitgan geografik ma'lumotlarni eslab qolish;
- nashry manbalardan ma'lumotlarni qabul qilish;
- kuzatish va h.k.

Umumta'lim maktablarida ta'limiy va tarbiyaviy vazifalarni yechish maqsadida o'quv jarayoni tarkibiy vazifalarini yechish maqsadida o'quv jarayoni tarkibiga kiritilgan bilim manbalari o'qitish yoki o'quv vositalariga aylanadi. Masalan, tig' jinslari ochilmasi o'quvchilar tomonidan o'rganilgan taqdiridagina o'qitish vositalariga aylanadi.

O'qitish vositalari tabiat va jamiyat haqidagi ilmiy bilimlarni shakillantirishda katta ahamiyatga ega. O'qitish vositalarining asosiy vazifasi bilim olish jarayonida ko'rgazmalilikni ta'minlashdir.

Geografiya voqea va hodisalarni tasvirlash usuliga ko'ra o'qitish vositalari to'rt turga bo'linadi (I.S. Maratov, L.M. Pangesnikova): a) naturalni ob'ektlar; b) geografik borliq, voqea va hodisalarni tasvirlash; v)predmet va hodisalarni tasvirlash; g) tabiat xodisalarini tiklash va taxlil qilish uchun priborlar. Natural, ya'ni tabiiy ob'ektlarga quyidagilar kiradi:

- sinf sharoitida o'rganiladigan tabiat ob'ektlari va inson xo'jalik faoliyati predmetlari (namunalari, gerbariyalar, sanoat va qishloq xo'jaligi maxsulotlari nmunalari);

-bevosita o'quv sayoxati jarayonida o'rganiladigan tabiiy ob'ektlar va xo'jalik faoliyati maxsulotlari: bevosita tabiiy sharoitda o'rganiladigan ob'ektlarga geografik ochilmalar; daryolavr, soylar, ko'llar, tuproqlar, o'simliklar va xayvonot dunyosi kiradi. Xo'jalik4 faoliyati maxsulotlariga ekinzorlar, polizlar, bog'lar, uzimzorlar va boshqalar kiradi;

Natural o'quv vositalari yordamida o'rganilgan predmet va hodisalar haqida bevosita tasavvurlar hosil qilinadi.

Geografik voqea va hodisalarning tasviri quyidagi guruxlarga bo'linadi:

-tabiiy va xo'jalik ob'ektlarining modellari. Ularga relief shakillari, daryo vodiylari, botiqlar, tekisliklar, muzliklar, g'orlar, suv omborlari va boshqa xo'jalik ob'ektlarining modellari kiradi;

- yassi ko'gazmaga qo'llanmalar. Mazkur vositalarga qo'yidagilar kiradi: devoriy rasmlar, portretlar, dialozitivlar, diafil'mlar, kinofil'mlar; kinolavhalar; vidiotasmalar va h.k.

SHartli belgilar yordamida geografik predmet va hodisalarni bayoni va tasviri (so'zli, belgili, sonli). Mazkur vositalar o'uyidagi guruxlarga bo'ligadi:

-verbal vositalar. Darsliklar, ma'lumotnomalar, matn jadvallari;

-kartografik vositalar: kartalar, atamalar, karta-spermalar, chiziqli kartalar, devoriy kartalar;

-chizmalik sxematik qo'llanmalar. Ularga o'uyidagilar kiradi; tarkibiy sxemalar masalan gedrosferaning tuzilishi, xalq xo'jaligini tuzilishi, xalq xo'jaligini tuzilishi; sinflashtirish sxemalari (tog'jinslari, landshaftlar va h.k.); tabiiy va iqtisodiy voqea va hodisalarning o'zaro aloqalari va o'zaro tasviri;

-chizmalik statistik qo'llanmalar; chizmalar diagrammalar, jadvallar.

Mazkur o'quv vositalari geografik voqea va hodisalarni fozoviy joylashishini va ularning tuzilishi va mexnati haqida tasavvurlarni shakillantiradi.

Tabiiy hodisani sodir bo'lish jarayonini tiklash va taxlil qilish uchun zarur bo'lgan vositalarga quyidagilar kiradi:

-joyda o'lchash ishlari olib borish uchun zarur bo'lgan priborlar (ruletka, kompas, nivelir. taedolit);

-tabiiy hodisalarni miqdoriy va sifat ko'rsatgichlarini aniqlaydigan priborlar (termometr, barometr);

-kartometrik ishlari olib borish uchun ishlatiladigan priborlar (kurvametr, linyka, transportir va h.k.);

-erni sutkalik va yillik harakatini ko'rsatadigan priborlar.

11.2. Geografiya darsligi va u bilan ishlash texnologiyasi

11.2.1. Geografiya darsligining tuzilishi.

Geografiya ta'limida darsliklar asosiy bilim olish manbai bo'lib hisoblanadi, shuning uchun ular asosiy o'qitish vositalaridir.

Geografiya darsliklari yuqori ilmsiy darajaga ega bo'lishi, metodik aplatlari pedagogik jixatdan asoslangan bo'lishi lozim. Darslikning metodik tuzilishi o'quvchilarni o'qishga o'rgatishga yo'naltirilgan. Darslik juda

ko'p ta'limiy vazifalarni bajaradi. Darslik bilan ishlaganda o'quvchilar quyidagi ishlarni bajarishadi: matn bilan ishlash usullari ; kartografik ma'lumotlar bilan ishlash usullari; statistik ma'lumotlar bilan ishlash usullari; chizmalar, rasmlar, fitografialar bilan ishlash usullari; matndagi jadvallar bilan ishlash usullari; matndant tashqaridagi materiallar bilan ishlash usullari; darslikdagi ilovalar bilan ishlash usullari va x. k.

Geografiya o'qituvchisi darslikning mazmuni bilan yaxshi tanishgan va o'zlashtirgan taqdirdagin darslik bilan ishlash ishlarini yaxshi tashkil qilish mumkin.

Geografiya darsliklari ikkita yirik qismga bo'linadi (1-rasm): a) darslikning o'quv matni: b) matndan tashqaridagi materiallar. Mazkur qismlarning har biri yana o'z navbatda alohida – alohida qismlarga bo'linib ketadi.

Darslikning asosini uning matni tashkil qiladi. Matnda o'quvchilar uchun yangi ma'lumotlar beriladi.

Jadval

Darslikning matnida ma'lum bir mavzuning bayoni berilgan va u quyidagi qismlardan iborat: nazariyalar, tushunchalar, tavsiflar va metodologiya. Nazariyalar ilmiy tushunchalar, qonunyalari, tamoyillari, dunyoqarash g'oyalari va yakuniy xulosalar iborat. Darsliklarda ko'p xollarda tushunchalarni ifodalaydigan atamalar shriftlar bilan ajratiladi. Izohli material geografik aloqa va bog'liqliklarni.

Darslikning matnida tabiiy va iqtisodiy geogeografik komplekslar orasidagi o'zaro aloqalarini ochib beradi, ishlab chiqarish tarmoqlarni joylanish tamoyillarini, u yoki bu tabiiy voqea va hodisalarni sababini tushuntirib beradi. Ayrim xollarda matndagi tushunchalar muammoli xususiyatlarga ega bo'lishi mumkin, bu esa o'quvchilarni ijodiy tafakkurini rivojlanishga va bilim faoliyatini faollashuvga imkon beradi.

Geografik matnlarning asosiy xususiyatlaridan biri voqea va hodisalarni bayoniga ba-ishlangandir. Masalan, sharoit tavsifi, iqtisodiy geografik tavsif, va h.k.

Darslikning matnida ilmiy belgilarni olish usullari xamda fanning metodlari bilan tanishishga katta ahamiyat berilgan. Masalan, kartografik usul, landshaft usul, aerometodlar, kosmik usul va h.k.

Darslik matnida o'quv metodlarini bayonida juda ko'p mantiqiy aloqalar uchraydi. Masalan, shuning uchun, shunday qilib, demak, agar, shundan kelib chiqqan holda va h.k. matn bayoni davomida ayrim xollarda topshiriqlar uchrab qolishi mumkin. Masalan, tushuntirib bering nima uchun shimoliy yarim sharda daryolar o'ng qirg'og'ini yemiradi; aytinchchi daryolarning nishabi ular tezligiga qanday ta'sir qiladi; o'ylab ko'ring nima uchun Afrikada qaloq davlatlar ko'p va h.k. shunday qilib matn tuzilishini o'zi o'quvchilarni o'quv materialini tushunishga yo'naltiriladi, yangi bilimlarni o'zlashtirishni osonlashtiradi.

Darslik matnini o'quvchilar tomonidan tushuntirishi va o'zlashtirilishi murakkab jarayon xisoblanadi. U quyidagi omillarga bog'liq: a) o'quvchilarda zarur bilimlarni bor yoki yo'qligi; b) matndagi tanish va notanish so'zlarning nisbatiga; v) matnning o'qish ko'nikmasini shakillanish darajasiga.

Matndan tashqaridagi ma'lumotlar o'qitish va nazorat vazifalarini bajaradi. Matndan tashqaridagi ma'lumotlarga o'uyidagilar kiradi: a) savol va topshiriqlar; b) mundarija, shriftlar, sanali belgilar; v) ko'rgazma metodlar.

Xar bir darslik juda ko'p savol va topshiriqlar tizimi berilgan. Ular tushunchalarni o'zlashtirishga, geografik voqea va hodisalar orasidagi aloqalarni aniqlashga, ko'nikmalarni qo'llash yo'naltirilgan. Savol va topshiriqlar darslikni turli joylarida uchraydi: yangi mavzuni oldida; matnning ichida; matnning oxirida.

Darslik matnini oldida joylashgan savol va topshiriqlar o'quvchilar tomonidan ilgari olingan bilimlarni faollashtirishga yo'naltirilgan bo'ladi. Masalan, biror xududni iqlimini o'rganishdan oldin iqlim hosil qiluvchi omillar haqidagi bilimlarini faollashtirish.

Matnning ichidagi savol va topshiriqlar o'quvchilarini fikrlash faoliyatini yangi o'quv materialini o'zlashtirishga yo'naltiradi. Matnning so'ngida berilgan savol va topshiriqlar esa olingan bilim va ko'nikmalarni qo'llashga yo'naltiradi. Masalan, daryolar mavzusini o'tganda, daryo nima, o'zan nima, daryo vodiysi, daryoni to'yinishi haqida olingan bilimlarni qo'llash mumkin.

Yirik bo'limlar so'ngida berilgan savol va topshiriqlar umumalashgan xususiyatga ega, bilimlarni tartibgasiyatga ega, bilimlarni tartibgasiyatga ega, bilimlarni tartibgasiyatga ega, bilimlarni tartibgasiyatga ega, bilimlarni

yirik bo'lgan Turon tekisligini xaritadan ko'rsatib, uning asosiy xususiyatlarini gapirib beradi.

Matinni ayrim qismlariga reja tuzilishi. Bunda matnma'lum bir qismlarga bo'linib o'quvchilarga bo'lib beriladi va ulardan matnning ushbu qismiga reja tuzish vazifasi beriladi. Masalan, O'rta Osiyo xududining rivojlanish tarixi va foydali qazilmalari mavzusini matnini quyidagi qismlarga bo'lish mumkin:

-paleozoy erasida xududning rivojlanishi:

-mezozoy erasida xududning rivojlanishi:

-kaynazoy erasida xududning rivojlanishi:

-kaynazoy erasida xududning rivojlanishi:

-zil-zilalar:

-foydali qazilmalar:

SHulardan foydali qazilmalar qimsiga quyidagicha reja tuzish mumkin: yoqiolg'i foydali qazilmalari: (ko'mir, neft, gaz), qora metall konlari: rangli metallar konlari: meniral o'g'itlar konlari: qurilish xom ashyosi konlari (marmar, oxak, qum, granat).

Darslikdagi xaritalar bilan ishlash. Xar bir sinf geografiya darsligining matnidagi mavzusiga oid turli xil xaritalari bilan. Xaritalar 6,7,8 va 9-sinf darsliklarida ko'proq matndagi xaritalar asosan mustaqil ishlarni bajarishda ko'proq ishlatiladi. Masalan, 7-sinf darosligining 7-chi saxifasida Yevrosiyoning tabiiy geografik o'ldkalar xaritasi berilgan. Ushbu xarita bo'yicha quyidagi topshiriqlarni o'quvchilarga berish mumkin:

-Janubiy Osiyoda joylashgan Yevrosiyo tabiiy geografik o'lkalarini aniqlang va ularning geografik joylanishiga baxo bering: -Eronda

joylashgan tabiiy geografik o'lkalarini aniqlang:

-O'rta Osiyo tabiiy geografik o'lkasti qaysi o'lkalar orasida joylashgan:

-SHimoliy Osiyo qanday tabiiy geografik o'lkalardan iborat va x.k.

SHunday taxlitda xar bir mavzuli xarita bo'yicha o'quvchilarga mustaqil ish uchun vazifa berish mumkin.

Darsliklarda juda ko'p rasimlar xam berilgan. Mazkur rasimlar tabiiy va iqtisodiy geografik abektlarini tasviriga bag'ishlangan. SHuning uchun kartadagi rasmlar bo'yicha ham o'quvchilarga mustaqil ishlar berish mumkin. Geografiya darslaridagi rasmlarni quyidagi guruxlarga bo'lish mumkin: buyuk olim va shayxlarning rasmlari : tabiiy landshaftlar manzarasini tasvirleydigan rasmlar (tog'lar, tekisliklar, vodiylar chuqurlar va h.k) tabiiy geografik jarayonlarning oqibatlar va ko'rinishlari tasvirleydigan rasmlar (nurash, sho'rxok, vulqon, zil-zila va h.k) : iqtisodiy geografik ob'ektlarni tasvirleydigan rasmlar (zavod, fabrika, suv ombolari, qishloq xo'jalik ekinlari, yo'llar, kanallar va h.k)

CHizmalavr xaritalarga o'xshab darslikdagi juda ko'p uchraydi. Ular geografik aloqalar va qonuniyatlarni ifodalaydi, ular orqali mavzugam tegishli qonuniyatlarni o'quvchilarga oson tushuntirish mumkin. Masalan, yerga quyoshdan keladigan issiqlikni uni tushish burchagiga bog'liqligini ko'rsatuvchi chizmalar.

Darsliklarda berilgan chizmalarni quyidagi guruxlarga bo'lish mumkin:

-boshlang'ich tabiiy geografiya kurslarida berilgan chizmalar (litosfera, gidrosfera, atmosfera, biosfera, yer va olam mavzulavrida):

-materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi hamda O'rta Osiy va O'zbekiston tabiiy geografiya kurslari bhyicha berilgan chizmalar:

-iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kurslarida berilgan chizmalar. Mazkur chizmalar asosan diagrammalardan iborat. Ular xalq xo'jalik tarmog'ini ma'lum bir qismlarini ko'rsatgichlarini tasvirlaydi.

Umumta'lim maktablari geografiya darslarida jadvallardan foydalanilgan. Tabiiy geografiya darslarida jadvallar asosan ilovalarda berilgan. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya darslarida matindagi jadvallar ko'proq o'rin olgan jadvallarda ko'proq iqtisodiy ko'rsatgichlar berilgan. Ular orasida ma'lum bir iqtisodiy tarmoqni o'sish dinamikasini ochib berish mumkin. Iqtisodiy va ijtimoiy geografik darslardagi jadvallarni quyidagi guruxlarga bo'lishimiz mumkin: siyosiy geografik: demografik: tabiiy resurslar: sanoat: qishloq xo'jaligi: transport va xalqaro iqtisodiy aloqalar regional iqtisodiy geografik sharoitni tasvirlaydigan jadvallar.

Jadvallarni taxlili bo'yicha o'quvchilarga juda ko'p mustaqil ishlar berish mumkin.

Xar bir sinfda darslik bilan ishlash o'ziga xos xususiyatlarga ega. Beshinchi sinfda boshlang'ich tabiiy geografiya kursini o'rganishda izoxli o'qish, matindagi savollarga javob berish, matining rejasini tuzish, matindagi asosiy fikrli aniqlash muxim o'rin tutadi. VI sinfda "Materiklar va okeanlar" tabiiy geografiyasini o'rganishda quyidagi xolatlarga katta e'tibor berish lozim: qiyoslash: matnning mazmuni bo'yicha chizmalar: rasmlar va jadvallar tuzish, matindan ma'lumotlarni ko'chirib olish: geografik ob'ektlar ro'yxatini tuzish: matnni kengaytirilgan rejasini tuzish. 7-sinfda O'rta Osiyo tabiiy geografiyasini o'rganishda ishlar bir oz murakkablashadi. Mazkur kurs bo'yicha quyidagi topshiriqlarni berish mumkin: matnga kengaytirilgan reja tuzish, chizmalar chizish, turli xil aloqalar va bog'diqliklarni ko'rsatadigan jadvallar tuzish (tabiiy geografik o'lkalar) jadvalini tuzish, iqlimiy jadvallar tuzish va h.k). VIII- sinfda "O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiya" kurs o'tiladi. Mazkur kurs darsligi bo'yicha quyidagi ishlarni bajarish mumkin: matnga reja tuzish; turli xil xaritalar bilan ishlash (foydali qazilmalar, ma'muriy, iqtisodiy, transport va h.k. % jadvallar bilan ishlash (aholi, mineral resurslari, tarmoqlar bo'yicha iqtisodiy ko'rsatkichlar); chizmalar (diogrammalari bilan ishlash) va h.k. IX- sinfda "jahon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi" kursida o'tiladi. Mazkur kursni o'rganishda o'quvchilarga murakkabroq topshiriqlar beriladi: matnni o'qib xulosalar tayyorlash; iqtisodiy geografik xaritalarni tahlil qilib ma'lum bir davlatni iqtisodiy geografik tavsifini tuzish, yoki bo'lsa sanoat va qishloq xo'jaligi rivojlangan xududlarni aniqlash, jadvallarini tahlili asosida turli xil chizmalar va diogrammalar tuzish va h.k.

11.3. Natural vositalardan foydalanish texnologiyasi.

Geografiya darslarida o'qitishning samarali o'quvchilarini tabiat va xo'jalik haqida bevosita olgan tasavvurlariga tayanadi. SHunning uchun geografik bilimlarni o'zlashtirishda natural vositalardan foydalanish katta ahamiyatga ega.

Natural geografik vositalar ikkita katta guruhga bo'linadi:

- bevosita tabiiy sharoitda o'rganiladigan natural vositalar;
- sinf sharoitida o'rganiladigan natural vositalar.

Bevosita tabiiy sharoitda o'rganiladigan natural vositalarga geologik ochilmalar, relief shakllari, tuproqlar, o'simliklar, soylar, ko'llar qishloq xo'jaligi ekinlari, sanoat korxonolari kiradi. Mazkur natural vositalar o'quv sayohatlari davomida o'rganiladi. Tabiiy va ishlab chiqarish ob'ektlarini tabiiy sharoitda bevosita o'rganish yoki kuzatish boshqa o'quv vositalarini o'rganish uchun asos bo'lib hisoblanadi (namunalar, gerbariyalar va x.k.). Tabiiy sharoitni va jarayonlarni

kuzatish murakkab jarayon hisoblanadi. Kuzatish davomida o'qituvchilarga ma'lum vazifalar topshiradi va ularni bajarilishini nazorat qilib turadi kuzatish natijalari qiyoslab beriladi. O'quvchilar kuzatgan voqea va hodisalarini qayd qilib borishlari lozim.

Mazkur kuzatish natijalaridan dars jarayonida foydalanish mumkin. Tabiiy xolda voqea va hodisalarni kuzatish ko'nikmalari dars jarayonida mashq qilish va rasmlarni kuzatish hamda statistik ekranli qo'llanmalarni kuzatish asosida shakllantiriladi. Masalan, "CHO'l tabiati tasvirlari" dipozitivini ko'rsatayotib o'qituvchi o'quvchilariga qo'yidagicha savol berishi mumkin "CHO'l rel'ef shakllarini hosil bo'lishini sababi nimada?. CHO'l rel'ef shakllarining asosiy belgilari nimadan iborat".

O'quv sayohatlari davomida georafik ob'ektlarni kuzatish juda murakkab muammo hisoblanadi. SHuning uchun o'qituvchi avval tashkiliy ishlarni amalga oshirmog'i lozim. Buning uchun o'quvchilarga o'quv sayohatini maqsadi va vazifalarini tushuntiradi, sinf ma'lum bir guruhlariga bo'ladi, xpar bir guruxga topshiriq beriladi. Masalan, boshlang'ich tabiiy goeografiya (V cinf) kursi bo'yicha o'quv sayoxatiga chiqanda quyidagi topshiriqlarni ifodalash mumkin.

- geografik ochilmalarni tozalash va uni diqqat bilan ko'zdan kechirish;
- ochilmadagi qatlamlar sonini aniqlash. Qatlamlarni qalinligini o'lchash;
- qatlamlarni yotish xolatini o'rganish va ularni sabablarini aniqlash;
- yotqiziqlarni xosil bo'lishi qanday sharoitda sodir bo'lgan;
- rel'efni o'zgarishiga qanday tashqi kuchlar ta'sir etadi%
- tashqi kuchlarni rel'efga ta'siri nimalarda ifodalangan.

Mazkur topshiriqni bajarish o'quvchilardan o'ta kuzatuvchanlikni talab qiladi. Ular qatlamlarni yegaralarini, qatlamlarni joylanishdagi o'ziga xos xususiyatlarni, qatlamlari tarkibidagi tog' jinslarini o'lchamlarini aniqlashlari lozim. Olib borilgan kuzatishlar natijasida o'quvchilar guruxi tog' jinslarini xosil bo'lishi, ularni to'planishi va yotishi haqida bilimlarni yaxshi o'zlashtirishlariga imkon beradi.

O'quvchilarni natural ob'ektlarni kuzatish o'qituvchilarni bevosita rahbarligida olib boriladi, ayrim xollarda kuzatish ishlari o'qituvchilarni o'zi xam qatnashadi.

Sinf sharoitida quyidagi natural ob'ektlarni kuzatish mumkin:

- a) tog' jinslari namunalari;
- b) tuproq namunalari va TUPROQ MONOLITLARI;
- v) gebariylar; g) hayvonlarning qotirilgan tanalari; d) g' sanoat va qishloq xo'jaligi maxsulotlari namunalari.

Natural ob'ektlarning o'quv vositalari ichida o'rin almashtirib bo'lmaydigan turiga kiradi.

11.4. Geografik voqea va hodisalarni tasvirlaydigan o'quv vositalaridan foydalanish texnologiyasi.

O'quv vositalarini mazkur guruxi ikkiga bo'linadi: xajmli o'quv vositalari; va geografik voqea va hodisalarni tasviri. Ushbu ikki gurux geografik ob'ekt voqea va hodisalarni tasvirlaydi.

Xajmli o'qitish vositalari bilan ishlash texnologiyasi. Geografiya darslarida xajmli o'qitish vositalaridan xam foydalaniladi. Ularga modellar va maketlar kiradi. Modellar geografik voqea va hodisalarni xamda ob'ektlarni uch o'qli (xajmiy) tasviri xisoblanai. Ular ma'lum bir masshtabda kichraytililgan bo'ladi

yoki o'z o'lchamida tasvirlanadi. Ammo xajmli modellarda xatoliklarga xam yo'l qo'yiladi.

Qurilishiga ko'ra modellar quyidagi turlarga bo'linadi: bo'linmaydigan; bo'linadigan; kesmali; ochimli; statistik va faoliyatdagi.

Geologiya darslarida Yer sharining modeli ko'proq ishlatiladi. Barcha voqea va xodisalarni modellarini o'quv maqsadlariga yasash maqsadlariga muvofiq emas. Masalan, vulkanni geyzalarini, tog'larni, tsunami, sel, toranodolapni sodjir bo'lishi modelini maqsadiga muvofiq emas. Chunki ular tabiiy jarayonlarnida bemalol ishlatish mumkin, dars jarayonida termometr, barometr, flyunger, kompas va boshqa asboblarni modellaridan xam foydalanish mumkin. Modellar yordam o'quvchilar ularni tuzilishini va ishlashini tesh o'rganib olishadi. Modellar yordamida kanallar, to'g'onlar va suv omborlari tuzilishi va ishlashini xam ko'rsatish mumkin.

Geografiya ta'limida maketlar xam keng qo'llaniladi. maketlar geografik ob'ektlar, voqea va xodisalarning soddalashtirilgan nusxasi xisoblanadi. Ular tabiiy geografik xamda iqtisodiy va ijtimoiy geografik maketlarga bo'linadi.

Tabiiy geografik maketlarga landshaftlar, rel'ef, daryo vodiysi, tog'lar, chuqqilar, g'orlar, maketlari kiradi.

Yer yuzasi shakillarini o'rganishda rel'ef shakillari maketlari juda katta ahamiyatga ega. rel'ef bo'yicha bilimlarni o'quvchilarni o'zlashtirishi juda qiyin kechadi, chunki rel'ef uchta o'lchamli xisoblanadi. Shuning uchun rel'efni o'rganishda dalada olib borilgan kuzatishlar katta ahamiyatga ega. joyda rel'efni shakillanishini ko'ribgina qolmasdan balki o'rganilayotgan ob'ekt bevosita o'rganiladi, o'lchamlari aniqlanadi, har tomonlama o'rganiladi va aniq tasavvurlar xosil bo'ladi. Rel'ef haqidagi bilimlarni o'zlashtirishni oson yo'llaridan biri geografiya maydonida ularning shakillarini maketlarini yasashdir.

Maketlardan foydalanib dars o'tganda o'qituvchi maketni xamma tomonini ko'rsatishi lozim, shundagina mazkur maketda tasvirlangan geografik ob'ekt yoki voqea va xodisalar haqida o'quvchilar ongida to'la va aniq tasavvurlar xosil bo'ladi.

Demak, maketlar geografik voqealar va xodisalarni tabiiy xolatdan xaritalarda tasvirlanishi uchun oraliq vosita bo'lib xisoblanadi.

Geografik rasmlar (kartinalar) dan foydalanish texnologiyasi.

Geografiya ta'limida rasmlar juda keng qo'llaniladi. Ular orqali geografik voqea va xodisalarni tasviri bilan birga ularni o'ziga xos xususiyatlari va qirralarini xam ochib beradi.

Rasmlar (kartinalar) quyidagi xususiyatlarga ega:

-rasmlar o'quvchilarini bilish faoliyatini tashkil qilishga imkon beradi. Rasmlardan foydalangan holda o'qituvchi uning mazmuni haqida so'zlab berishi mumkin, o'quvchilar bilan suxbat o'tkazishi mumkin yoki o'quvchilarga rasmni mustaqil taxlil qilish bo'yicha topshiriqlar berishi mumkin. Masalan, cho'l tabiati tasvirlangan rsm, Qizilqum tabiiy geografik o'lkasini o'rganayotgan bo'lsa o'qituvchi o'quvchilarga rasmni taxlil qilish asosida Qizilqumni asosiy rel'ef shakillarini, o'simlik va hayvonot dunyosi haqida yozma ish bajarishni topshirishi mumkin. Rasm osib qo'yilganda sinfni hamma joyidan aniq ko'rinib turishi kerak; - juda yaxshi ishlangan rasm geografik ob'ekt, voqea va xodisalar haqida tasavvurlar xosil qilishda katta ahamiyatga ega. shuning uchun ularni ayrimlari tabiatda kuzatish ishlarini o'rnini bosishi mumkin. Masalan, o'quvchilar cho'l

yoki tog' rel'ief shakillarini rasmda ko'rib ular to'g'risida to'la tasavvurga ega bo'lishi mumkin. Rasmlar ayniqsa bevosita ko'rib yoki o'rganib o'rganib bo'ladigan geografik voqea va hodisalarni o'rganishda katta axamiyatga ega. Masalan, Antarktida tabiati, Tarnada, TSunami va h.k. demak rasmlar geografik voqea va xodisalar haqida tasavvur qilishga imkon beradi;

-o'quv rasmlarini (kartinalarni) aniq geografik voqea va xodisalarni umumlashgan tasviri xisoblanadi. Badiy rasmlar yoki foto sutatlardan farq qilib, ular voqea va xodisalarning ayrim xususiyatlari bo'rtirilib ko'rsatiladi. Bunda geografik voqea xodisalarni eng muxim jixatlari oson o'zlashtiriladi, ikkinchi tomondan mazkur ob'ekt voqea xodisalarinieng muxim jixatlarini ikkinchi darajali jixatlaridan ajratib olish imkonini tug'diradi. Bilimlarni shakillantirish jarayonida rasmlarni o'rganish va taxlil qilish o'qituvchi yordamida amaalga oshiriladi. Bilimlarni tekshirish va baxolash esa o'quvchilar rasmlarni mustaqil ravishda o'rganishadi, taxlil qilishadi va xulosalar yozishadi. Rasmlarni o'rganishdagi bunday yondoshish ikkta muxim ta'limiy muammolarni yechishga imkon beradi: o'quvchilarni geografik bilish metodlari bilan tanishtiradi; o'quvchilarda mantiqiy fikrlashni, abistrikt-nazariy tuzilmalarni ishlash qobiliyatini rivojlantirishga imkon beradi. Bunday faoliyat o'quvchilarni xissiy qabul qilishiga tayanadi.

Rasmlardan foydalanishning asosiy talablari quyidagilardan iborat:

-rasm dars mavzusi mazmunniga mos tushishi lozim;

-rasmda geografik ob'ekt, voqea va xodisalarni eng muxim xususiyatlari tasvirlangan bo'lmog'i lozim;

-rasm aniq va ravshan ko'rinmog'i lozim.

Misol uchun O'zbekiston xalq rassomi CHingiz Axmarovni tabiat manzaralariga bajishlangan rasmlaridan O'zbekiston va O'rta Osiyo tvabiiy geografiyasini o'rganishda keng foydalanish mumkin. Mazkur rasmlarni taxlil qilish asosida o'quvchilar rasmlar yordamida umumiy tushunchalar oson va tez shakillantiriladi. Masalan, yassi va to'lqinsimon tekisliklar, burmali, palaxsali va qoldikli tog'lar tropiko'rmonlar, Antarktida muz qoplami, cho'llar, to'olar va h.k.

11.5. Statistika ma'lumotlar bilan ishlash

Statistika ma'lumotlar geografiya ta'limida ikki xil maqsadda ishlatiladi:

-aniq geografik ma'lumot sifatida. Bularga matirik va okeanlarning maydoni, quruqlikning eng baland va past nuqtasi, materiklarning chekka nuqtalari, davlatlarning maydoni, yirik dengiz, ko'llarning maydoni va chuqurligi, yirik daryolarning uzunligi va h.k. lar kiradi. Mazkur statistik ko'rsatgichlarni o'quvchilar yodlab olishlari lozim;

-geografik bilimlar manbai sifatida. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kurslarida juda ko'p statistik ma'lumotlar jadval diagramma va grafik sifatida berilgan. Ulardan o'quvchilar bilim olish maqsadida foydalanishlari mumkin. Mazkur ma'lumotlarni taxlil qilish asosida o'quvchilar turli xulosalar chiqarishlari mumkin.

SHuning uchun o'qituvchilar o'quvchilarni statistik ma'lumotlar bilan ishlashga o'rgatishlari va tegishli ko'nikmalarnixosil qilishga erishishlarilozim.

Geografiya ta'limida qo'llaniladigan statistika ma'lumotlarni shartli ravishda uch guruxga bo'lishimiz mumikn:

-yakka xoldagi guruxlashtirilgan sonli ma'lumotlar;

-chizmalarda ifodalangan sonli ma'lumotlar (diagramma , grafik, kartogramma, kartodiagramma);

-jadvallarda ifodalangan sonli ma'lumotlar.

Yakka xoldagi statistik ma'lumotlardan foydalanish. Mazkur guruxdagi sonli ma'lumotlar guruxlashtirilmagan bo'ladi. Ularni hir biri bilan ishlaganda fikrlash talab qilinadi ayrimlari bilani ishlaganda ularni esda saqlab qolish talab qilinadi. Sonlarni esda saqlab qolish va ular xaqida fikr yuritishda ular butun son xoliga keltiriladi, ya'ni kasr son butur sonlarga aylantiriladi. Ayniqsa yodda saqlab qolsolinadigan sonlar albatta yaxlitlanishi lozim. O'quvchilar o'z jadvallarida yaxlitlangan sonlarni aytishlari lozim. Masalan, Afrikaning maydoni 30 Mln. km, O'zbekiston maydonini diyarli 0,5 mln km² va h.k.

Dars jarayonida ishlatiladigan xar bir son izzoxlanishi lozim. Masalan, daryoning uzunligini so'rayotganda uni kema qancha vaqtda bosib o'tishini, davlatlarni maydonini tushuntirayotganda uni g'arbdan sharqqa tomon, shimoldan janubga tomon qancha masofaga cho'zilgandigi va ushbu masofalarni poezdda , yoki avtomobilda qancha vaqtda bosib o'tishini tushuntirilsa, o'quvchilarda maydon tushunchasi tez va oson shakillanadi.

Iqtisodiy va ijtimoiy ko'rsatgichlar jon boshiga xisoblanadi. Masalan, jon boshiga bug'doy yetishtirish, jon boshiga sanoat maxsulotlari yetishtirish va h.k.

Statistik ma'lumotlar bilan ishlashning muxum usullaridan biri qiyoslash xisoblanadi. Bunda sonlarni yodlab qolish shart emas. Masalan Turkmanistonni maydoni O'zbekistonni maydoni bilan diyarli bir xil, yoki bo'lmasa Balxash va Ladoga ko'llarning maydoni diyarli bir xil va h.k.

Bundan tashqari o'quvchilargav sonlarni qiyoslash bo'yicha topshiriqlar xam berish mumkin. Masalan, O'zbekistonni axolisi Osiyodagi qaysi davlatlar axolisidan ko'p , yoki O'zbekistonning maydoni Osiyodagi qaysi davlatlar maydoni bilan diyarli bir xil.

Geografiya darslarda diagramma va grafiklardan foydalanish. Geografiya ta'limida diagramma va grafiklardan keng foydalaniladi. Diagramma va grafiklar orqali bir geografik ob'ektni boshqasiga nisbatan katta yoki kichkina ekanligi, bir tarmoqlarni iqtisodiy ko'rsatgichidan yuqori yoki pastligini ko'rsatish mumkin.

Diagramma va chizmalarni o'qish, o'rganish va taxlil qilish metodikasi umumiy xususiyatlarga ega.

Diagramma va chizmalar bilan ishlash texnologiyasi quyidagi qismlardan iborat:

-o'quvchilar deagramma va chizmalarni axamiyatini tushuntirish;

-o'quvchilarga diagramma va chizmalarni axamiyatini tushuntirish;

-diagramma va chizmalarni tuzishni o'rganish;

-geografik ko'rsatgichlarni diagramma va chizmalarda tasvirlash bo'yicha o'quvchilarga topshiriqlar berish. Masalan, 5-sinf o'quvchilari havo xaroratini chizmasini, bulutsiz va bulutli kunlar diagrammasini tuzishlari mumkin;

-diagramma va chizmalarni o'qishga va taxlil qilishga o'rgatish. Avval diagramma va chizmada nima tasvirlanganligini tushuntiriladi. So'ngra diagramma va chizmada tasvirlangan sonlarni o'quishga va taxlil qilishga o'rgatiladi. Diagramma yoki chizmada ko'rsatilgan geografik ko'rsatgichlarni yillar bo'yicha o'zgarishini taxlil qilib ma'lum bir ko'rsatgichni o'sish yoki o'zgarish qonuniyatlarini aniqlanadi;

-diagramma va chizmalarni taxlili asosida xulosalar qilishni o'rgatish. Masalan, havo xarorati chizmasini taxlil qilganda oylik va yillik o'rtacha xarorat, eng yuqori va eng past xarorat xaqida xulosalar qilinadi. Yoki bo'lmasa ma'lum mamlakatlarda ishlab chiqilgan yalpi miqdorni taqqoslab yalpii maxsulot miqdori bo'yicha mamlakatlar jadvalini tuzish mumkin.

Statistik jadvallar bilan ishlash texnologiyasi. Jadvallar maktab geografiyasida keng qo'llaniladi, ayniqsa iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kurslarida.

SHu munosabat bilan maktab geografiya darsliklarida keltirilgan jadvallarni quyidagi yirik ikki guruxga bo'lishimiz mumkin: tabiiy geografiya kurslarida keltirilgan javoblar iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kurslarida keltirilgan jadvallar.

Tabiiy geografiya kurslarida jadvallar ko'proq ilova shaklida beriladi. Masalan. 7-sinf geografiya darsligining ilova qismida quyidagi jadvallar berilgan: O'rta Osiyodagi eng baland cho'qqilar; O'rta Osiyodagi eng chuqur botiqlar: yirik daryoyolar; ko'llar; suv ombrlari; qo'riqxonalar; yirik konlar.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kurslarida jadvallar juda keng qo'llaniladi, shuning uchun ularda matinda va ilovada xam jadvalda berilgan.

Statistik jadvallar bilan ishlash quyidagi tartibda olib boriladi:

-jadvalni nomi o'qish;

-jadvaldagi ko'rsatgichlarni o'lchov birliklarini tushuntirish;

-jadvallarni qatorlarini va ustunlarininomlarini o'qish;

-qator va ustunlardagi raqamli ko'rsatgichlarni solishtirish;

-jadvalda berilgan ma'lumot xaqida xulosa qilish.

Jadvallarni o'qishga o'rgatish quyidagi qismlardan iborat:

-o'qituvchi ishtimoiy iqtisodiy geografiya kurslarida jadvallarni axamiyatini tushuntiradi va jadvallarni axamiyatini tushuntiradi va jadvallarni tuzish xaqida ma'lumotlar beradi;

-jadvalni o'lchov birliklari xaqida ma'lumot beradi. O'lchov birliklarini natural va nisbiy ekanligi tushuntiriladi;

-shundan so'ng o'qituvchi jadvalni o'qish usullari bilan tanishtiradi. Qaysi hollarda ustundagi, qaysi ollarda qatordagi raqamlarni o'qish tushuntiriladi. Jadvalni qatordagi raqamlarini unda mamlakatlarning maydoni berilganda o'qiladi;

-o'quvchilarga jadvallar bilan ishlash bo'yicha mustaqil ishlar berish.

Bundan tashqari o'qituvchilar iqtisodiy xisoblar olib borish ko'nikmalarini ham shakillantirish lozim. Masalan, maydon birligiga to'g'ri keladigana'oli soni, jon boshiga maxsulot ishlab chiqarish, o'rtacha yillik xarorat va h.k.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR.

1.O'qitish vositalari deb nimaga aytiladi?

2.O'quvchilarni bilish faoliyatini tashkil qilishni qanday turlarini bilasiz?

3.O'qitish vositalari qanday turlarga bo'linadi?

4.Natural obektlarga nimalar kiradi?

5. Geografiya darsligi qanday o'qitish vositalari turiga kiradi?

6.Geografiya darsliklarini tuzilish chizmasini tuzing.

7.Darsliklar bilan ishlash qanday qismlardan iborat?

8.Darslikdagi savol va topshiriqlar necha turga bo'linadi?

9. Darslikdagi berilgan chizmalar qanday guruxlarga bo'linadi?

10. Sinf sharoitida qanday natural vositalardan foydalanish mumkin?

11. Geografik voqea va xodisalarni tasvirlovchi o'quv vositalariga nimalar kiradi?

12. Vulqonni yoki vodiyni modeli qanday o'qitish vositalariga kiradi?
13. Maketlar bilan qanday geografik ob'ekt, voqea xodisalar tasvirlanadi?
14. Rasmlardan foydalanishga qo'yiladigan talablarni aniqlang?
15. Statistik ma'lumotlar bilan ishlash qanday maqsadlarda olib boriladi?
16. Yakka xoldagi statistik ma'lumotlarga nimalar kiradi?
17. Geografiya darslarida qanday diagramma va grafiklardan foydalaniladi?
18. Diagramma va chizmalar bilan ishlash qanday qismlardan iborat?
19. Statistik jadvallar bilan ishlash qanday tartibda olib boriladi?

XII. GEOGRAFIYA XONASI

12.1. Geografiya xonasi jixozlariga qo'yiladigan talablar

Geografik bilimlarni o'zlashtirishda geografiya xonasi va unda jixozlangan jixozlar katta ahamiyatga ega. Geografiya xonasi mavjud bo'lgandagina tegishli o'quv vositalaridan ta'lim jarayonida samarali foydalanish mumkin. Geografiya xonasi o'quv vositalari majmuasini, mebellar, o'quvchi va o'quvchilar uchun moslamalar, o'quv jixozlarini saqlash ko'nikmalari, texnik vositalar, ekspozitsion materiallar, ilmiy-metodik qo'llanmalardan iborat murakkab tuzim bo'lib xisoblanadi.

Geografiya xonasini uch qismga bo'lishimiz mumkin: a) o'quvchilarni joyi b) o'qituvchini joyi; V) jixozlar.

O'quvchilarni ish joyi. Geografiya xonasida o'quvchilarni ish joyi ikki o'rindiqli stol va stuldir. Ular yog'ochdan yoki temirdan qilingan bo'lishi mumkin. Bu yerda asosiy antropometrik talab stol va stullarning balandligi o'quvchilar bo'yiga mos kelishi lozim.

O'quvchilar stollarini joylashtirayotganda umumiy gegenik talablarga amal qilish lozim. Stol va stullarni uch qator qilib joylashtirgan maqul. Ular sinf taxtasidan 2 m uzoqlikda joylashishi zarur. Deraza va stollar xamda stullar qatori oralig'idagi masofa 60 sm dan kam bo'lmasligi lozim. Oxirgi qatoragi stullar bilan shkaflar orasida o'tish uchun masofa bo'lmog'i lozim. O'quvchilar stollarda bo'yiga qarab o'tirishi lozim.

Geografiya xonasida o'qituvchilarni ish joyi. O'qituvchi odatda o'rta qatorni boshida joylashadi. Uning ish joyi o'quv vositalarini namoyish qiladigan joy xisoblanadi. O'qituvchi o'tirgan joydan sinfni xamma tomoni va sinfdagi barcha o'quvchilar ko'rinib turishi lozim. O'qituvchini ish joyi quyidagi talablarga javob berilg'i lozim.

1. Sinfni barcha tomoni xamda barcha o'quvchi nazaridan chetda qolmasligi lozim.
2. O'qituvchini stoli yonida o'quv vositalarini namoyish qiladigan yoki ulardan foydalaniladigan moslamalar bo'lmog'i lozim;
3. Geografiya darslarida ko'p xollarda asosiy o'quv vositasi sifatida xaritada foydalanilganligi uchun kartografik vositalarni namoyish qiladigan moslamalar bo'lishi e'tibordan qochmasligi lozim.

O'quv vositalarini namoyish qiladigan stolni balandligi 90 sm dan oshmasligi lozim, uning yuzasi esa 120x75 bo'lishi zarur. Namoyish stolida prosktsiion apparatlarni, deraza pardalarini, xaritalarni tushuntirib va ko'taradigan

boshqaruv pultini joylashtirish mumkin. Namoyish stoli bilan birga o'qituvchi stoli xam bo'lmog'i lozim. Unda o'qituvchini kitoblari, daftarlari, darsgo oid materiallar va sinf jurnali joylashadi. Mazkur joyda o'qituvchi o'tirib ishlaydi. Stolning baladligi 75 sm, yuzasi 75x76 sm bo'lmog'i lozim.

Geografiya xonasidagi sinf taxtasi o'qituvchi va o'quvchilar tomonidan turli maqsadlarda foydalaniladi, ularni quyidagi guruxlarga bo'lishimiz mumkin:

- yozish uchun;
- chizish uchun;
- chizmalarni, diagrammalarni, xomaki xaritalarni chizish uchun;
- jadvallarni, rasmlarni joylashtirish uchun;
- ekranli qo'llanmalarni joylashtirish uchun;
- o'qituvchi tomonidan topshiriqlar yozish;
- o'qituvchi tomonidan dars mavzusi rejasini yozish uchun.

Sinf taxtalarining o'lchamlari quyidagicha bo'lmog'i lozim: 180x1105xsm jadvallar va rasmlarni saqlash uchun yasalgan sandiqlarni o'qituvchi yaqin joylashtirilgani maqul.

Geografiya xonasida o'quv vositalarini joylash o'quv dasturi bo'limlari va va sinflar bo'yicha bo'lishi lozim. Buning uchun bo'limli shkaflardan foydalaniladi. Mazkur shkaflar olinadigan va qo'yiladigan tokchalardan iborat bo'ladi. Bundan tashqari priborlarni saqlash uchun xam sandiqlar bo'lishi lozim. SHkaflarda kitoblar, jurnallar, audio vidio qo'llanmalar saqlanadi.

Geografiya o'qitishni texnika vositalarini saqlash va ulardan foydalanish uchun moslamalar bo'lmog'i lozim. Masalan, diaproektorlar, kinoproektorlar, grofoproektorlar(plyonkalar bilan ishlash uchun).

Geografiya xonasida turli xil yo'nalishdagi kartotekalar albatta bo'lmog'i lozim. Ularni quyidagi guruxlarga bo'lishimiz mumkin:

- o'qituvchilarni darsga tayyorgarlik kartotekasi. Unda dars mavzusi, o'qitish metodlari va usullarini, vositalari, dars rejasi yozilgan bo'ladi;
- o'quv jarayoni kartotekasi;
- mavzular bo'yicha masala va mashqlar kartotekasi;
- yozma ishlar kartotekasi;
- mavzuli kartotekalar;
- qo'shimcha adabiyotlar kartotekasi;
- jurnallar va gazetalar kartotekasi;
- davlatlar kartotekasi va h.k.

Ma'lum bir mavzuga muammolar tayyorlash jarayonida turli xil ko'rgazmali qurollardan uyg'unlashgn xolda foydalanishni ko'zda tutilsa maqsadga muofiq bo'ladi.

Matnli ma'lumotlar rasmlar, chizmalar va diagrammalar bilan boyitilgan bo'lmog'i lozim.

12.2.O'qituvchini geografiya xonasida olib boradigan tashkiliy xo'jalik ishlari

Geografiya xonasio'quvchilarni bilim olish faoliyatini samarali tashkil qilishda katta axamiyatga ega. shuning uchun geografiya xonasini tashkl qilishga katta axamiyat berilmog'i lozim. O'qituvchilarni geografiya xonasida qiladigan ishlari quyidagi bosqichlardan iborat.

Birinchi bosqich. O'qituvchi geografiya xonasini qabul qilib oladi. Xonani qabul qilib olgandan so'ng o'qituvchi quyidagi ishlarni amalga oshiradi:

-kabinidagi mavjud bo'lgan o'quv jixozlari ro'yxatini tuziladi. O'quv jixozlariga mebellar, barcha o'quv vositalarini namoyish qilish va saqlash moslamalari kiradi. Buning uchun barcha ishga yaroqli bo'lgan barcha o'quv vositalarini ro'yxati tuziladi. SHu bilan birga ishga yaroqsiz ta'imrlash lozim bo'lgan o'quv jixozlari ro'yxati xam tuziladi. O'quv xonasida mavjud o'quv jixozlari optimal xona jixozlari bilan solishtiriladi va xonaning jixozlar bilan ta'minlanganlik darajasi aniqlanadi.

Ikkinchi bosqich. Mazkur bosqichda barcha o'quv jixozlari ularga ularga ajratilgan joylarga o'rnavtiladi o'qituvchi va o'quvchining ish joyi tao'kl qilinadi. O'quv vositalari saqlanadigan joy aniqlanadi va ular o'qitishni texnik vositalari va geografik xaritalardan foydalanish uchun moslamalar bilan jixozlanadi. So'ngra quyidagi ishlar amalga oshiriladi:

-geografiya xonasini qayta jixozlash, namoyish stendlari uchun materiallar to'plash, o'lkashunoslik materialini yig'ish bo'yicha ishlar rejasi tuziladi;

-o'lkashunoslik burchagini va muzeyini jixozlash rejasi tuziladi. Unda o'lka tabiiy va iqtisodiy sharoiti tarkibiy qismlarni namunalari, modellari va maketlari joylashtiriladi. Masalan, tog' jinslari namunalari, qishloq yoki shahar modeli, qishloq xo'jalik yoki sanoat maxsulotlari namunalari:

-geografik maydonchani jixozlash rejasi tuziladi;

-geografiya xonalaridagi barcha jixozlar, asbob-uskunalar ro'yxati tuziladi.

Uchinchi bosqichda va geografiyaxonasini keyingi faoliyati davomida yetmayotgan jixlzar to'ldiriladi, eskilari yangilanadi, yangi jixozlar chiqqan bo'lsa ular olinadi va o'rnatiladi. Kutubxona yangi adabiyotlar bilan boyitib boriladi. Bir vaqtning o'zida geografiya xonalaridagi barcha o'quv jixozlari tartibga tushiriladi va o'lkashunoslik burchagi yoki muzeyi hamda geografiya maydonchasi jixozlanadi.

Mazkur ishlarni barchasini geografiya o'qituvchisi o'zining xo'jalik- tashkiliy faoliyati davomida bajaradi va uning muxim pedagogik faoliyatiga kiradi. Geografiya xonasi jixozlanish darajasi o'quvchilarni bilish faoliyatini samarasini belgilab beradi. SHuning uchun geografiya xonasini jixozlash bo'yicha o'qituvchi aniq rejani ishlab chiqmog'i lozim.

12.3.Geografiya xonasidan o'quv va sinfdan tashqari ishlarda foydalanish.

Hozirgi vaqtda geografiya xonasidan samarali foydalanish muammosi hamon dolzarb muammolardan bo'lb turibdi. CHunki geografiya xonasidagi ayrim o'quv vositalari umuman yil davomida foydalanilmaydi, ayrimlaridan, masalan, geografik xaritalar muntazam foydalaniladi.

Geografiya xonasida joylashgan barcha o'quv vsitalaridan dars jarayonida samarali foydalanish uchun ularni ta'lim jarayonida bir nechtasidan uyg'unlikda foydalanish zarurligini geograf-metodist olimlar takidlab o'tishgan (Yu.G. Barishova 1983 y)

Dars jarayonida o'quv vositalaridan uyg'unlikda foydalanish quyidagi samaralarni beradi:

-geografik ob'ekt, voqea va hodisalar haqida aniq tasavvurlar xosil qilishgan yordam beradi. Masalan, tabiiy ob'ektlar, audiovizial va ko'rgazmali vositalar;
-yangi darsni tushunishga va yangi tushunchalarni shakillantirishga imkon beradi. Masalan, chizmalar, xaritalar, modellar va h.k;
-olingan bilimlarni amalda qo'llashni taminlaydi. Masalan, ma'lumotnomalar, turli xil topshiriqlarni yechish uchun tayyorlangan tarqatma materiallar, yozuvsiz xaritalar, test topshiriqlari, yozma topshiriqlar va h.k.

O'quv jixozlari majmualari yoki ularning ayrim qismlari (tarkiblari) dars jarayonining turli qismlarida foydalanishi mumkin (takrorlashda, yangi mavzuni o'rganishda, olingan bilimlarni mustaxkamlashda). Bevosita darslardan tashqari geografiya xonasi sinfdan tashqari ishlarni, geografimya to'garagi mashg'ulotlarini o'tkazishda, o'lkashunoslik va boshqa ishlarni olib borishda ham foydalanish mumkin.

Geografiya xonasi sinfdan tashqari ishlarni tashkil qilishda juda katta ahamiyat kasb etadi. Geografiya xonasi jixozlaridan foydalanib o'quvchilar darsdan tashqari vaqtlarida geografik kechalar, sayoxatlar, ekursiyalar, tanlovlar rejalarini tuzishlari mumkin. O'quvchilar geografik borliq, voqea va hodisalarni modellashtirish, ularni xomaki materiallarini yasash ko'nikmalariga ega bo'lishadi, texnik o'quv vositalaridan foydalanish malakalariga ega bo'lishadi.

Geografiya xonasidagi kutubxonadan foydalanib o'quvchilar sinfdan tashqari mutola bilan ham shug'ullanishlari mumkin. Geografiya xonasidagi kutubxonalarda adabiyotlar quyidagi yo'nalishlarda saqlanadi: ilmiy-geografik, ilmiy-fantatik, ilmiy-ommabop, sarguzasht va badiiy adabiyotlar. Geografiya xonasiga keladigan kitoblar, mavzular, bo'limlar, kurslar bo'yicha guruxlashtiriladi. Har bir kitobga annotatsiya yoziladi.

Geografiya xonasida to'garak mashg'ulotlari ham o'tkaziladi. O'quvchilar mashg'ulot va muxokama o'tkazish uchun turli xil mavzular va muxokamalar mashg'ulot va muxokamalar o'tkazish uchun turli xil mavzular va topshiriqlar beriladi. Geografiya xonasida o'quvchilar okean tubiga va Yer qariga sayoxat uyushtirishlari, fazoga sayoxat qilishlari, tropik o'rmonlarda yurishlari, o'z shahri tumani viloyati, Pomir va tyan'shan tog'lariga sayoxatga chiqishlari mumkin. To'garaklarni o'quv qo'llanmalari va vositalari tayyorlash bo'lim geografiya xonasini yangi yangi o'quv vositalari bilan tanishishi mumkin. Geografiya to'garagini mazkur bo'linmasining ishlariga yuqori sinf o'quvchilarini xam jalb qilish mumkin. Bunday sharoitda geografiya xonasiga yetishmaydigan jixozlar ro'yxati tuziladi va ular o'quvchilar yordamida tayyorlanib joy-joyiga qo'yiladi.

O'quvchilar tomonidan olib boriladigan o'lkashunoslik materiallari geografiya xonasida o'lkashunoslik burchagiga o'rnatiladi va dars jarayonida foydalaniladi. O'lkashunoslik ishlari natijalari tog' jinslari namunalaridan, geograriylardan, sanoat va qishloq xo'jaligi maxsulotlari namunalaridan ham diagrammalar, chizmalar, ko'rgazmali qurollardan iborat. Ular darsdan tashqari va tashqi ishlarda foydalanilishi mumkin.

Geografiya xonasida fakul'tativ mashg'ulotlar ham o'tkazish mumkin. Fakul'tativ mashg'ulotlar topografiya, ekologiya, geologiya asoslari va boshqa fanlardan o'tkazilishi mumkin. Tapografiyadan fakul'tativ mashg'ulotlar o'tkazish uchun geografiya xonasida tapografik asbob uskunalar (astrolyabis, nivelar, reyka) topografik xarita, kurvimetr, transportir, ugomer va boshqa jixozlar

bo'lmog'i lozim. Geografiya darslaridan fakultativ mashg'ulotlar utkazish uchun geografiya xonasida quyidagi jixozlar bo'lmog'i lozim: tog' jinslari namunalari; toshqotgan o'simlik va xayvonlar namunalari; geologik kesmalar; geoxronologik jadval; turli xil geologikdavrlarda yashagan o'simliklar va xayvonot dunyosi rasmlari va h.k.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Geografiya xonasini jixozlariga qanday talablar qo'yiladi?
2. Geografiya xonasida o'quvchilarni ish joyi qayirda joylashadi?
3. Geografiya xonasida o'qituvchining ish joyini aniqlang.
4. Geografiya xonasida o'quvchining ish joyi qanday talablarga javob berishi lozim?
5. Sinf taxtasiga qanday maqsadlarda foydalaniladi?
6. Geografiya xonasidagi kartotekalar qanday guruxlarga bo'linadi?
7. O'qituvchini geografiya xonasida olib boradigan tashkiliy-xo'jalik ishlari qanday bosqichlarga bo'linadi?
8. Geografiya xonasidan qanday maqsadlarda foydalaniladi?

XIII. O'QITISHNING TEXNIK VOSITALARI

13.1. O'qitishning texnik vositalari haqida tushuncha

Fan va texnikaning rivojlanishi bilan maktab geografiyasining oldiga qo'yiladigan talablar ham ortib boradi. Mazkur talablarni bajarish uchun o'qitish shakillari va metodlarini takomillashtirish lozim bo'ladi. Bu esa o'quvchilar bilish faoliyatini jadallashtiradi, ularni fikrlashga va ilmiy mushoxada qilishga undaydi xamda o'rganayotgan geografik voqea va hodisalar bilan xayot o'rtasidagi aloqalarni tushunishga yordam beradi. Yangi o'quv vositalarini qo'llash o'quvchilarni dunyoqarashini shakillantirishga shaxs sifatida rivojlanishiga ijobiy ta'sir krsataldi.. o'qitishning texnik vositalari o'qituvchi yordamida qo'yilgan maqsadgaerishishga, o'tkazilayotgan mashg'ulotlarni samaradorligini keskin oshirishga imkon beradi.

Texnek vositalarni qo'llashni quyidagi afzalliklari mavjud:

-qiziqarliligi, o'quvchilar birinchidan texnika vositalarini o'ziga qiziqsa, ikkinchi tomonlan uni ishlatishga va unda ko'rsatilgan ma'lumotlarga qiziqishsa;

-voqealarni tez rivojlanishi va aniq kuzatishlari o'quv materiallarini tez o'zlashtirishga yordam beradi. Masalan, tabiiy geografik jarayonlarni sodir bo'lishi, tekislik va tog' rel'efining turlari va ularning o'ziga xos xususiyatlari tropik o'rmonlarning sharoiti ishlab chiqarish jarayoni va h.k.

-tropik vositalavr orqali murakkab o'quv materialini oson tushuntirish mumkin. Masalan, havo massalarini vujudga kelishi, imkoni va antitsiklonlarni shakillantirish, tornadi, tsunami va boshqa tabiiy geografik jarayonlarni xosil bo'lishi va ularning oqibatlari;

- o'quvchidlar qabul qilishi murakkab bo'lgan geografik ob'ektlarni texnik vositalar orqali osongina bajarish mumkin. Masalan, temir yo'l paromi, dengizdagi neft qazib oladigan moslamalar va h.k.

O'qitishning texnik vositalarini qo'llashda quyidagi qoidalarga amal qilinishi lozim:

-texnik vositalardan ko'rsatiladigan geografik voqea va hodisalar dars mavzusiga mos bo'lishi lozim;

-texnik vositalarning qo'llash oldidan uning ishlash tamoili, mazkur darsda nima ko'rsatilishi haqida o'qituvchi axborot bermog'i lozim;

-o'qitishni texnik vositalari avvaldan ishga tayyorlab qo'yilishi lozim. Uni dars jarayonida sozlash o'quv soatini ancha qismini olib qo'yilishi mumkin;

-texnik vositalar orqali ma'lum bir mavzuni o'rganishda uni alohida qismlarga bo'lish lozim;

Xar bir qismda ko'zda tutilgan material tugallangandan so'ng o'qituvchi izoh berishi, namoyish qilingan geografik voqea va hodisalarni o'quvchilarni qanday qabul qilganini tekshirib ko'rish mumkin. Ko'zda tutilgan materiallar namoyish qilib bo'lingandan so'ng o'qituvchi darsni yakunlashi lozim;

- namoyish etilgan material aniq va ravshan ko'rinishi lozim.

Geografiya darslarida foydalanadigan o'qitishni texnik vositalarni quyidagi guruhga bo'lishimiz mumkin:

- o'qitishni audiovizual vositalari;
- o'qitishni videotexnika vositalaridan foydalanish;
- o'qitishda axborot vositalaridan foydalanish.

O'qitishni audiovizual vositalariga o'quv kinosi, teleeshitirishlar, diafilmlar, diopozitivlar, transportlar kiradi.

Video texnika vositalariga turli xil videomagnitafonlar kiradi. O'qitishni axborot vositalariga kompiyuterlar, internet imkoniyatlari, masofaviy o'qitish vositalari kiradi.

O'qituvchi o'quv yilini boshida texnika vositalardan foydalanish rejasini tuzmog'i lozim yokikalendarrejada texnika vositalardan foydalanish bo'limi bo'lmog'i lozim.

Mazkur reja asosida texnika vositalari hafta boshida tayyorlab qo'yilmog'i zarur.

13.2. Audiovizual o'qitish vositalari

O'qitishni audiovizual vositalariga o'quv kinosi, teleeshitirishlar, diafilmlar, dialozitavlar va transport kiradi.

13.2.1. Geografiya darslarida kinofilmlardan foydalanish.

Kinofilmlardan geografiya darslarida foydalanish dars mavzusi, dars turi va boshqa holat va sharoitlarga qarab turlicha bo'lishi mumkin.

Dars jarayonida kinofilmlardan to'la foydalanish mumkin, uning bo'limlardan va qism yoki lavhalaridan foydalanish mumkin. Kinofilumni namoyish qilish darsning turli xil bosqichlarida amalga oshirish mumkin. Ayrim kinofilmlardan to'la ayrimlaridan qisman foydalanish mumkin.

Kinofilmlari dars jarayonida foydalanishga ko'ra quyidagi guruhlarga bo'linadi:

- maxsus o'quv maqsadlarida chiqarilgan filmlar;
- ilmiy- ammbopkinofilmlar;

- tabiat komponentlarining ayrim qismlariga bag'ishlangan filmlar (tog'lar, o'rmonlar, daryolar, ko'llar, hayvonot dunyosi va x.k.);
- badiiy filmlar
- vidiofilmlar.

Maxsus o'quv kurs, aniq bir mavzuga bag'ishlangan bo'ladi. Masalan, tog'lar, Sahroi Kabir cho'li, Tundra, o'rmonlar va x.k.

Ilmiy- ommabop kinofilmlar asosan keng halq ommasiga mo'jallab chiqariladi. Dars jarayonida uning ayrim qismlaridan foydalanish mumkin.

Tabiat komponentlarini ayrim qismlariga bag'ishlangan kinofilmlardan ham dars jarayonida foydalanish mumkin. Masalan, hayvonotlarni ayrim turlariga, okean mavjudodlariga, aholiga va uning turmush tarziga bag'ishlangan filmlar.

Badiiy filmlarni ham ayrim dars mavzusiga oid qismlardan foydalanish mumkin. Bunday filmlar toifasiga sarguzasht filmlar ko'proq kiradi. Unda tasvirlangan tabiat manzalari, o'simlik va hayvonot dunyosi dars jarayonida foydalanish mumkin.

Turli xil videofilmlardan ham mavzuga mos joylardan foydalanish mumkin.

Yuqorida aytilganidek kinofilmlardan darsning boshida, ya'ni o'tilgan darslarni takrorlashda, yangi mavzuni o'tishda, olingan bilimlarni mustahkamlashda foydalanish mumkin.

Takrorlash darslarida mavzu bo'yicha kinofilm yoki uning bir qismi namoyish qilinadi va o'quvchilardan unga izoh berish yoki uni tushuntirib berish talab qilinadi.

Yangi mavzuni o'rganishda mavzuga oid kinofilm to'la ko'rsatiladi. Bunda filmga o'qituvchi izoh beradi.

O'tilgan mavzuni mustahkamlashda ham kinofilmlardan foydalanish mumkin. Bunda kinofilm namoyish qilinadi va uning mazmuni o'quvchilardan so'raladi.

Ayrim hollarda kinofilmlar darsni kirish qismi sifatida ko'rsatiladi.

Filmni dars jarayonidagi o'rni darsning maqsadi va mazmuni va o'ziga xos xususiyatlari bilan aniqlanadi. O'quv filmlaridan bilim olish manbai sifatida ham foydalanish mumkin. Undan mustaqil ishlarni bajarish bo'yicha o'quv qo'llanma sifatida ham foydalansa bo'ladi. Masalan, berilgan savollarga javob topish, namoyish qilinayotgan materiallarni mavjud (bor) matereal bilan darslik bilan, o'qituvchini ma'ruzasi, qator boshqa filmlarni mazmuni bilan solishtirish. Filmlar o'qituvchilar bilimini tekshirishda va o'rganilgan mavzu mazmunini o'zlashtirish darajasini aniqlashda, o'tilgan materiallarni umumlashtirishda yoki ma'lum mavzuni umumiy tavsifi o'tishda foydalanish mumkin. Bundan tashqari filmlar yordamida sinf sharoitida sayohatlar ham uyushtirish mumkin, yoki bo'lmasa o'quvchilar bevosita ko'rolmaydigan jarayonlarni ko'rsatish mumkin. Masalan, "Qora metallurgiya", "Sintetik tolalar", "Tropik o'rmonlar", "CHO'llar", "Dashtlar".

Dars jarayonida filmlar bilan ishlash metodikasi quyidagi qismlardan iborat: a) o'quvchilarni ma'lum bir mavzu bo'yicha kinofilmni ko'rishga tayyorlash; b) o'quvchilarni filmni ko'rish jarayonidagi ishlarini tashkil qilish; v) ko'rilgan film mazmunini mustahkamlash; g) kinolashtirilgan darsni samaradorligini tekshirish.

O'quvchilarni dars oldidan aniq fil'mni ko'rishga tayyorlash fil'm mazmunini faol tushunishga va uni to'la o'zlashtirishga imkon beradi. Fil'mni o'quvchilar o'qituvchi kuzatuvda ko'rishadi. Agar fil'mni ko'rish jarayonida nazorat bo'lmasa o'quvchilar fil'mga diqqat berishmaydi va boshqa narsa bilan shug'ullanisha boshlaydilar yoki bir-biri bilan gaplashib o'tirishadi. Natijada fil'm mazmuni yuzaki o'zlashtiriladi.

Agar fil'm qiziqarli bo'lsa o'quvchilar uni qiziqib diqqat bilan tomosha qilishadi. Ammo ularni faoliyati shunda ham nazorat qilinsa fil'mni mazmunini tahlil qilaolishmaydi. SHuning uchun fil'm boshlanishdan oldin o'qituvchifil'mnimaqsadini, unda nimalar tasvirlangannini, qanday savollarga qo'uvchilar javob topishini kirish suhbatida tushuntiradi. Bundan tashqari o'qituvchi kirish suhbatida fil'mni qaerlariga e'tibor berishni, qaerlarni alohida ajratib tahlil qilinishini tushuntradi. Masalan, O'zbekiston tabiiy geografiyasi kursida "Qizilqum" mavzusini o'tishda quyidagilarga e'tibor berish lozim;

- asosiy rel'ef shakllariga;
- o'simlik bilan qoplanish darajasiga;
- hayvonot dunyosiga.

Fil'mni ko'rish jarayonida o'uvchilar qo'yidagi savollarga javob berishlari lozim: "Barxan nima", "Qum tepaliklari" nima; asosiy transport vazifasini bajaruvchi hayvonni aniqlang;

Geografiya ta'limida o'quv kinofil'mlarni yana bir asosiy sharoitlardan biri o'qituvchinifil'm namoyishida faol ishtirok etishidir. Eng yaxshi va qiziqarli fil'm bo'lgan taqdirda ham o'qituvchi darsni boshqarishi shart hisoblanadi. Fil'm namoyishi jarayonida o'qituvchi ko'rsatilayotgan kinolavhalarga izoh berib borish lozim. Kerakli joylarda fil'm namoyishini to'xtatib bilimlarni chuqurlashtirishim mumkin. Ayrim nazariy qonun qoidalarni kengroq tushuntirib berish, so'ngra fil'm namoyishini davom ettirish mumkin.

Fil'mni ko'rish davomida o'qituvchini izzoxlari o'quvchilarga xalaqit bermasligi lozim. SHuning uchun faqat kerakli joylaridagina izzox berish lozim. Agar kinofil'mda metodik xatolar bo'lsa o'qituvchi uni to'g'rilab ketishi lozim. Ma'lum bir voqea xodisalarni moxiyatini o'quvchilar yaxshirioq tushunib olishlari uchun fil'mni namoyishini biroz to'xtatib turish mumkin.

Namoyish etilgan fil'mda berilgan bilimlarni mazmunini mustaxkamlash. Bunda fil'mda keltirilgan dalillar, muloxazalar, ta'surotlar, ilgari olingan bilimlar bilan solishtiriladi. Fil'mda olingan bilimlari bilan darslik matnini orasidagi aloqalar ochib beriladi. Dars yakunlanadi va xulosa qilinadi. Mazkur ishlarni amalga oshirish uchun o'qituvchi o'quvchilar bilan suxbat o'tkazadi va suxbat davomida frontar so'rov amalga oshiriladi. Fil'mni ko'rib bo'lgandan so'ng xomaki chizmalar, rasmlar, chizish mumkin, jadvallar to'ldirish mumkin, fil'mga annotatsiya tayyorlash mumkin, fil'mga taqriz yozish mumkin, yoki maxsus yozma ish tayyorlatish mumkin.

O'quvchilar fil'mda ko'rgan narsalariga kitobdan asosnoma topishlari, fil'mda namoyish etilgan geografik ob'ektlarni xaritalardan topishlari yoki fil'mdagi geografik ob'ekt, voqea va xodisalarni yozuvsiz xaritaga tushirishlari, ular asosida geografik tuzilishlari mumkin.

Kinolashtirilgan darsni samaradorligini aniqlash. Fil'mni ko'rish natijasida olingan yangi bilimlar, ma'lumotlar darsni oxirida amalga oshirishiriladi. Natijada fil'mni ayrim lavxalari qayta namoyish qilinadi va

o'zlashtirilmagan bilimlar yana qaytadan namoyish etiladi va takrorlanadi. Eng asosiysi o'qituvchi izoxi muxim o'rin tutadi. Filmni eng murakkab joylarida o'qituvchi namoyishini to'xtatib batafsil izox bermog'i lozim. SHundagina darsni maqsadi amalga oshdi desa bo'ladi.

O'qituvchini kono filmlardan foydalanib dars o'tishga tayyorgarligi. Kinofilmlar darsga o'ziga xos xususiyatlarni beradi, o'quvchilarni bilish faoliyatini jadvashtiradi, bilimlarni bevosita ko'rish orqali o'zlashtirishga imkon beradi, filmda geografik voqea va hodisalarni sodir bo'lishini kuzatishga imkon beradi. Ammo kino filmlar geografiya darslarini asosiy tarkibiy qismlarini ochib tashlay olmaydi. Masalan, bilimlarni tekshirish, uyga vazifa tushuntirish va mustaxkamlash.

Geografik o'qituvchisi kinofilmlardan foydalanib dars o'tishga tayyorgarlik ko'rayotganda quyidagilarga e'tibor berishi lozim.

Darsni ta'limiy va tarbiyaviy maqsadlarini ishlab chiqish, darsni mazmunini ishlab chiqish, darsda foydalaniladigan ekranli va statistik ko'rgazmalar fondi bilan tanishtirish va dars mazmuniga mos keladigan ko'rgazmali vositalarni tanlash.

Tanlab olingan ekran materiallarni dars mazmuniga mosligi aniqlanadi.

Dars rejasi ishlab chiqiladi va unda kirish so'zi ko'zda tutilmog'i lozim. Bundan tashqari filmni namoyishi jarayonida o'quvchilarga beriladigan savollar va ularga beriladigan jadvallar (filmni ko'rish jarayonida) olinadigan aniqlab olinishi lozim. Filmni namoyishi davomida qisqa-qisqa izoxlar ko'zda tutilmog'i lozim. Filmni eng maqul joylarida namoyish to'xtatilib o'quvchilar suxbat o'tkazishi ko'zda tutilmog'i lozim.

Ma'lum bir paytlarda filmni to'xtatib izox berish uchun darsga tayyorgarlik jarayonida o'qituvchi plyonkasini to'xtatiladigan joylarini qilish bilan belgilab qo'yilishi lozim, agar biror lavxani aloxida ko'rsatish lozim bo'lsa mazkur lavxani baxolashi va oxirgi plyonkada siyox yoki ip bilan belgilab qo'yiladi.

O'quvchilar filmni ko'rish jarayonida diktorni so'zini qiyin qabul qilishadi, shuning uchun pauzalara o'qituvchi filmda namoyish etilgan geografik voqea va hodisalarga izox berib o'tishi lozim. Agar diktorni so'zlari yoki filmni muzikasi o'qituvchiga yoqmasa u filmni ovozi o'chirib o'zi tushuntirishi lozim.

Filmni namoyish qilayotganda boshqa o'quv vositalaridan albatta xarita bo'lmog'i shart.

O'quvchi filmni ijobiy salbiy tomonlarini chuo'ur biladigan so'ngi darslarda filmdan foydalanish masalasini xal qilish qilish mumkin. Filmning mazmuni zamonaviy talab darajasida bo'lmog'i lozim. Buni ayniqsa xalq xo'jaligi tarmoqlarining namoyish qilishda e'tiborga olish lozim.

Darsda filmlarni namoyish qilishni samaradorligi uni qo'llash turiga bog'liq. Film darslarda muntazam va nomuntazam qo'llashi mumkin. Filmlar muntazam ko'rsatilganda o'quvchilarda uni ko'rish, tahlil qilish, qabul qilish ko'nikmalari shakllanadi. Dars samaradorligi ortadi. Nomuntazam, ya'ni onda-soda dars paytida film namoyishi qilinsa u samara bermaydi, o'quvchilar unga ko'nikma olishmaydi.

Statistik proektsiya vositalariga diafilmlar, diopozitivlar, kodoskoplar kiradi. Ulardan dars jarayonida foydalanish o'quvchilarni bevosita bilimlarni qabul qilishni kuchaytiradi, tasavvurlarni shakllanishiga imkon beradi, geografik voqea va hodisalar orasidagi aloqa va qonunyalarni chuqur tushinishga imkon beradi.

Maktab geografiasining deyarli barcha mavzulari (ayniqsa tabiiy geografiya predmetlarida diofilim yoki diopozitivlarda aks etgan. Diofilimlarni yuqori darajadagi quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- darslikning mavzulariga mos kelishi;
- xujjat (dalil) asosidaekanligi (fotorasmlar, chizmalari va boshqalar);
- tasvirni aniqligi va yorqinligi;
- ko'rsatilayotgan geografik voqea va hodisalarni kerakligi o'lchamga kattaytirish yoki kichraytirish imkonini mavjudligi;
- tasvirni yanha vaqt kerak bo'lsa shuncha namoyish qilish imkoni borligi.

Geografiya ta'liml sohasida ishlab chiqarilgan diafilmlar va diapozitivlar ko'pincha rangli qilib chiqariladi, bu esa o'quvchilarni bilim faoliyatini jadallashtiradi.

Diafilmlardan foydalanib dars o'tishda o'qituvchi quyidagi talablarga javob berish lozim:

- statistik proektsiya vositalarini dars rejasiga kiritish;
- darsni maqsadini ishlab chiqish;

- mavzu bo'yicha kadrlarni tanlash. Tanlangan kadrlar (lavhalar) o'quvchilar tomonidan bilimlarini o'zlashtirishiga yoki ularni mustahkamlashga imkon yaratish lozim;

- kadr (lavha) namoyish etilayotgan bilimlar o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilishi uchun o'qituvchi kirish so'zini amalga oshirishi lozim. Agar namoyish etilayotgan lavhada beriladigan bilimlar sodda va oson bo'lsa kirish so'zi qisqa, murakkab bo'ladigan bo'lsa kirish so'zi kengroq bo'lmog'i lozim;

- o'quv vositasidan foydalanishdan ko'zlangan maqsadga erishish uchun o'qituvchi qo'yidagi ishlarni amalga oshirish lozim; diafilim yoki diopozitivna namoyishi etiladigan lavhalarni chuqur o'rganish lozim; lavhalarni dars jarayonida namoyish qilish rejasini ishlab chiqmog'i zarur; xar bir namoyish qilinadigan kadrlar uchun izohlar va savollar tizimini ishlab chiqish lozim; lavhadagi tushunarsiz va notanish so'zlarni tinglab olib ularga izoh berish lozim;

- o'quvchilarni fikrlash faoliyatini faollashtirish uchun namoyish qilinadigan lavhaga quyidagicha topshiriqlar tuzuladi: savollarga javob bering; chizmani tuzing; reja tuzing va x.k.;

- namoyish etiladigan lavha mavzuni eng muhim qirralarni ochib bermog'i lozim. Ikkinchi darajali qismlarga kamroq e'tibor berilishi zarur.
- Lavhani tagidagi yozuvlar o'qituvchini so'zlarini eshitishga xalaqit berishi mumkin. SHuning uchun iloji boricha ular ko'rsatilmadan pastga tushib qo'yilishi mumkin:
- sinf bilan aloqani o'zmaslik uchun lavhaning boshi va oxiri ko'rsatilmaydi.

Geografiya darslarida epidoskop va kodoskoplardan foydalanish. Geografiya darslari yaxshi o'tish va samarali bo'lishi uchun o'qituvchi turli manbalardan rasmlar, chizmalar, xaritalar, diogrammlar, jadvallar va boshqa ko'rgazmali ma'lumotlarni namoyish etish uchun yig'adi. Mazkur materiallar epidoskop orqali namoyish qilinadi. Epidoskoplar har qanday manbalardan kesib olingan materiallarni ekanda ko'rsatib beradigan apparatdir. Epidoskop yordamida o'quvchilarga turli xil topshiriqlarni bajarishni talab qilish mumkin, o'quvchilar tomonidan bajarilgan o'y vazifalarni namoyish qilish mumkin (chizmalar, diogrammlar, yozuvsiz xaritalar, jadvallarni, to'ldirish va x.k.)

Epidoskop yordamida qisqa vaqt ichida o'quvchilar dars uchun xomaki xarita, chizmalar, diogrammlar, rasmlar tayyorlashlari mumkin. Epidoskop yordamida darsni qiziqarli o'tish mumkin.

Ta'lim jarayonida kodoskoplar ham keng qo'llaniladi. Bunday yirik formatli plenkali diapozitiv lenta – transparalar. Kodoskop orqali ko'rsatiladi. Darsni tushuntirish davomida bunday diopozittsiyalarga yozish chizish turli xil belgilar qo'yish, yetmayotgan belgilarni chizib qo'yish mumkin, alohida jadjallarni bo'yab ham qo'yish mumkin. Darsdan so'ng mazkur chizmalarini uchirib tanlash mumkin.

Kodoskopni turli xil yozuvlarni, chizmalarni, diogrammlarni namoyish qilishda ham qo'llash mumkin. Bunda o'qituvchi chizgan narsalar ekanda ko'rsatiladi.

Murakkab chizmalarni namoyish qilishda ham kodoskop katta ahamiyatga ega. Bundan tashqari o'quvchilarni yozma javoblarni ham kodoskop orqali ko'rsatish mumkin.

13.2.3 Televedeniyadan geografik darslarda foydalanish

Hozirgi davrda kundalik turmushni ham, o'qishni ham televedeniyasiz tassavur qilib bo'lmaydi. Ilgaritdan televedeniyada har bir fan bo'yicha maxsus darslar o'tkazilar edi. Televedeniyadagi eng qiziqarli "Kinosiyohatchilar klubini", "Hayvonot olamida", "Ochevidnos-navernosnoe" va boshqa eshiritishlar muntazam olib borilar edi.

XX asrning ikkinchi qismidan boshlab videomagnitofonlarni keng tarqalishi maktablarda ham o'z aksini topdi. Alohida darslarga, hayvonot olamiga

o'simliklarga aholiga va uning turmush tarziga, turli davlatlar va hududlar tabiatiga bag'ishlangan videokassetalar keng yoyiladi.

SHu munosabat bilan televedeniya foydalanishini mazmuni va shakllari o'zgaradi. Televedeniya foydalanishini ikki yo'nalishga bo'lish mumkin: kundalik teleko'rsatuvlardan foydalanish; videokassetalardan foydalanish.

Kundalik teleeshitirishlardan foydalanish uchun teledasturlardan kerakli dars mavzusiga mos tushunadigan eshitirishlar tanlab olinadi va ular videokassetaga yozib olinadi. Mazkur videokassetaga yozib olingan material kerakli mavzuni o'tishda namoyish qilinadi.

Tayyor videokassetalardan foydalanish. Geografiya predmetlari mavzulari bo'yicha videokassetalar kartotekasini tashkil qilish mumkin. Hozirgi davrda har bir geografiya xonasida albatta videomagnitafonlar bo'lishi zarur. Ma'lum bir mavzuni o'rganayotganda unga mos bo'lgan videokassetalar olinib namoyish qilish mumkin.

Televedeniya foydalanishga quyiladigan talablar quyidagilardan iborat:

- namoyish etiladigan telelavha dars mavzusiga mos bo'lishi shart;
- videomagnitafon va telnvazor bir kun oldin tayyorlab qo'yishi lozim;
- namoyish etiladigan videolavhalar aniq va ravshun ko'rinmog'i lozim;
- Videolavha dars vaqtini to'la ishgor qilish lozim emas. Darsni boshida va oxirida o'qituvchini izoxi va tushuntirish uchun hamda xulosasi uchun vaqt qoldirishi lozim;
- -vidio darslarni kurish o'quvchi nazoratida olib borilishi lozim;

Bundan tashqari geografiya darslarida radio eshitirishlardan magnitafon yozuvlaridan ham foydalanish mumkin.

13.3. Geografiya ta'limida axborot texnologiyalaridan foydalanish

Umum ta'lim maktablarini hamda akademik litsey va kasb-hunar kollejlarni axborotlashtirish zamonaviy ta'limning barcha soxalarini eng muhim va dolzarb vazifalardan biri bo'lib qolmoqda. Hozirgi bilim olishni axborotlashtirish va axborot vositalaridan foydalanishni tashkil etish bo'yicha juda ko'p ishlar amalga oshirilgan.

Umum ta'lim maktablarini axborotlashtirish murakkab masalalardan bo'lib

Hisoblanadi. CHunki axborot vositalarini takomillashtirish va yangilarini ishlab chiqish bo'yicha muntazam ilmiy-tadqiqot va tajriba sinov ishlari lib boriladi. Buning natijasida axborot vositalarini yangi modellari vujudga keladi. SHuning uchun o'quv muassalarini axborotlashtirish uchun doimo axborot vositalarini yangilab turish lozim. Buning uchun esa moddiy mablag'lar zarur.

Ta'lim soxasini axborotlashtirish natijasida qator atama va tushunchalar vujudga keladi. Ammo maktablarda kompyuterlarni paydo bo'lishi bilan vujudga kelgan tushuncha va atamalar bir tekisda va mazmunda emas. Bunda so'z "Kompyuterlashtirish" va "Axborotlashtirish" tushunchalari xaqida boradi. Ba'zi hollarda ikkala atamadan u yoki bunisi ishlatiladi.

"Kompyuterlashtirish" yoki "Axborotlashtirish" deganda umumta'lim maktablarini, akademik leytsiy va kasb-hunar kollejlarni kompyuterlar bilan ta'minlash hamda turli ma'lumotlarni o'zlashtirish va olish tushuniladi.

XX- asrning 80-yillaridan boshlab har bir maktabda kompyuter xonalari tashkil qilina boshlandi. Kompyuter xonalarini 10 dan ortiq kompyuterlar bo'lgan, ammo ularni sifati ya'ni ko'rsatgichlari past bo'lgan.

Ammo olib borilgan tadqiqot ishlari shuni ko'rsatadiki umumta'lim maktablarini kompyuterlashtirish natijasida ta'lim-tarbiya jarayonida keskin o'zgarishlar sodir bo'lmadi.. mazkur hol quyidagi xolatlarda nomoyon bo'lgan: a) o'qitish va mustaqil o'quv faoliyatini texnologiyasini motivatsiyasi o'zgarmadi; b) o'qituvchi faoliyatini motivatsiyasi o'zgarmadi; v) o'quv jarayonini boshqarish texnologiyasi o'zgarmadi; g) bu yerda gap XX – asrning 80- yillaridagi olmmaviy maktablar haqida ketmoqda. CHuqurlashtirilgan maxsus maktablarda esa ta'lim jarayonida katta o'zgarishlar sodir bo'lgan.

Keyinchalik amaliy pedagogikada kompyuterlarni qo'llash bo'yicha ustivor yo'nalishlar shakillandi. Ular quyidagilarda namoyon bo'ldi:

-informatika va hisoblash texnikasi asoslarini o'rganish;

- ta'lim jarayonida axborot texnologiyalarini qo'llash;

-axborot texnoliyalari yordamida ta'lim muassalarini va mintaqaviy ta'lim tizimlarini boshqarish.

Bu esa axborot texnologiyalarini qo'llashni biinchi darajali ishlar qatoriga qo'shishga imkon beradi. Ushbu soxada olingan samaralar umum ta'lim maktablarini kompyuterlashtirisha ketgan xarajatlarini qoplashi mumkin.

Ta'lim jarayonini samaradorligini oshirishda yangi ta'lim texnologiyalari katta axamiyatga ega. yangi ta'lim texnologiyalari quyidagilarga imkon beradi: a)har bir maktab o'quvchisida o'zining shaxsiy ta'lim yo'nalishini rivojlantiradi; b) o'quv jarayonini tubdan o'zgartirishga va uni tizimli tafakkurlash tomoniga loyihalashga imkon beradi; v)o'quvchilarni bilish faoliyatini samarali tashkil qilishga imkon beradi. Bunday yondoshshish kompyuterni bilish vositasiga aylantiradi. Maktablarda kompyuterlarni o'rni qanday bo'lishi degan savol ta'limini kompyuterlashtiishni dastlabki bosqichlaridayoq qo'yilgan edi. Ammo kompyuterlarni o'rganishdan undan foydalanishga o'tish juda qiyinchilik bilan amalga oshirilmoqda. Ko'p hollarda geografiya va boshqa fanlardan ishlab chiqilgan kompyuter texnologiyalari talabsiz qolib ketadi. Buning asosiy sabablaridan biri ularni odatiy darslarni davomi bo'lib qolishidir. Elektron darsliklar ko'p hollarda darsliklarni bir nusxasiga (kopiyasiga) aylanib qolmoqda. SHuning uchun ularga talab kamroq bo'lib qolmoqda. Ularni samaradorligi tajribali o'qituvchi samaradorligidan yuqori bo'lmayapti.

Elektron darsliklarni yoki kompyuter texnologiyasidan foydalanishga talabni kamayib borishining asosiy sabablaridan biri o'quvchilarni zamonaviy ta'lim ta'lablari va zamonaviy tamoillar bilan shaxsga yo'naltirilgan yondoshish va sinf-dars tizimida foydalanishga yo'naltirilgan dasturlarni bir biriga mos kelmasligidir.

Kompyuterlarni yangi avlodini yaratish bilan yangi texnologiyalar ishlab chiqiladi, shu bilan bmirga ta'lim texnologiyalari xam ishlab chiqiladi. Kompyuterda matn, chizma, audeo va vedio ma'lumotlarni birlashtirish o'quv ma'lumotlari sifatini keskin oshirib yuboradi.

Kompyuterlar industriyasini rivojlangtirish pedagogik jarayonda inqilobiy o'zgarishlarni keltirib chiqardi. Uning asosida esa o'quvchini indivedual faoliyatini ta'minlaydigan texnologiyalarga o'tish yotadi. Bunday texnologiyalarga o'tish dasturiy vositalarni yaratishi bilan bog'liq. Yaxlit kompyuterlashtirilgan predmetli kurslarda odatiy dasturiy asosnomalarning ayrim qismlari saqlab qolinadi ular esa maktab darsliklarini turli darajalarda qaytarishadi. SHuning uchun mazkur kurslar quyidagilarga yo'naltirilgan bo'lmog'i lozim: a) ixcham (kompakt)

predmeti mavjud bo'lishi, u o'quvchilarni mustaqillini yuqori darajada ta'minlashi lozim b) turli soxalarda bilimlarni yuqori darajadagi integratsiyasi mavjud bo'lgan predmetlarni o'rganishda; maktablarda o'qituvchilarni qisman yoki to'la kompyuterlar bilan almashtirish; v) sinf-dars tizimiga asoslanmagan eksperimental ta'limiy teznologiyalarni yaratish; g) o'quv jarayonida kompyuterlardan foydalanishni yangi yondoshuvlarini ishlab chiqish; d)shaxsga yo'naltirilgan dasturiy asoslarni ishlavb chiqish.

Ta'lim muassalarida kompyuterlardan samarali foydalanish qator tashkiliy pedagogik izlanishlarni yechish bilan bog'liq.

O'qituvchilarni kompyuterli maktablarda ishlashga tayyorlash muxim muammo bo'lib xisoblanadi kompyuter texnologiyalarini maktablarda dastlabki davrlarda kam talab etilishi oliy ta'limda ushbu soxa bo'yicha yetarli bilim berilmasligidir. Elektron pochta imkoniyatlaridan foydalanishni dars va darsdan tashqari vaqtlarda jaxon komunikatsion tarmog'idan foydalanish maxsus metodik tayyorgarlikni talab qiladi. Maktablarni zamonaviy axborot texnologiyalari bilan ta'minlash ham dolzarb masalalardan biri xisoblanadi. Geografiya fani va geografiya ta'limida informatsion texnologiyalardan keng qo'llanilmoqda.

Geografmiya ta'limida informatsion texnologiyalardan foydalanishni quyidagi shart-sharoitlarini ta'kidlab o'tish lozim:

- geografiya o'qituvchisi infarmatsion texnologiyalardan foydalanish ko'nikmasiga ega bo'lishi shart;
- maktab o'quvchilari kompyuterlardan foydalanish ko'nikmasiga ega bo'lishi shart;
- maktabda kompyuterlar sinfi bo'lishishart.

Geografiya ta'limida infarmatsion texnologiyalarni qo'llash quyidagi soxalarda olib borilmoqda: elektron darsliklardan foydalanish; elektoron xaritalardan foydalanish; internet imkoniyatlaridan foydalanish; vidio filmlardan foydalanish; masofaviy o'qitish texnologiyalaridan foydalanish.

Xozirgi davrda juda ko'p darsliklarning elektron versiyalari yaratilmoqda. SHu munosabat bilan o'quvchilar berilgan mavzuni elektron darslikdan topib uni o'quvchi yordamida, yoki mustaqil o'rganishi mumkin. Darsni o'qituvchi boshqarib turish mukin. Bunda o'qituvchi matnni o'rganishda izoxlar berib boradi. Matndagi chizmalar, rasmlar, xaritalar, jadvallar aloxida tushuntiriladi. Darsni oxirida o'qituvchi kompyuter orqali o'quvchilarga savollar berishi mumkin. O'quvchilar esa kompyuter orqali javob berishadi. Ularning bergan javoblari o'qituvchi tomonidan baholanadi.

Geografiya ta'limida xaritalar asosiy o'quv vositasitalaridan biri bo'lib hisoblanadi. SHuning uchun xaritalar bilan mustaqil ish bajarayotganida elektron xaritalardan foydalanish mumkin. Elektron xaritalar orqali quyidagi ishlarni bajarishi m\umkin:

- elektron xarita orvqali tabiiy geografik va iqtisodiy geografik tavsiflar tuzish. Masalan, iqlim xaritalardan foydalanib ma'lum bir materik yoki hudud iqlimi tavsifini tuzish yoki bo'lmasa iqtisodiy geografik xaritalavrdan foydalanib ayrim mamlakatlar yoki hududlarga iqtisodiy ta'rif berish va h.k;
- internet imkoniyatlaridan foydalanib geografiyaning turli soxalari bo'yicha yangi yangi ma'lumotlar olish mumkin. Masalan, kundalik iqlim haqida, mamlakatlar haqida, axoli haqida, xo'jaligi va geosiyosiy sharoit haqida va h.k;

-geografiya ta'limida vidiofilmlar juda katta ahamiyatga ega. vidio filmlardan quyidagi soxalar bo'yicha foydalanish mumkin: a) boshlang'ich tabiiy geografiya kursida; b) materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi kursida; v) O'rta Osiyo va O'zbekiston tabiiy geografiyasini o'rganishda; g) O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyani o'rganishda; d) jaxon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi kursini o'rganishda; ye) fakul'tativ mashg'ulotlarda; j) geografik to'garaklarda va h.k.;

- masofaviy o'qitish geografiya ta'limida endi rivojlanib kelmoqda. Masofaviy o'qitish usulidan malaka oshirish kurslarida keng foydalanish mumkin.

Informatsion texnologiyalardan foydalanish geografiya ta'limida kata imkoniyatlarga ega. Geografiya ta'limini axborotlashtirishni to'xtovsiz takomillshirib bormoq zarur.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. O'qitishni texnik vositalariga nimalar kiradi?
2. O'qitishda texnika vositalarning qo'llashni afzalliklari nimalardan iborat?
3. Texnika vositalarini qo'llashda o'qituvchi qanday qoidalarga amal qilishi lozim?
4. O'qitishning audiovizual vositalariga nimalar kiradi?
5. Kinofilmlar dars jarayonida foydalanishiga ko'ra qanday guruxlarga bo'linadi?
6. O'qituvchini kinofilmdan foydalanib dars o'tishiga tayyorgarligi qanday qismlardan iborat?
7. Statik proekniya vositalariga nimalar kiradi?
8. Diofilmlardan foydalanib dars o'tishda o'quvchi qanday talablarga javob berishi lozim?
9. Televideniya dan geografiya ta'limida qanday hollarda foydalanish mumkin?

IV QISM

GEOGRAFIYA TA'LIMINING TASHKIL ETISH SHAKILLARI

Geografiya ta'limining tashkil etish shakillari geografiya darsi, amaliy va mustaqil ishlar, geografiya maydonchasida olib boriladigan ishlar, fakul'tativ mashg'ulotlar, uyda vazifalarni bajarish, geografiya to'garaklar, olimpiadalar, geografik kechalar, o'quv ekskursiyalari kiradi

XIV. Geografiya darsi va unga qo'yildadigan talablar

O'quvchilarga bilim berish va ularni tarbiyalash dars jarayonida olib boriladi. SHuning uchun dars geografiya ta'limining eng asosiy va markaziy qismi xisoblanadi. Dars jarayonida o'qituvchi darsga ajratilgan aniq vaqt davomida belgilangan ta'limiy va tarbiyaviy maqsadlarni amalga oshirishadi. Xar bir darsni maqsadi aniq ifodalangan bo'ladi. Dars jarayonida o'quvchilar ko'zda tutilgan bilim va ko'nikmalarni samarali bilish uchun geografiya darslariga qator talablar qo'yilgan. Ular quyidagilardan iborat: darsning ta'lismi va tarbiyavty maqsadlarini aniq ishlab chiqish; darsning mazmunini ilmiyligiga erishish; dars o'quvchilarni kasbga yo'naltirishi lozim; tanlangan o'qitish metodi dars mazmuniga mos kelmog'i lozim; tanlangan o'qitish metoddi dars mazmuniga mos mos kelmog'i lozim; geografiya darslarida predmetlararo aloqalar o'rnatilishi lozim; har bir dars ekologik yo'nalishga ega bo'lmog'i lozim; har bir geografya darsida o'lkashunoslik ta'moyillarini xisobga olinmog'i zarur.

Darsning ta'limiy va tarbiyaviy maqsadlarini ishlab chiqish.

Geografiya darslarini ta'limiy va tarbiyaviy maqsadlarini to'g'ri va aniq ishlab chiqish darsni samaradorligini belgilab beradi. Dastlab darsni ta'limiy maqsadlari ishlab chiqiladi. Buning uchun: geografik borliq, voqea va hodisalar haqida tasavvurlar, ilmiy tushunchalar, tamoillar, qonuniyatlar shakillaniriladi; asosiy ilmiy ma'lumotlar va bilimlar takrorlanadi va mustaxkamlanadi; geografik ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish ta'minlanadi va takomillashtiriladi; umumiy ko'nikmalarni shakillantirish davom ettiriladi (javoblarni rejalashtirish, darslik bilan ishlab, qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlash va h.k.); dunyoqarash, g'oyaviy-siyosiy, ax'loqiy va kasbga yo'naltirilgan bilimlarni o'zlashtirish; mexnat va estetik tarbiya berish; o'quvchilarni tafakkurini, qiziquvchanligini rivojlanitirish.

Geografiya darslarini aniq tarbiyaviy maqsadga yo'naltirilgan bo'lmog'i lozim. Bu esa o'quvchilarni vatanparvarlik, aqliy, g'oyaviy-siyosiy jixatdan tarbiyalashga imkon beradi. Geografiya darslari olamning yaxlitligi g'oyasini shakillantirishga geografik voqea va xodisalar xamda xo'jalik faoliyati orasidagi sabab va oqibatlarini ochishga yo'naltiradi. Darsning tarbiyaviy vazifalariga Vatanimizni mustaqildiu davrida rivojlanishini o'rganish, mustaqil mamlakatimizning erishgan yutuqlarini bo'rttirib ko'rsatish, fan, madaniyat va sport soxasidagi yutuqlarimiz ruxida tarbiyalash katta samara beradi.

Darsning aniq vazifalari undan oldinga va keyingi darslarni maqsadlari bilan bog'langan bo'lmog'i lozim.

Darsni maqsadi va vazifalariga misollar keltiramiz. "O'rta Osiyoning rel'efi va foydali qazilmalari" mavzusida (7-singf) quyidagi vazifalarni ko'rish mumkin: yirik rel'ef shakillarini joylashish xususiyatlari va sabablarini ochib berish; yirik rel'ef shakillari xaqida bilimlarni kengaytirish; cho'l rel'ef shakillarini hosil bo'lishida shamolni o'rni va axamiyatini ochib berish; rel'efni hosil bo'lishida va rivojlanishida ichki va tashqi kuchlarni o'zaro ta'siri g'oyasini yanada rivojlantirish; O'rta Osiyo foydali qazilma konlarini joylashishgini o'rganish va ularni hosil bo'lishini yer po'sti tuzilishi bilan bog'liqligini ochib berish; xarita asosida rel'efga tavsif berish ko'nikmalarini shakillantirishni davom ettirish (Dushina, 1985)

Darsning mazmuni ilmiy bo'lmog'i zarur. Geografiya darslarida bilim, malaka va tarbiyaviy, g'oyalari va ular bilan bog'liq bo'lgan tushunchalar ochib beriladi. Ammo darsning asosiy maqsadi dasturda ko'rsatilgan nazariy bilimlar va amaliy ko'nikmalarni shakillantirishdir. Geografik ilmiy bilimlar asosiy va ikkinchi darajali qismlarga bo'linadi. Asosiy bilim va ko'nikmalarga ilmiy dunyoqarashni shakillantirishga yordam beradigan, amaliy faoliyat va xayot shakillar kiradi. Asoosiy bilimlarga dalilllar, umumiy tushunchalar va tasavvurlar, o'zaro aloqa va qonuniyatlar xaqidagi bilimlar dunyoqarash g'oyalari, faoliyat turlari xaqidagi bilimlar kiradi.

Mazkur bilimlar har bir geografiya predmeti bo'yicha asosiy yokuniy bilimlar bo'lib xisoblanadi.

Asosiy bilimlarni chuqurroq va to'laraq o'zlashtirish uchun geografiya ta'limida ikkinchi darajali bilimlar xam ishlatiladi. Ular asosan tasavvurlarni shakillantirish, tushunchalarni belgilanishini aniqlashtirishda ko'proq foydalaniladi. Ikkinchi darajali bilimlar ham ishlatiladi. Ular asosan tasvirlarni shakillantirish, tushunchalarni aniqlashtirishda ko'proq foydalaniladi. Ikkinchi darajadi bilimlarga tabiiy geografiyada tadqiqot materiallarini o'rganish va ulardagi axolining xo'jalik

faoliyati xaqida bilimlar. Ular dasturda albbata o'zlashtirilishi zarur bilimlar qatorga kiritilgan.

Yuqoridagi bilimlardan tashqari dastur va darsliklarda uchramaydigan qo'shimcha bilimlar ham ishlatiladi. Masalan, davlatlar bayrog'i, gerbi (tamg'asi) aholini turmush sharoiti, odatlari xaqidagi bilimlar o'quvchilarni bilish faoliyatini rivojlantirish uchun qo'llaniladi, qo'shimcha material darsda qo'shimcha vaqt bo'lganida foydalaniladi.

Geografiya bilimlarini xayot bilan bog'lash geografiya darslariga qo'yiladigan asosiy talablardan biri bo'lib xisoblanadi. Geografiya predmetlarida beriladigan bilimlarning deyarli barchasi xayot bilan bog'langan. Atrof muxitni muxofaza qilish, siyosiy iqtisodiy soxa bo'yicha davlat qarorlari geografik bilimlarni xyotga bog'lash uchun asos bo'lib xisoblanadi.

Masalan, atmosfera mavzusini o'tishda atmosfera xavosini muxofaza qilish va qo'riqlash bo'yicha davlat qarorlariga suyanmoq lozim. O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasini o'rganishda mamlakatimiz prezedenti asarlari, davlat vqararlariga asoslanmoq zarur. Mazkur materiallardan dars jarayonida foydalanish uchun mavzu mazmuniga mos bo'lgan, ma'lumotlarni topmoq lozim. SHundagina o'quvchilar olgan bilim va ko'nikmalarni xayot bilan bog'lay oladi.

Darsni kasbga yo'naltirilganligi.

Geografik bilim va ko'nikmalarni egallash jarayonida o'quvchilar juda ko'p kasblar bilan tanishadi. Masalan, "Boshlang'ich tabiiy geografiya" kursida "plan va xarita" mavzusi o'tilganida geodezis va topograflar kasbi haqida, litosferani o'rganishda geologlar kasbi haqida, gedrosferani o'rganishda gidrolog kasbi iqtisodiy geografiya darslarida iqtisodchi va boshqa kasblar haqida bilimlar va ma'lumotlar beriladi. Bundan tashqari har bir materikni tekirilish tartibini o'rganganda sayyoxlar va olimlar haqida ham ma'lumotlar beriladi. Olimlar kasbi haqidagi ma'lumotlar turli xil qonun va qonuniyatlarni ochgan ilimlarini xayoti va faoliyatini o'rganishda berib boriladi.

Dars tuzilishini aniqlash xam asosiy talablardan biri bo'lib xisoblanadi. Dars tuzilishini aniqlashga quyidagilar kiradi: a) darsni turini tanlash. O'quv materialini mazmuniga ko'ra ma'lum bir dars turi tanlanadi. Quyi sinflarda ko'proq oraliq dars turiga e'tibor beriladi, ya'ni o'tgan darsni takrorlash, yangi darsni o'qitish, o'rgautilgan darsni mustaxkamlash va uyga vazifa berish; darsning aloxida qismlarini asoslash va ular orasidagi bog'liqliklarni bo'rttirib ko'rsattish; Masalan, "Boshlang'ich tabiiy geografiya" kursida "Mashshtab" mavzusini o'rganganda uni quyidagi qismlarga bo'lish mumkin: masshtab xaqidagi umumiy tushuncha, sonli masshtab; chiziqli masshtab; so'zli masshtab; masshtab bilan ishlash. Darsning tuzilishi uning ta'limiy va tarbiyaviy maqsadlari bilan xamda ularpdan olingan va keyingi darslar bilan bog'liqligi bilan aniqlanadi.

O'qitish metoddlarini tanlash. O'qitish metoddlarini tanlash darsning tuzilishi bilan bevosita bog'langan. Har bir dars tuzilmasi uchun aloxida metod tanlanadi. O'qitish metodlari deganda o'qituvchi va o'quvchilarni ta'lim maqsadlarga erishishdagi birgalikdagi va xamkorlikdagi faoliyatidir. Darsning mazmuniga ko'ra tanlangan o'qitish metodlariga qo'yiladigan asosiy talablaridan biri dars jadvalida o'quvchilarni bilish faoliyatini ta'minlashi lozim. Tanlagan o'qitish metodi sinfdagi barcha o'quvchilarni bilish faoliyatini jadallashtirishi geografik bilim va ko'nikmalarni olishga qiziquvchanlikni kuchaytirishi lozim.

Bunda shuni esdan chiqarmaslik lozimki o'quvchilarni faol bilish faoliyati geografik bilim manbalaridan foydalanish ko'nikmalari shakillantirilgandagina ta'minlanadi. Masalan, xaritalar darslik, chizmalar va h.k.

Geografiya darslarida predmetlararo aloqalarni aniqlash. Geografiya fani tabiiy va iqtisodiy-ijtimoiy fanlar tizimiga kirganligi munosabati bilan qator predmetlar bilan chambarchas bog'langan. Geografiya predmetining noyob va o'ziga xos ta'limiy va tarbiyaviy vazifasi atrof muxit to'g'risida, xo'jalik va ijtimoiy soxa bo'yicha turli xil bilimlarni umumlashtirishiga imkon beradi. Geografiya darslarida tarix, biologiya, Ximya, fizika, matematika fanlari bilan aloqalarni aniqlash va asoslab berish o'quvchilarni bilish faoliyatini jadallashtiradi.

Geografiya darslarida o'lkashunoslik tamoillariga amal qilish. Geografiya fani tabiat va jamiyat xaqidagi bilimlarni bergani uchun unda o'lkashunoslik tamoillaridan foydalanishni katta imkoniyatlari mavjud. Geografiya predmetlaridagi diyarli barcha mavzularni o'lkashunoslik tamoillaridan foydalanib o'rganish mumkin. Rel'ef mavzusini maktab atrofidagi rel'ef shakillari orqali tushuntirish mumkin, gedrosfera mavzusini maktab atrofidagi suv ob'ektlar misolida, qishloq xo'jaligi yoki sanoatini o'z yashayotgan joyi misolida o'tish mumkin. Mazkur tamoilni qo'llash geografik bilimlarni oson va tez o'zlashtirishiga xamda hamda o'quvchilarni o'z vataniga va yashab turgan joyiga mexr muxabbat ruxida tarbiyalashga yordam beradi.

Iqtisodiy ta'lim tamoilini xisobga olish. Geografiya ayniqsa iqtisodiy geografiya darslarida o'quvchilarga iqtisodiyta'lim va tarbiya berish katta axamiyatga ega. xar bir xo'jalik tarmog'ini o'rganishda ularni iqtisodiy samarasi haqida bilimlar beriladi, shu bilan birga xom ashyo va tabiiy resurslardan tejab tergab foydalanish, o'z mulkiga va davlat mulkiga ixtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishni o'rgatish o'quvchilarni iqtisodiy tarbiyasini yuqori darajaga ko'tarishga imkon beradi.

Geografiya darslarida ekologik tarbiya berish. Geografiya fani atrof muxit va xo'jalik xaqida bilim beradigan yagona fan bo'lganligi sababli unda o'quvchilarga ekologik tarbiya berish katta imkoniyatlariga ega. tabiiy va iqtisodiy geografiya predmetlarini o'rganishda har bir mavzu bo'yicha ekologik bilim ta'lim va tarbiya berish mumkin. Ayniqsa O'rta Osiyodagi regional ekologik muammolarni yoritib berish yoki ulardan misollar keltirish katta axamiyatga ega.

14.2. Geografiya darslarining tuzilishi

Geografiya darslarini tuzilishi didaktika va geografiya o'qitish metodikasida umum qabul qilingan qoidaga asoslangan. Mazkur qoidalarga binoan geografiya darslari quyidagi qismlar bilmini tekshirish (uyga berilgan vazifalarni tekshirish va baxolash) yangi mavzuni o'qitish; yangi mavzuni mustaxkamlash; uyga vazifa berish.

Tashkiliy qism. Maskur qismda yoki bosqichda o'quvchilar bilan salomlashiladi, yo'qlama qilinadi, tozalik tekshiriladi, o'quvchilarni kitob, daftar, atilaslari borligi tekshiriladi. So'ngra o'quvchilarni darsga tayyorlaydi. Bunda o'tgan mavzu va yangi mavzuni ilmiy va amaliy axamiyati xaqida o'quvchilarga ma'lumotlar beriladi va ularni darsga tayyorlaydi.

O'quvchilar bilimini tekshirish va baxolash. Geografiya darslariningeng asosiy qismlaridan biri xisoblanadi. Mazkur qism yangi darsni o'tish uchun asos bo'lib xisoblanadi. Darsda asosiy materialni o'zlashtirish darajasi tekshiriladi.

Olingan bilimlarni o'xshash va yangi o'quv sharoitida qo'llash tekshiriladi. Buknday bilimlarga dunyo qarash g'oyalari nazariy bilimlar (umumiy tushunchalar, tamoillar, aloqalar, qruniyatlar). Dalillar va o'quv ishlari usullari kiradi. Bilitmlarni tekshirishning mazmuni mazkur bo'limni yoki kursni o'qitishni yakuniy natijalariga mos kelishi lozim. Ular dasturlarda berilgan bo'ladi. O'quvchilar bilmi va ko'nikmalarini tekshirish uchun turli xil usullar qo'llaniladi. O'quvchilarni bilim va malakalarini ma'lum bir mavzu bo'yicha tekshirish uchun o'qituvchi svollarni yoki tarqatma matereallarni oldindan tayyorlab qo'yomog'i lozim.

Yangi mavzuni o'rganish. Deyarli barcha ldarslarda yangi mavzuni o'tish qimsm albatta bo'ladi. Yangi mavzuni o'tishda yangi bilimlar ko'nikma va malakkalar shakillantiriladi. Darsga ajratilgan vaqtning katta qism yangi mavzuni o'rganishga sarflanadi. Yangi mavzuni mazmuni va xajmi o'quv dasturlarida berilgan bo'ladi, darsliklarda esa ular aniqlashtiriladi. Dastur o'qituvchi uchun asosiy vosita bo'lib xisoblanadi. Yangi darsning o'qituvchi tomonidan tanlab olinadi. Bunda mavzu bo'lim yoki butun kursni o'quv maqsadlaridan kelib chiqdi. O'qmituvchi uchun dasturda yangi materialni o'tish uchun asosiy va qo'shimcha materiallar tizimi beriladi. Qo'shimcha materiallarga turli xil daleliy ma'lumotlar kiradi. Ular mavzuni asosiy mazmunini ochib berishga xizmat qiladi. Yangi mavzuni o'rganish natijasida o'quvchilarni bilmi kengayadi va chuqurlashadi, o'rganilayotgan voqea va hoisalarni moxiyati ochib beriladi. Geografik bilimlar va ko'nikmalarni amaliy tomonlari ko'rsatiladi. Yangi mavzuni o'rganish ilgari olingan bilimlarga tayangan xolda amalga oshiriladi. Demak xar bir mavzuni o'rganayotganda predmetlararo va ichki predmetlararo aloqalar ochib beriladi. Masalan, VI va VII sinflarda xar bir materikni va yirik o'lkalarni rel'efini o'rganishda V-sinfda letosfera mavzusida o'tilgan bilimlarga suyanadi.

Olingan bilim vva ko'nikmalarni mustaxkamlash. Geografiya darslarini asosiy qismlaridan biri xisoblanadi. O'quvchilar bilimini mustaxkamlash ikki usulda olib boriladi: bosqichli; yakuniy.

Geografiya darslarida ko'proq bosqichma bosqich bilim va ko'nikmalarni mustaxkamlash keng tarqalgan. Bunda o'rganiladigan yangi mavzu bir necha mantiqiy qismlarga bo'linali. Har bir qismni o'tib bo'lingandan so'ng olingan bilimlar musmtaxkamlanadi. Masalan V-sinfda masshtab mavzusini ;o'rganishda uni quyidagi mantiqiy qismlarga bo'lishimiz mumkin: masshtab nima; sonli masshtab; chiziqli masshtab;so'zli masshtab. Demak, ushbu mavzuni o'rganishda o'qituvchi masshtab haqida tushuncha beradi va uni mustaxkamlaydi. So'ngra sonli chiziqli va so'zli masshtablarni tushuntirib olingan bilimlarni yangi misollarni o'quvchilarga yechtirish orqali mustaxkamlaydi.

Olingan bilimlarni bir necha usullar yordamida mustaxkamlash mumkin: test topshiriqlari; amaliy ishlar; mustaqil ishlar va h.k

O'quvchilar bilim va ko'nikmalarini bosqichma-bosqich mustaxkamlash bilan birga yakuniy mustaxkamlash xam mumkmn. Bunda o'quvchilarga tarqama material berish, yoki bo'lmasa 3-4 ta o'quvchidan og'zaki so'rash orqali xam bilimlarni yakuniy mustaxkamlash mumkin. SHundan so'ng o'quvchilar bilimlariga qo'yilgan baholar e'lon qilinadi ularning kamchiliklar to'g'rilaniladi va dars yakundanadi.

Uyga vazifa berish. Darning yakunida uyga vazifa beriladi. Uyga vazifa mavzusi sinf taxtasiga yozib qo'yiladi. SHundlan so'ng uni bajarish bo'yicha o'qituvchi o'quvchilarga ko'rsatmalar beradi.

Uyga vazifa ko'p hollarda darsning oxirida beriladi. Bunda o'quvchilar uy vazifasini maqsadi va moxiyatini tushunib yetishmaydi. Ko'p xollarda o'qituvchi xam uy vazifasini berib ham, tushuntirib xam ulgurmaydi. SHuning uchun uyga vazifa darsning boshida, yangi mavzuni o'tib bo'lgandan so'ng berilsa uni qanday bajarishni o'quvchilarga to'laroq tushuntirib berish mumkin.

Uyga berilgan vazifani tushuntirganda uni o'ziga xos xususiyatlarini xisobga olmoq zarurdir. Matin bo'yicha beriladigan vazifalarni xaritalar, jadvallar va chizmalar bo'yicha beriladigan topshiriqlarni aloxida tushuntirish lozim.

14.3. Geografiya darslarini rejalashtirish

Geografiya darslarini rejalashtirish geografiya ta'limidagi muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Geografiya darslarni rejalashtirish ikki qismdan iborat: mavzuli va dars rejasi, darsning samaradorligi uni qanday rejalashtirilganligi bog'liq. Mavzuli va dars rejalar qanday mukammal tuzilgan bo'lsa o'quvchilarni bilim va ko'nikmalarni egallashi shunga tez va oson bo'ladi.

Mavzuli rejalashtirish. Mavzuli rejalashtirishda ma'lum bir geografiya predmeti bo'limlari bo'yicha o'quv yili bo'yiga berilgan soatlar hajmi doirasida taqsimlab chiqiladi. Bunda o'qituvchini bilimlar tizimini shakllantirish, mavzular va darslar orasidagi o'zaro bog'liqliklarni aniqlash, tushunchalarni shakllantirish yo'llarini aniqlash va ularni shakllantirishni asosiy bosqichlarni, tayanch bilim va tushunchalarni ajratishni, amaliy ishlar tizimini aniqlashni rejalashtirish ko'zda tutiladi. Mavzuli rejalashtirish quyidagilarni aniqlashga imkon beradi: Ma'lum bir kurs bo'yicha o'quv jarayonlarini to'la ko'rishga imkon beradi; ma'lum bir kurs bo'yicha dars turlarini aniqlashga; o'qituvchi va o'quvchilarni hamkorlikda faoliyatini metodlari va usullarini birgalikda qo'llashni. Odatda mavzuli rejalar soatlar hajmini o'zgartirmagan taqdirda ayrim o'zgarishlar va qo'shimchalar kiritilgan holda 3-4 yil davomida foydalanishga mo'jallangan bo'ladi.

Hozirgi davrda geografiya dasturlarning va predmetlarining asosiy xususiyati ulardagi bilimlarni sinfdan- sinfga murakkablashib borishidir. SHu munosabat bilan har bir geografiya darsi ma'lum bir bilim va ko'nikmalarni o'quvchilar tomonidan mustaqil o'zlashtirishini shakllantirishda alahida bosqich bo'lmog'i lozim. SHuning uchun umuta'lim maktablaridagi har bir sinf predmeti bo'yicha, bo'limlar va mavzular bo'yicha rejasi ma'lum bir – biri bilan bog'langan tizim deb qaralmohi lozim. Mazkur tizimning barcha qismlari bir-biri bilan chambarchas bog'langan. Mazkur tizimni ikkita yirik bo'limga bo'lishimiz mumkin: tabiiy geografiya va iqtisodiy geografik. Mazkur ikki tizim bir-birini to'ldirishi lozim. Tabiiy geografik tizimidan, ular esa bo'limlar mavzular tizimlardan iborat. SHuning uchun har bir darsni ma'lum bir yaxlitlikni bir bo'lgi bo'lgan tizim deb qarash mumkin.

Darslar tizimida turli xil darslar turlari ko'zda tutilmog'i lozim. Ular turli xil didaktik maqsadlarga ega bo'lishi mumkin. Ayrim darslarda faqat yangi material o'rganishi mumkin, ayrimlarida darsni hamma qismlari bo'lishi mumkin ya'ni tashkilliy qism, bilimlarni tekshirish yangi mavzuni o'rganish, olingan bilim va ko'nikmalarni mustahkamlash, uyga vazifa berish.

Mavzuli rejalashtirishda quyidagi ma'lumotlar aks etish lozim: dars mavzusi; dars turi; ta'limiy maqsadi; tarbiyaviy maqsadi; qo'llaniladigan o'qitish metodi;

darsning tuzulishi; dars jihozi; tayanch tushunchalar; predmetlararo aloqalar; ichki predmetlararo aloqalar.

Mazkur ma'lumotlar jadval shaklida quyidagicha ifodalanishi lozim (Dushanbe, 1985)

Dars mavzusi	Dars turi	Ta'limiy maqsadlari	Tarbiyaviy maqsadlari	O'quv material mazmuni	Darsning tuzilishi	Darsning jixozi	Tayanch tushunchalar	Predmetlararo aloqalar	Ichki predmetlararo aloqalar
--------------	-----------	---------------------	-----------------------	------------------------	--------------------	-----------------	----------------------	------------------------	------------------------------

Mazkur mavzuni rejalashtirishni asosi sifatiida qabul qilish mumkin. Aniq o'quv sharoitida geografiya o'qituvchisi unga o'zining o'zgartirishlarini va qo'shimchalarini kiritish mumkin.

Dars rejasi. Dars rejasi har bir ajratilgan soat doirasida mavzuga tuziladi. Dars rejasi quyidagi qismlardan iborat bo'ladi. Darsning mavzusi: darsning maqsadi: darsning jixozi: darsda qo'llaniladigan o'qitish metodi: dars mavzusining qisqacha tavsifi: dars mavzusida uchraydigan geografik ngomlar tizimi: dars mavzusida uchraydigan olimlar: dars mavzusida uchraydigan atamalar: darsni mustaxkamlash uchun savol va topshiriqlartizimi: uyga vazifa berish.

14.4. O'qituvchini darsga tayyorgarligi

O'qituvchi har bir darsga chuqur va to'la tayyorlanmog'i lozim. O'qituvchini darsga tayyorgarligi quyidagi qismlardan iborat: darsni maqsad va vazifalarini aniqlash; darsning mazmunini aniqlash; o'qitishni metodlarni aniqlash; o'qitish vositalarini tanlash; darsni tarkibiy tuzilishini aniqlash. Darsni maqsadi deganda mazkur dars davomida o'quvchilar o'qituvchi raxbarligida o'quv tarbiya va rivojlantirish erishadigan olingan rajalashtirilgan yakuniy natijadir. Darsning maqsadi mazkur mavzu bo'yicha dasturdagi va darslikdagi materiallar mazmunini ishlab chiqish asosida aniqlanadi. Darsning maqsadini aniqlash uni mazmunini ishlab chiqishga, o'qitish materialini tanlashga va darsni borishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Maqsad aniqlangandan so'ng ushbu maqsadga erishish uchun darsning tuzilishi ishlab chiqiladi. Darsning maqsadini aniqlash quyidagi talablarga javob berishi mumkin:

- darsning maqsaldi juda qisqa shaklda ifodalangan bo'lmog'i lozim;
- darsning maqsadida o'quvchilar qanday bilimlarni egallashlari, qanday ko'nikmalar shakillantirili ifodalangan bo'lmog'i lozim;
- darsda qanday bilim va ko'nikmalarni shakillantirilgishi yoki ularni chuqurlashtirish ko'rsatilishi lozim.

Darsning mazmunini aniqlash. Darsni mazmunini quyidagi bilim manbalar asosida aniqlash mumkin:

- darsliu asosida. Darslikda xar bir mavzu uchun aloxida matn ajratilgan bo'ladi matn, rasmlar, chizmalar va jadvallar bilan jixozlangan bo'ladi. Matnni aloxida o'tgan darsga doir yoki matnni mazmuni tushunishni yengillashtiradi savollarida esa olingan bilimlarni va ko'nikmalarni mustaxkamlash uchun savol va topshiriqlar tizimi beriladi;

- mazkur kur uchun nashr qilingan metodik qo'llanmalarda xar bir mavzu yoki bo'limni o'qitish metodikasi bo'yicha tavsiyalar berilgan.. demak darslik bilan birga metodik qo'llanma xam dars mazmunini ishlab chiqishda asosiy manba bo'lishi mumkin;

-qo'shimcha adabiyotlar dars mavzusi mazmunini ishlab chiqishda muxim manba bo'lib xisoblanadi. Masalan, O'zbekiston iqtisodiy rayonlari o'rganayotganda har bir viloyat bo'yicha chiqarilgan kitob va risolalardan foydalanish mumkin. Maiteriklar va okeanlar kursini o'rganayotganda har bir materik yoki okean tabiiy sharoitiga bag'ishlangan kitoblardan foydalanish mumkin;

-kundalik matbuot. Radio va tilevideniya ma'lumotlaridan ham darsmazmunini ishlab chiqishda foydalanish mumkin;

-dars yana qiziqroq o'tishini ta'minlash uchun sayyoxlar va olimlarning estaliklari, turli xil xalqlarning urf-odatlarini xaqidagi ma'lumotlardan foydalanitsh ham katta natija beradi.

Dastlab darsni ta'limiy va g'oyaviy mazmuni ishlab chiqiladi. Dars nixoyatda murakkablashib, materiallar ko'payib ketmasligi uchun o'quv mavzusi mazmuni ishlab chiqilayotganda asosiy ikkinchi darajali va qo'shimcha materiallar ajratiladi. Ikkinchi darajali va qo'shimcha materiallar darsni asosiy mazmunini oydinlashtirish va chuqurlashtirish maqsadida ishlatiladi. Ayrim xollarda darsda ko'zlangan materiallarini o'rganib bo'lmaydi, bunday xollarda qolgan material uyga vazifa sifatida beriladi va uni o'quvchilar mustaqil o'rganishadi.

Dars mazmuni ishlab chiqilagandan so'ng o'qituvchi uni bayon qilish rejasini ishlab chiqadi.

O'qitish metodini tanlash. O'qitish metodlarini tanlash darsni maqsadi a o'quv materiallari mazmuniga bog'liq.

O'qitish metodini tanlash o'rganiladigan mavzuni mazkur kursda tutgan o'rniga bog'liq. Mlum bir kursni o'rgangan sari o'quvchilarni bilimlari ortib boradi, shundan so'ng reproduktiv usulni qo'llash mumkin. Bundan tashqari ijodiy usullarni ham qo'llash mumkin. Masalan, Zzbekiston tabiiy geografiyasini ikkinchi regional qismini o'quvchilar xaritalar yordamida mustaqil o'rganishlari mumkin. Xuddi shunday ishlarni o'quvchilar jaxonnning iqtisoditsy va ijtimoiy geografiyasini aloxida davlatga bag'ishlangan qismini o'rganishda xam amalga oshirishlari mumkin. O'qitish metodlarini tanlashda o'quvchilarni yoshlari ham xisobga olinmog'i lozim. Quyi sinf o'quvchilari uzoq vaqt diqqat bilan eshita olishmaydi. Tez toliqishadi va zerikishadi. SHuning uchun quyi sinflarda o'qituvchi o'qitish metodlarini tez-tez o'zgartirib turishi zarur. Bunda o'yinlardan foydavlanih katta samara beradi, chunki bunday sharoitda o'quvchilar toliqmaydi va kerakli bilim va ko'nikmalarni tez o'zlashtiradilar.

Dars uchun o'quv vositalarini tanlash ham muxim ishlardan xisoblanadi. O'quv vositalarini tanlash o'quvchi uchun unga murakkab bo'lmagan ish xisoblanadi, chunki dasturda xar bir mavzu bo'yicha zarur bo'lgan o'quv vasitalarining turlari berilgan bo'ladi. O'qituvchini vazifasi ulardan darsning qaysi qismida va qanday foydalanishni ishlab xisoblanadi. O'quv vositalari bo'yicha savollar va topshiriqlar ishlab chiqiladi. Bu esa o'quvchilarni bilim va ko'nikmalarini egallalarini osonlashtiradi.

O'quv vositalarini tanlaganda quyidagilarni xisobga olish zarur:

-o'quv vositalari darsni mazmuniga mo'bo'lishi lozim;

-o'quv vositalari tanlangan o'quv metodi mazmunini to'ldirishi zarur;

- o'quv vositalari o'quvchilarni yoshiga va qobiliyatlariga mos tushishi lozim;
- o'quv vositalari amaliy va mustaqil ishlarni olib borish uchun imkon yaratishi lozim;
- o'quv vositalari o'quvchilarni bilim va ko'nikmalarini egallashlarini osonlashtirishi lozim.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Geografiya ta'limi tashkil etishning asosiy shakillarini tuzing.
2. Geografiya darslarida qo'yiladigan talablar chizmasini tuzing.
3. Darsning ta'limiy va tarbiyaviy maqsadlarini ishlab chiqish deganda nimani tushunasiz?
4. Darsning mazmunini ilmiy bo'limi qanday ta'minlanadi?
5. Darsni ilmiy bo'limi nimalar orqali ochib beriladi?
6. Asosiy bilimlarga nimalar kiradi?
7. Ikkinchi darvajali bilimlarning vazifasi nimalardan iborat?
8. Dars xayot bilan qanday bog'lanadi?
9. Geografiya darslarida qanday kasblar haqida o'quvchilarga ma'lumotlar berish mumkin?
10. Darsni tuzilishini aniqlash qanday amalga oshiriladi?
11. Dars o'tish uchun o'qitish metodlari qanday tanlanadi?
12. Geografiya darslarida predmetlararo aloqalar qanday amalga oshiriladi?
13. Qanday xollarda geografiya darslarida o'lkashunoslik materiallaridan foydalaniladi?
14. geografiya darslarida iqtisodiy tarbiya qanday amalga oshiriladi?
15. Geografiya darslarida ekologik tarbiya qanday amalga oshiriladi?
16. Geografiya darslari qanday qismlardan tuzilgan?
17. Geografiya darslarini rejalashtirishni qanday turlarini bilasiz?
18. O'qituvchi darsga tayyorlanishida nimalarga e'tibor berishi lozim?

XV. GEOGRAFIYA DARSINI TURLARI

Geografiya darslari ta'limni tashkil qilish eng asosiy turlardan xisoblanadi. Geografiya darslari dedaktik maqsadlarga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi: kirish darsi; yangi mavzuni o'rganish darsi; aralash dars; ma'ruza darsi; takrarlash darsi.

15.1. Kirish darsi

Kirish darsi umumta'lim maktablarida geografiya predmetlarini va yirik mavzularni o'rganishda yo'llanma vazifasini o'taydi.

Kirish darsining asosiy maqsadi ma'lum bir kurs va mavzu bo'yicha bilim va ko'nikmalar berishdir. Kirish darsi quyidagi qismlardan iborat: o'quv yilini boshida o'tkaziladigan kirish darslari; yirik mavzularni o'rganishdan olidin tashkil qilinadigan kirish darslari; chorak boshlanishida o'tkaziladigan kirish darslari.

O'quv yilini boshida birinchi darsda o'qituvchi quyidagi ishlarni bajaradi:

- darslik va uning ma'lumotlari bilan tanishtirish;

- darslikni tuzilishi bilan tanishtirish (qismlar, boblar, ilovalarp, rasmlar, jadvallar);
-darslikdan foydalanish tartibi bilantanishtirish. Toza tutish yirtmaslik, chizmaslik.
Yozmaslik va h.k.

Yirik bo'limlarni o'rganishda ham kirish darslaridan foydalanish mumkin. "Boshlang'ich tabiiy geografiya" (5-sinf) Yer qobiqlari bo'limini o'rganishdan oldin kirish darsi o'tkazish mumkin. Unda quyidagii xolatlarga e'tibor bnrmoq lozim:

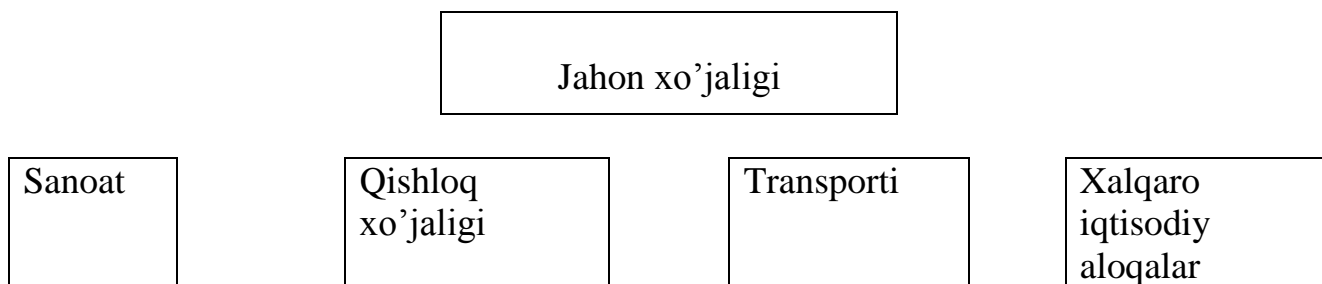
-geografik qobiqlarni qatlamsimon bo'lib tuzilganligi; ya'ni litosfera, gidrosfera. Atmosfera va beosferalardan iborat ekanligi;

-har bir qobiq aloxida moddalardan tuzilganligi, ya'ni litosfera qattiq moddalardan, gidrosfera suyuq modalardan (suv), atmosfera gazsimon moddalardan, biosfera esa tirik moddalardan iborat ekanligi xaqida bilimlar shakillantiriladi va umumiy tasavurlar xosil bo'ladi.

Iqtisodiy geografiya darslarida xam xuddi shunday kirish darslarini tashkil qilish mumkin. Masalan, "Jaxon iqtisodiy va ijtimoiy georafiyasi" kursida jaxon xo'jaligini o'tishdan oldin kirish darsi o'tkazish mumkin: Unda quyidagi holatlarga o'quvchilar diqqati qaratiladi:

-jahon xo'jaligi haqida tushuncha beriladi;

-jahon xo'jaligining tarkibiy qismlari chizib ko'rsatiladi (Rasm);

-rasm. Jaxon xo'jaligi takibiy qismlari.

-shundan so'ng sanoat, qishloq xo'jaligi. Transport va xalqaro iqtisodiy aloqalarni tuzilishi aloxida tushunriladi. Masalan, transport tarmog'i quyidagi qismlarga bo'linadi: quruqlik, suv, havo, quruq, elektron;

Bundan tashqri kirish darslarida quyidagi maqsadlar ham amalga oshiriladi; bo'lajak o'quv ishlari uchun o'quvchilar pisixalogik jixatdan tayyorlanadi; o'quvchilar geografiya fani va geografiya bilimlariga nisbatanqiziqish uyg'otiladi.

Kirish darsida bitta mavzu o'rganilganligi uchun unda darsni barcha elementlari mavjud emas. Unda tashkiliy qism, yangi bilimlarni o'rganish, ayrim xollarda vaqt yetarli bo'lsa bilimlarni mustaxkamlash va uyga vazifa berish amalga oshiriladi. Ko'p hollarda kirish darsida asosan yangi material o'tiladi, uyga vazifa berilmasligi ham mumkin.

15.2. Aralash dars

Umum ta'lim maktablarida eng keng tarqalgan dars turi. Aralash darslardabir necha didaktik maqsadlar amalga oshiriladi va ularda o'quv jarayoni barcha qismlari mavjud: yangi bilimlarni o'zlashtirish; olingan bilimlarni taxlil qilish va fikrlash; olingan bilimlarni mustaxkamlash; olingan bilimlarni esda saqlab qolish; o'zlashtirilgan bilimlarni qo'llash.

Mazkur darslarda quyidagi maqsadlar amalga oshiriladi: yangi mavzuni o'rganish; geografik ko'nikmalarni shakillantirish; olingan bilim va ko'nikmalarni tekshirish.

Aralash dars quyidagi tarkibiy qismlardan iborat: tashkiliy qism. Ushbu qismda yo'qlama qilinadi, o'quvchilarni darsga tayyorgarligi ya'ni o'quv qurollari bor yo'qligi aniqlanadi; uyga berilgan vazifa tekshiriladi; yangi darsni maqsad va vazifalari tushuntiriladi, oldingi dars bilan yangi mavzu o'rtasida bog'liqlik aniqlanadi va tushuntiriladi; yangi mavzu o'rganiladi va umumlashtiriladi; olingan bilimlar mustaxkamlanadi va darsda o'quvchilar faoliyati tekshiriladi; uyga azifa beriladi va uni bajarish bo'yicha ko'rsatmalar beriladi. (I.V. Dushina, 1985).

Aralash darsning har bir tarkibiy qsmidagi maqsadlarini amalga oshirish uchun aloxida o'ziga xos metodlar tanlanadi, o'qituvchi va o'quvchilar birgalikda faoliyatini shakillari ishlab chiqiladi. Ammo shuni ham aytish mumkinki aralash darsni muntazam ravishda bir xil qolipda o'tishi o'quvchilarni darsga qiziquvchanligini va diqqatini pasaytirib yuboradihamda ularni zeriktirib qo'yadi. SHuning uchun aralash darsni tarkibini, metodlari va faoliyat shakillarini tez-tez almashtirib turish lozim bo'ladi.

Aralash dars quyidagi hollarda o'tkaziladi: yirik ko'p soatlarga mo'ljallangan mavzularni o'rganishda; o'tkaziladigan mavzu oldin o'tilgandars mazmuni bilan bog'langan bo'lsa.

Agar aralash dars mavzusi oldingi o'tilgan dars bilan bog'langan bo'lsa, darsni o'quvchilar o'tgan darsdla o'zlashtirilgan bilimlarni tekshirish va axolashdan boshlanadi. Bunday hollarda uyga vazifa yangi mavzuni o'tishdan oldin yoki o'zlashtirilgan bilimlarni mustaxkamlashdan oldin beriladi. Uyga vazifa berilganda uni bajarish bo'yicha metodik ko'rsatmalar aniq va tushunarli bo'lishi lozim.

Aralash darsda berilgan materialni materialni mustaxkamlashda o'quvchilar o'zlashtirishi lozim bo'lgan eng muhim bilim va ko'nikmalar ajratilmog'i lozim.

Masalan, 5-sinf darajasidagi Olam va Yer bo'limini o'rganayotganda koinot, yulduzlar, gallaktika, quyosh, quyosh tizimi sayyoralar, yo'ldoshlar, metirioritlar tushunchalarini yaxshi o'zlashtirilishiga katta e'tibor beriladi.

Xozirgi paytda geografiya ta'limi mazmunida nazariy bilimlar miqiyosini ortib borishini xisobga olib bilimlarni mustaxkamlashni yangi mavzuni tushuntirayotganda amalga oshirish mumkin. masalan, tog' tizmalari mavzusini o'tishda migmatik cho'kindi va metormik tog' jinslarini xosil bo'lishi va tarqalishini tushuntirish davomida mazkur bilim va ko'nikmalarni birdaniga mustaxkamlab va umumlashtirib ketish mumkin.

Bunda o'quv materiali ma'lum bir mantiqiy qismlarga bo'linadi va xar bir mantiqiy qism bo'yicha bilim va ko'nikmalar mustaxkamlanadi, masalan, magmatik tog' jinslarini tushuntirgandan so'ng olingan bilimlarni birdaniga mustaxkamlab ketish mumkin. bunda migmatik tog' jinslarini xosil bo'lishi. Turlari (intruziv, effiziv) va ularni xosaalariga urg'u beriladi.

Demak oraliq darsni tarkibiy qismlari qotib qolgan narsa emas, uni doimo o'zgartirib turish lozim bo'ladi. Ba'zi xollarda avval yangi mavzuni o'tib, so'ngra

uyga berilgan vazifani tekshirish mumkin. ayrim hollarda darsni uyga vazifa berish bilan ham boshlash mumkin.

Aralash darsni 5-sinfda “Plan va reja”, “Er qobiqlari” 6-sinfda xar bir materik va okeanni tabiiy sharoitini, 9-sinfda materiklar yoki ayrim mintaqalar iqtisodiy va ijtimoiy geografiyani o’rta o’qitishda qo’llash mumkin.

15.3. Yangi mavzuni o’rganish darsi

Mazkur dars turi to’la yangi mavzuni o’rta o’qitishga bag’ishlanadi. SHuning uchun unda uyga berilgan vazifani tekshirish va baxolash qismi bo’lmaydi. Mazkur dars quyidagi hollarda qo’llaniladi:

- darsni xajmi katta bo’lgan taqdirda;
- dars murakkab bo’lgan taqdirda.

Mazkur darsda bilimlar chuqurva xar tomonlama ochib beriladi. Mazkur darslar uchun mavzuni o’qovchi oldindan tanlab ladi va uga tegishli o’qov vositalarini tayyorlaydi.

Ushbu darslarda asosiy o’qitish metodi bo’lib tushuntirish hisoblanadi. Bunda o’qituvchi sinf taxtasidan, xaritalardan, chizmalardan, rasm va jadvallardan hamda qo’shimcha adabiyotlardan foydalanishi lozim.

O’tilgan mavzuni mustahkamlash maqsadida o’qovchilarga qator topshiriqlar berish mumkin. Bunda ular olgan bilimlarni amalda qo’llashadi, yoki bo’lmasa bir necha vazifalarni bajarishni topshiriq sifatida berish mumkin. Bu esa yangi materiallarni o’zlashtirishni osonlashtiradi. Masalan, dunyo siyosty xaritasini o’rganayotganda tarixiy va siyosiy xaritadan foydalanib qo’yidagi vazifalarni o’qovchilarga topshirish mumkin:

- XX asrning boshigicha dunyoda qanday yirik davlatlar bor edi;
- XX asrning boshlarida Afrikada qanday mustaqil davlatlar mavjud edi;
- birinchi jahon urushdan so’ng jahon siyosiy xaritasidan qanday davlatlar sifatida yo’q bqladi;
- ikkinchi jahonda qanday mustaqil davlatlar vujudga keldi;
- XX asrning oxirida qaysi davlatlar parchalanib ketdi va qanday yangi davlatlar paydo bo’ldi va x.k.

Yangi mavzuni o’rganish darsi qo’yidagi tarkibiy qismlardan iborat: darsni maqsadini aniqlash va qo’shish; yangi mavzuni tushuntirish davomida o’qovchilarni bilish faoliyatini tashkil qilishi lozim; mavzuni alohida mantiqiy qismlari bo’yicha umulashtirish va mustahkamlash; o’zlashtirilgan bilim va ko’nikmalarni amalda qo’llash bo’yicha o’qovchilarga topshiriqlar berish; uyga vazifa berish.

Mazkur darslarda quyidagi mavzularni o’rganish mumkin; “Er po’stining tuzulishi (V-sinf); “O’rta Osiyoning tabiiy geografik rayonlashtirish” “O’zbekistonni iqtisodiy rayonlashtirish” (VIII- sinf); “Jahon siyosiy xaritasi”, “Jahon tabiiy resurslari”; “Jahon aholisi va x.k.

15.4. Geografik ko’nikmalarni shakllantirish darsi.

Mazkur darsning asosiy vazifasi geografiya predmetlari uchun xos bo’lgan ko’nikmalarni shakllantirishdir. Mazkur ko’nikmalar nazariy bilimlarni

o'zlashtirishga, mustahkamlashga va amalda qo'llashga imkon beradi. Ko'p xollarda mazkur darslarni bilimlarni mustahkamlash va geografik ko'nikmalarni shallantirish darsi ham deb ataladi. O'qitishni sifatini oshirishdagi vazifalarni kuyishlilsh va yechilishi munosabati bilan hamda o'quvchilarni amaliy faoliyatga bo'lgan e'tiborni ortishi bilan mazkur darslar turini ahamiti yanada ortadi. Bunday darslarda o'quvchilar faoliyatini asosiy shakli bo'lib amaliy ishlarni bajarish hisoblanadi. Mazkur amaliy ishlarni bajarish davomida o'quvchilarda geografik ko'nikmalar shakllanadi.

Ushbu darslarda o'quvchilarni nazariy va amaliy faoliyati bir-biri bilan chambarchas bog'langan. SHuning uchun geografik ko'nikmalarning katta qismi yangi bilimlarni olish jarayonida shakllantiriladi. Ayrim amaliy ishlar mazkur darslarda bajariladi, masalan, geografik koordinatalarni aniqlash, masshtab turlarni bilan ishlash, Turon tekisligi bo'ylab o'tkazilgan tabiiy geografik kesmani tahlil qilish (VII sinf). Ayrim amaliy ishlarni yangi mavzuni o'rganib bo'lgandan keyin bajarish mumkin. Bundan olingan bilim va ko'nikmalarni mustahkamlanadi. Masalan, o'quvchilarni iqtisodiy diagrammalar bilan ishlash ko'nikmalarini darsni mustahkamlash bosqichida olib borish mumkin. Amaliy mashg'ulotlarni uyga vazifani tekshirish jarayonida xam o'tkazish mumkin. Bunda o'quvchilar ma'lum bir qolip asosida ishlashadi. Ya'ni ma'lum bir qolip asosida daryoga, dengizga yoki ko'llarga ta'rif berish, ayrim davlatlarni iqtisodiy geografik ta'rifini tuzish va h.k.

Amaliy ishlar ikki turga bo'linadi: o'qitadigan (o'rgandigan); yakuniy.

O'rganadigan (mashq qiladigan) amaliy ishlarning maqsadi o'quvchilarni ma'lum bir geografik topshiriqni bajarishga o'rgatishdir. Masalan, geografik kordinatalarni aniqlash, xarita masofani masshtab orqali aniqlash; daryo suv sarfini hisoblash; xududni tabiiy geografik tavsifini tuzish; demografik ko'rsatgichlarni xisoblash; iqtisodiy geografik tavsiflarni tuzish. Demak o'rganuvchi amaliy ishlarda turli ko'nikmalar shakllantiriladi, tegishli bilimlar mustahkamlanadi.

Qator o'rgatuvchi amaliy ishlardan so'ng yakuniy amaliy ish o'tkaziladi. Uning maqsadi olingan bilim va shakllantirilgan ko'nikmalarni o'zlashtirish darajasini tekshiriladi. Masalan, CHirchiq Oxangaron o'lkasini tabiiy geografiktavoini tuzilishi ko'nikmalari shakllantrilgandan so'ng O'zbekistonni boshqa tabiiy geografik o'lkalarni o'quvchilar amaliy mashg'ulot darslarida mustaqil o'rganishlari mumkin. Buning uchun o'quvvi tabiiy geografik o'lkalarni o'rganish texnologiyasini modul tizimini ishlab chiqish mumkin. (-rasm).

Xar bir tabiiy geografik rayonni uchta quyidagi modullarga bo'linadi: tabiiy geografik rayonni geografik joylashishi va chegaralari; yer yuzasini tuzilishi, geoglogik sharoiti va foydali qazilmalari; ichki suvlari, tuprog'i o'simligi va hayvonot dunyosi. Mazkur modullar yanada mayda modullarga bo'linadi. Masalan, ikkinchi modulni quyidagi modulchalarga bo'lishimiz mumkin: rayonning reliefi; rayonning geologik tuzilishi; rayonning foydali qazilmalari. O'quvchilar bilim va ko'nikmalarni yaxshi o'zlashtirishlari uchun mazkur modullarni yanada maydaroq qismlarga bo'lish mumkin. Masalan, foydali qazilmalar modulini quyidagi qismlarga bo'lish mumkin: yoqilg'i energitika foydali qazilmalari; metalli foydali qazilmalar; nometall foydali qazilmalar.

CHirchiq-Oxangaron tabiiy
geografik rayoni

Geografik joylanishi

Er yuzasining tuzilishi,
geografiyasi va foydagi
qazilmalari

Iqlimi, ichki suvlari, tuprog'i,
o'simligi va xayvonot dunyosi

Geografik joylanishi

CHegaralari

Rel'efi

Geologik tuzilishi

Foydali qazilmalari

Demak yakuniy amaliy ishlar geografik voqea va xodisa xamda ob'ektlarni tavsifiga bag'ishlanar ekan. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya darslarida hama xalq xalq xo'jaligi tarmoqlarini yoki ayrim davlatlarni modul' texnologiyasidan foydalanib o'rganish mumkin. Masalan, jaxon sanoatini o'rganishda uni quyidagi modullarga bo'lib o'rganish mumkin: metallurgiya sanoati; mashinasozlik; yengil sanoat; qurilish xom ashyosi sanoati; oziq-ovqat sanoati; va h.k. ular o'z navbatida yana maydaroq modullarga bo'linib ketishadi. Masalan, mao'inasozlikni yana quyidagi modulchalarga bo'lib yuborish mumkin: avtomobilsozlik; stanoksozlik; podshipnik ishlab chiqarish; teplovoz sozlik; samaliyot sozlik; ekskovator sozlik; vagonsozlik; qishloq xo'jaligi mashina sozligi; kema sozlik; va h.k.

Geografik ko'nikma va malakalarni shakillantirish darsi quyidagi qismlarga bo'linadi: ta'limiy va tarbiyaviy vazifalarni qo'yish; o'quvchilarni o'quv vositalari bilan tanishtirish (darslik, xarita, jadvallar, diagrammalar). Ular amaliy mashg'ulotlarni yuajarishda zarur bo'ladi; o'quv ishlari usullarini o'zlashtirish bo'yicha ko'rsatmalar berish; amaliy ishlarni bajarish bo'yicha ko'rsatmalar berish; bajarilgan amaliy ishlar natijalarini rasmiylashtirish; qilingan ishlarni yakunlash; uyga vazifa beish va uni bajarish bo'yicha ko'rsatmalar berish.

Amaliy ishlar bajarishni samaradorligi ishni aniq tashkil qilishga bog'liq: qiyoslash; solishtirish; oddiy hisob kitoblarni bajarish; ma'lum reja yoki qolip asosida geografik voqea va hodisalarni tavsifini tuzish; bog'liqliklarni aniqlash; xarita bilan ishlash va h.k.

Geografik ko'nikma va malakalarni shakillantirish darsida faqat yakuniy amaliy ishlar bajariladi. Bunday darslar quyidagi tashkiliy qismlardan iborat: darsni maqsadini qo'yish; yangi bilimlarni tushuntirish jarayonida o'quvchilarni bilish faoliyatini tashkil qilish; darsni mantiqiy qismlari bo'yicha yakunlash va mustaxkamlash; olingin bilim va ko'nikmalarni amalda qo'llash; uyga vazifa berish.

15.5. Takrorlash umumlashtirish va bilimlarni tekshrish darslari

Takrorlash darsi. Geografiya ta'limida keng tarqalmagan, juda kam hollardagina qo'laniladi. Chunki har bir geografiya darsida muntazam ravishda o'quvchilarni bilim va ko'nikmalari tekshirib boriladi.

Takrorlash darslari quyidagi xollarda qo'llaniladi:

-yirik bo'limlar va mavzularni o'tib bo'lingandan so'ng bilimlarni mustaxkamlash maqsadida;

- ashar yangi materiiial oldingi darslar bilan bog'langan bo'lsa, takrorlash yangi mavzuni o'zlashtirishga yordam bersa.

Geografiya ta'limida takrorlash darsini qachon va qaysi mavzuni o'rganishda qo'llashni o'ituvchi xal qiladi. Takrolash darslarini quyidagi mavularni o'rganishdan so'ng qo'lash mumkin: Yer qobiqlari (5-sinf); materiklar tabiiy sharoiti; okeanlar tabiiy sharoiti; materiklar iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi.

Bilimlarni umumlashtirish darsi. Mazkur darslar quyidagi tarkibiy qismlardan borat: o'quvchilarni darsni maqsadi va vazifalari bilan tanishtirish; ta'limiy-

tariyaviy vazifalarni bajarish; darsni yakunlash; uyga vazifa berish. Hozirgi paytda umumlashtirish darslari keng tarqalmoqda. Ular maktab geografiya kurslarini barchasida ko'zda tutilgan. Ko'p hollarda bunday darslarni umumiyashtiruvchi takrorlash darsi ham deb ataladi. Chunki bilimlar umumlashtirilganda ular albatta takrorlanadi.

Bilimlarni umumlashtirishni ahamiyati quyidagi hollarda namoyon bo'ladi:

-bilimlarni umumlashtirish o'quvchilar ongida dunyoqarash g'oyalarni shakillantirishda muxim ahamiyatga ega;

-bilimlarni umumlashtirish har bir geografiya predmeidagi bilimlarni tizimlashda ya'ni tartibga solishda katta ahamiyatga ega. geografiya ursida tabiiy xududiy komplekslar, dunyoning yaxlitligi va bir butunligi, jaxon xo'jalik tizimi va h.k

Bilimlarni tizimlashtirish deganda geografik voqea va hodisalar, ob'ektlarni tarqalishi va taqsimlanishi tushuniladi. Bunda geografik voqea va hodisalar hamda ob'ektlar o'xshash belgilarga ko'ra tizimlarga yoki guruxlarga bo'linadi. Masalan, daryo vodiylari, tekislik landshaftlari, cho'llar, rivojlanayotgan davlatlar, rivojlangan davlatlar, yevropoidlar, mongoloidlar, negroidlar va h.k.

SHuning uchun umumlashtiruvchi darslarini yirik bo'limlarni o'rganib bo'lgandan so'ng o'tkaziladi.

Umumlashtiruvchi darslarning muxim xususiyatlaridan biri o'quvchilar bilimlarni tizimlashtirish va umumlashtirish asosida yangi bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishadi. SHuning uchun o'quvchilar o'zlarining bilimlariga asoslanib dunyoqarash g'oyalarni umumiy belgilari, tomoillari qonuniyatlarini egallash bo'yicha geografik ko'nikmalarga ega bo'lishadi.

O'quvchilar bilimlarini tekshirish va xisobga olish darslari. Yirik mavzularni o'rganib bo'lgandan so'ng mazkur darslar o'tkaziladi. Bunday darslar quyidagi tarkibiy qismlardan iborat: dars maqsadi va vazifasini qo'yish; bilimlarni tekshirish va xisobga olishni shakillari va usullari xaqida o'quvchilarga ma'lumotlar yoki ko'rsatmalar berish; baholash mezonlarini e'lon qilish.

Mazkur darslarni quyidagi mavzularni o'rganib bo'lgandan so'ng uyushtirish mumkin: Yer qobiqlari (5-sinf); har bir materik tabiiy sharoiti; har bir minitaqaning iqtisodiy geografik sharoiti va h.k.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Kirish darsi qanday sharoitlarda o'tiladi?
2. Kirish darsini asosiy maqsadi nimalardan iborat?
3. Aralash dars qanday tarkibiy qismlardan iborat?
4. aralash darsning maqsadi nimalardan iborat?
5. Yangi mavzuni o'rganish darsi qanday sharoitda o'tkaziladi?
6. Darsning asosiy turlari chizmasini chizing.
7. Geografik ko'nikmalarni shakillantirish darsi qanday tarkibiy qismlardan iborat?
8. Qaysi dars turi juda kam qo'llaniladi?

XVI. O'QUV SAYOXATLARI

16.1. O'quv sayoxatlarini aqsadi va vazifalari

O'quv sayoxatlari umum ta'lim maktablari ta'limiy –tarbiyaviy io'larda katta o'rin tutadi.

O'quv sayoxatlarida yil davomida olingan bilimlar mustaxkamlanadi va tabiatda va ishlab chiqarishda mustaqil tadqiqotlar olib borish ko'nikmalari shakillaniriladi.

O'quv sayoxatlari maktablarda bahorda va kuzda olib o'tkaziladi. Ularning asosiy qismi tabiatga 1-ekskursiya ishlab chiqarish korxonalariga uyushtiriladi.

O'quv sayoxatlarining maqsadi maktabda olingan geografik bilim va ko'nikmalarni yanada mustaxkamlash va maktabdan va sinfdan tashqari ishlarda kuzatishlar olib borish ko'nikmalarini shakillantirishdir.

Mazkur maqsadlardan kelib chiqqan xolda o'quv sayoxatlarning asosiy vazifalari quydagilardan iborat:

1. Joyda reja olish va xaritalar bilan ishlash bo'yicha olingan bilimlarni yanada chuqurlashtirish va dala, ya'ni tabiiy sharoitda topografik va kartografik ishlarini olib borish ko'nikmalarini shakillantirish.

2. Astronomik bilimlarni yanada chuqurlashtirish va osmon jismlari oy, sayyoralar va yulduzlarni (katta va kichik ayiq, qutb yulduzlarini aniqlash va ularga qarab mo'ljal olish ko'nikmalarini shakillantirish;)

3. Joyning rel'efini o'rganish va rel'ef to'g'risidagi bilimlar va ko'nikmalarni yanada chuqurlashtirish xamda dalada mustaqil ravishda rel'efning asosiy turlarini o'rganish ko'nikmalari shakillaniriladi. Bundan tashqari rel'ef hosil qiluvchi omillarning o'rganish usullari bilan tanishtiradi.

4. Joyning geografik tizimini o'rganish metodikasi bilan tanishtirish.

5. Ob-xavoni kuzatish vva suv havzalarini o'rganish ko'nikmalarini shakillantirish. O'quvchilar ob-havo turlarini aniqlay olishlari lozim.

6. Joyning tuproq qoplamini o'rganish va asosiy tuproq tuolarini aniqlash ko'nikmalarini shakillantirish

7. Joyning o'simlik qoplamini o'rganish usullari bilan tanishtirish. O'simliklarni qavatlariga (yaruslarga) bo'lib o'rganish ko'nikmasini shakillantirish.

8. Hayvonot dunyosini o'rganish ko'nikmalarini shakillantirish.

9. Landshaftlarniajratish ko'nikmalarini shakillantirish.

10. Korxonani o'rganish ko'nikmasini shakillantirish.

Demak mazkur vazifani bajarish davomida o'quvchilarning olgan geografik bilimlari va ko'nikmalari yanada chuqurlashadi ularda tabiatni va tabiiy geografik jarayonlarni o'rganish va kuzatish tajribalariga va ko'nikmalariga ega bo'ladilar. Bu esa keyingi sinflardagi geografik bilimlarni o'zlashtirishda juda katta zamin yaratadi.

O'quv sayoxatlari tabiiy geografiya kurslari (5-7) bo'yicha 4-marta uyushtiriladi, iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kursi bo'yicha 1-marta ishlab chiqarish korxonasiga uyushtiriladi.

O'quv sayoxatlari quyidagi turlarga bo'linadi:

-tabiiy geografik o'quv sayoxatlari;

- iqtisodiy va ijtimoiy geografik o'quv sayoxatlari;
- o'lkashunoslik o'quv sayoxatlari;
- maxsus o'quv sayoxatlari (geografik, beogeografik, meteorologik va h.k.

O'quv sayoxatlari turi va o'tkazilish joyini geografiya o'qituvchisi tanlaydi.

Tabiiy geografiya o'quv sayoxatlarining asosiy maqsadi o'quvchilarni maktabda olgan bilim va ko'nikmalarini yanada mustaxkamlaydi. Tabiiy geografik kuzatishlar olib borish tajribasiga ega bo'lishadi.

Iqtisodiy geografik o'quv sayoxatlaridavomida o'quvchilar ishlab chiqarish jarayonini o'rganishadi va sanoat geografiyasi xaqida bilim va ko'nikmalari kengaytiriladi.

O'lkashunoslik bo'yichao'quv sayoxatlari davomida o'quvchlar o'lkani tabiati, boyliklari, xo'jaligi, madaniy-tarixiy yodgorliklarini o'rganishadi va tegishli ma'lumotlar yig'iladi.

Maxsus geografik sayoxatlar o'qituvchini dasturiga binoan olib boriladi. Ular ko'pincha joyning geologik sharoitini va foydali qazilmalarini o'rganishga tuprog'i o'simligi va hayvonot dunyosini, yoki ko'nikmalarini o'rganishga bag'ishlangan bo'ladi.

16.2. O'quv sayoxatlariga tayyorgarlik va sayoxat uchun zarur bo'lgan jixozlar va vositalar

O'quv sayoxatlariga chiqishdan oldin tayyorgarlik ishlari olib boriladi. Tayyorgarlik ishlari quyidagi qismlarga bo'linadi: nazariy; amaliy; tashkiliy.

Nazariy tayyorgarlik jarayonida o'quv sayoxatida amalga oshiriladigan ishlar xususiyati va turiga ko'ra o'quvchilarni bilimlari mustaxkamlanadi. O'quv uskunalari tabiatga uyushtiriladigan sayoxatlarni olib borishdan avval sinf sharoitida tabiiy geografik bilimlar mustaxkamlanadi, ya'ni reja olish, letosfera, gedrosfera, atmosfera. Biosfera haqidagi nazariy bililar qaytariladi va mustaxkamlanadi.

Amaliy tayyorgarlik bosqichida o'quvchilarga sayoxat davomida zarur bo'ladigan ish usullari haqida bilim va ko'nikmalar shakillantiriladi. Agar agar o'quv sayoxat daryo vodiysi bo'ylab o'tkaziladigan bo'lsa daryoni ko'ndalang kesimini, suvni tozaligini va sarfini aniqlashni bilishlari va uddalay olishlari lozim. Agar o'quv sayoxatida reja olish ko'zda tutilgan bo'lsa turlari bo'yicha amaliy ko'nikmalar shakillangan bo'lmog'i lozim.

Tashkiliy tayyorgarlik quyidagi bosqichlardan iborat:

- o'qituvchi sayoxatni mavzusini e'lon qiladi. Mavzu tabiiy geografik yoki iqtisodiy geografik bo'lishi mumkin. Masalan, qishloqda suv xavzalarini o'rganish, maktab atrofidagi o'simliklarni o'rganish ishlab chiqarish korxonasini o'rganish;
- o'qituvchi sayoxatni maqsadi va rejasi bilan o'quvchilarni tanishtiradi. Ular sayoxatining maqsadini o'qituvchi aniqlaydi. Uning maqsadi o'quvchilarga topografik xaritalar bilan joyd ishlash ko'nikmalarini shakillantirish. O'quv sayoxatini rejasi bilan o'quvchilarni tanishtirish. Rejada yo'nalish, to'xtash joylari ko'rsatilgan bo'lishi lozim;
- sinf ma'lum bir guruxga bo'linadi; har bir guruxda 5-6tadan o'quvchi bo'lishi lozim. Xar bir guruxni raxbari tayinlanadi. Xar bir guruxni vazifalari tushuntiriladi;

-o'quvchilar qanday kiyim kiyishi, nimalarni o'zlari bilan olib borishini va sayoxatda o'zlarini qanday tutishlarini va xavsizlik muxofazasi qoidalariga roya qilishlari xaqia ko'rsatma beriladi.

O'qituvchi sayoxatni maqsadi va vazifalaridan kelibchiqqan xolda jixozlar, priborlar va anjomlar ro'yxatini tuzadi va ularni yig'adi. O'quv sayoxatlarida quyidagi jixoz asboblar va uskunalar lozim bo'lishi mumkin: kompas, termometr, reyka, arqon, xarita, banometr, tuproq parmasi (bur) va h.k.

O'quv sayoxatlarini quyidagi xollarda o'tkazish mumkin: ya'ni mavzuni o'rganishdan oldin; qator mavzularni o'rganib bo'lgandan so'ng.

O'quv sayoxatlarini muvofaqiyatli o'tkazish sayoxat o'tkaziladigan joyni tanlashga bog'lik. Agar sayoxatni mavzusi rel'ef shakillarini o'rganishga bag'ishlangan bo'lsa iloji boricha rel'efi xilma xil bo'lgan joy tanlanishi lozim. Tog' jinslariga bag'ishlangan sayoxatlarni o'tkazishda geologik ochilmalar mavjud bo'lgan joylar tanlanadi.

O'quv sayoxatlari o'tkaziladigan joylarni tanlashda quyidagilarga e'tibor berish lozim:

- tanlangan joy o'quv mavzulari va o'quv o'lka o'unoslik maqsadi va vazifalariga mos kelishi zarur. Demak o'lkashunoslik materiallari bilan bevosita bog'liq bo'lgan mavzu va masalalarni o'rganishda;

-o'ziga xos o'quv sayoxati ob'ektlari bo'yicha ma'lumotlar qo'llash, o'rganish, ularni tasvirlash va bevosita ko'rish imkonini yaratmog'i lozim;

-o'quv sayoxatlari davomida tarbiyaviy ilar amalga oshirilmog'i lozim. Masalan, maktab joylashgan qishloq, tuman, shaharda noyob vqa yo'qolib borayotgan o'simlik va hayvonot dunyosining, noyob tabiat yodgorliklarini mavjudligi va h.k;

- o'quv sayoxatlarida o'quvchilarni yoshi bilan bog'lik bo'lgan xususiyatlarni xisobga olish;

-geografiya va o'lkashunoslik ob'ektlarini o'zgarishini o'quvchilar tomonidan qabul qilinishini xissiy-emotsional xususiyatlarini xisobga olish;

-ma'lum bir geografiya predmetlari bo'yicha aniq mavzularning o'quv tarbiyaviy talablarini xisobga olish;

-o'qituvchi va o'quvchilarni o'quv sayoxatini o'tkazishga tayyorgarlik darajasini xisobga olish;

-o'quv sayoxatlarida ma'lumotlarni yig'ish imkonini xisobga oshish. Mazkur ma'lumotlar qayta ishlangandan so'ng ularni kitob shaklida nashr qilish mumkin.

16.3. Tabiiy geografik o'quv sayoxatlari

Umum ta'lim maktablarida o'quv sayoxatlarining katta qismi tabiiy geografiya kurslari buyicha o'tkaziladi.

SHuning uchun tabiiy geografik o'quv sayoxatlari bo'yicha juda ko'p ishlar amalga oshirilgan.

Tabiiy geografiya o'quv sayoxatlarini ikkita yirik guruxga bo'lishimiz mumkin.

-umumiy tabiiy geografik o'quv sayoxatlari. Bunda sayoxat davomida o'quvchilar joyni umumiy tabiiy geografik sharoitini o'rganish ko'nikmalariga ega bo'ladi;

-maxsus tabiiy geografik o'quv sayoxatlari. Bunday sayoxatlarda tabiiy geografik sharoitlarni ayrim tarkiblari aloxida o'rganiladi. Masalan, rel'efi, tuproq, o'simlik va h.k.

16.3.1. umumiy tabiiy geografik o'quv sayoxatlari

Umumiy tabiiy geografik o'quv sayoxatlari maktab tabiiy geografiya kurslarni ma'lum bir predmetlarni o'rganib bo'lingandan so'ng uyushtiriladi.

Tabiiy geografik o'quv sayoxatlari quyidagi tartibda o'tkaziladi:

1. O'quv sayoxatlariga tayyorgarlik ishlari. Tayyorgarlik ishlariga quyidagilar kiradi: sayoxat o'tkaziladigan joyni tanlash va uni xaritasini toptsh yoki xomaki rejasini tuzish; sayoxatni vaqtini va davomiyligini aniqlash; sayoxat uchun zarur bo'lgan jixozlar va priborlar ro'yxatini tuzish va u ularni topish; o'quvchilar bilan suxbat o'tkazish va ularni ma'lum bir guruxlarga bo'lish;

2. O'quv sayoxatini o'tkazish quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

Ma'lum bir vaqtda o'quvchilar yig'iladi. Ular bilan yana bir marta suxbat o'tkaziladi. Unda o'quv sayoxatining maqsadi va vazifalari tushuntiriladi.

Xar bir to'xtalgan joyda quyidagi ishlar bajariladi. Nuqtaning (joyning) geografik o'rni aniqlanadi. Nuqtaning geografik o'rni maktabga nisbatan, daryoga nisbatan, yo'lga va boshqalarga nisbatan aniqlanishi mumkin.

Bundan tashqari agar topografik xarita mavjud bo'lsa nuqtaning materik matematik geografik o'rni xam aniqlanadi. SHuning uchun nuqtaning umumiy tabiiy geografik o'rganiladi. Avval nuqtaning geologik tuzilishi, foydali qazilmalari, rel'efi, gedrografik tarmoqlari, tuproqlari o'simlik va hayvonot dunyosi hamda landshaftlari o'rganiladi. Demak, umumiy tabiiy geografik sayoxatlarda o'quvchilarda xar bir nuqtani yoki joyni umumiy tabiiy geografik sharoitini o'rganish va baxolash ko'nikmalariga ega bo'lishadi. Bu esa yil davomida olgan tabiiy geografik bilim va ko'nikmalarni mustaxkamlashda va yanada chuqurlashtirishadi va kegayadi.

Joyning geologik tuzilishini o'rganish iloji boricha ochilmalar mavjud bo'lgan joyda olib boriladi. Birinchi navbatta ochilmada, qaysi davr yotqiziqlari va qanday tog' jinslari ochilib qolganligi aniqlanadi. Tekislikda ko'proq to'rtlamchi davr yotqiziqlari keng tarqalgan bo'ladi. Tog' o'lkalarda birinchi geologik davrlarga xos bo'lgan ochilmalar bo'lishi mumkin. Ochilmalarda qanday tog' jinslari joylashganligi aniqlanadi. Ular matematik, guruxga mansubligi aniqlanadi. O'quvchilarga ular qanday sharoitda xosil bo'lganligi tushuntiriladi. CHO'kindi jinslar ochilmasi o'rganilayotgan ularni qotishmasimon joylashganligiga o'quvchilar e'tibori qaratiladi va xar qotishmadagi jinslarni xususiyatiga qarab ularni qanday sharoitda xosil bo'lganligi tushuntiriladi. Masalan. Agar ochilmani tubida shag'al va xarssang toshlar qallami, uning ustida qumlar, qumlarni ustida gillar qatlami joylashgan bo'lsa demak dastlab kuchli oqim ta'sirida xarssang toshlar oqizib kelingan, so'ngra sekin oqim sharoitida qum qatlam xosil bo'lgan. Dengiz yoki ko'l sharoitida yoki sekin oqadigan ariq daryo sharoitida gillar qatlami vujudga kelgan.

Joyning foydali qazilmalari o'rganilganda sayoxat davomida g'isht xom ashyosi, shag'allar, toshloq va qurilish materiallari o'rganilishi mumkin.

Joyning reliefini o'rganishda o'quvchilar diqqatini relief hosil qiluvchi omillar va asosiy relief shakillarini ajratishga qaratilishi lozim. Bundan tashqari tashqi kuchlar va inson faoliyati ta'sirida hosil bo'lgan relief shakillari xam aloxida ajratib ko'rsatilishi zarur.

Joydagi suv havzalari daryo, soy, ko'l, buloq bo'lishi mumkin. SHuning uchun o'quvchilarga gidrografik sharoitni asosiy tarkibiy qismlari haqida gapirib, mazkur tarkibiy qismlarni qaysi biri o'rganilayotgan joyda mavjudligi aytib o'tiladi va uni o'rganiladigan o'lchamlari ko'rsatib beriladi.

Joydagi tuproqlar o'rganilganda ularning asosiy turlariga e'tibor beriladi. O'simliklar o'rganilganda ular uchta qatlamga bo'lib o'rganiladi: daraxtlar, butalar, o'tlar, hayvonlarni o'rganishda ular ham guruxlarga bo'lib yuboriladi: sudralib yuruvchilar, tuyoqlilar, qushlar.

Xar bir nuqtada tarqalgan landshaftlarni o'rganish. Ular kasbiy va antropogen landshaftlarni ajratish.

16.3.2. Maxsus tabiiy geografik o'quv sayoxatlari

Maxsus tabiiy geografik sayoxatlari ayrim mavzularni o'tib bo'lgandan so'ng amaliy ko'nikmalarni shakillantirish maqsadida o'tkaziladi. Masalan, litosfera, gedrosfera, atmosfera va biosfera mavzularini o'tib bo'lgandan so'ng uyushtirish mumkin.

Maxsus tabiiy geografik o'quv sayoxatlarini o'tkazish quyidagi tartibda amalga oshiriladi: o'quv sayoxatining maqsadi va vazifalari xamda o'tkazish joyi, vaqti o'qituvchi tomonidan ishlab chiqiladi. O'quv sayoxati haqida va sayoxat o'tkazish tartibi qoidalari haqida o'quvchilar bilan suxbat o'tkaziladi.

Maxsus o'quv sayoxati quyidagi mavzularda olib borilishi mumkin: janubiy geologik tuzilishni o'rganish; joyning reliefini o'rganish; joyning ichki suvlarini o'rganish; joyning tuprog'ini, o'simlik va hayvonot dunyosini o'rganish; joyning landshaftlarini o'rganish;

Umumiy tabiiy geografik o'quv sayoxatlaridan farq qilib maxsus tabiiy geografik sayoxatlarda tabiatni ayrim tarkibiy qismlarini juda chuqur va har tomonlama o'rganiladi. Masalan, joyning geologik tuzilishi ochilma mavjud bo'lgan sharoitda quyidagicha o'rganiladi (B. A. Chernov, 1985)

1. Kundalikda ochilmaning tartib raqami va ochilmani o'rganish vaqti yoziladi, ochilmani geografik o'rni aniqlanadi va kundalikka yozib qo'yiladi.
2. Ochilmani taqdlamlarini joylanishi aniqlash. Xar bir qatlamning qalinligi va tog' jinslarining xolatini o'rganish.
3. Ochilmani kundalikda chizmasini chizish. Xar bir qatlamni chizish davomida undagi tog' jinslarini tarkibiga e'tibor berish. Tarkibi nimalardan iborat, qo'shilmalar bormi, bor bo'lsa ularning o'lchamlarini aniqlash. Qatlamlar chizmasida pastdan yuqoriga qarab xaritalar bilan belgilanadi.
4. Qatlamlardagi tog' jinslarining rangi tarkibi, qo'shilmalari, xolati tavsifi tuziladi. Masalan, qizil rangli gil, tarkibida mayda shag'al toshlar mavjud, gilning namligi o'rtacha. Gillar plastik xolatda. Qatlamlarni yotish xolati aniqlanadi: gorizontaal yoki qiya yotish. Qatlam qiya yotgan bo'lsa uning qiyaligi aniqlanadi. Agar foto aparat bo'lsa ochilmani rasmga olish mumkin.

5. Tog' jinslarini namunalari olinadi. Namunalar qopchalarga olinishi mumkin. Agarularning tarkibiy xolati o'zgarmagan xolda olish lozim bo'lsa o'lchami 10x10x10sm li monopolitlar olinib ular parafanlanadi. Buning uchun parafin (sham) eritilib, dokacha o'ralgan monolit unga botiriladi. So'ngra monolitga etikeika yopishtiriladi. Unda quyidagi ma'lumotlar yozilgan bo'lishi lozim. Monolit olingan ochilmani tartib raqami, tog' jinslarining nomi, olingan chuqurlik, monolit olingan yil, oy, kun.

O'quvchilar ochilmalarni o'rganish ko'nikmasiga ega bo'lganligidan so'ng bunday ishlarni mustaqil ravishda bajarilishi mumkin.

Xuddi shunday taxlitda tabiat tarkiblarini boshqa qimslarini aloxida o'rganish muki. Masalan, joydagi tuproq qoplamini o'simlik va hayvonot dunyosini va landshaftlarni o'rganish.

Joydagi landshaftlar quyidagi tartibda o'rganish mumkin:

-tabiiy va antropogen landshaftlar ajratib olinadi va ular xaritaga tushiriladi;

-tabiiy landshaftlarning asosiy turlari aniqlanadi (o'rmonlar, butazorlar, qumloqlar va x.k.)

-antropogen landshaftlarning asosiy turlari aniqlanadi (seliteb agrogen, gidrogen, yo'l, sa'noat va h.k)

Maktab geografiyasida landshaft bo'yicha faqat juda umumiy va sodda bilimlar beriladi. SHuning uchun o'quv sayoxatlari davomida xam landshaftlar to'g'risida sodda va umumiy bilimlar berilmog'i lozim. Maktab tabiiy geografiya kurslarida landshaft, joy, urochime va fanlarga bo'lib o'rganilmaydi,shuning uchun sayoxat davromida ular mazkur birliklarga ajratilmaydi.

16.4. Iqtisodiy geografik o'quv sayoxatlari

Iqtisodiy va ijtimoiy o'quv sayoxatlari yuqori sinflarda o'tkaziladi va o'quvchilarni iqtisodiy bilim va ko'nikmalarni mustaxkamlaydi va bir vaqtni o'zida iqtisodiy geografik tadqiqotlar olib borish usullarini eslashadi.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya bo'yicha o'quv sayoxatlari xam ikki guruxga bo'linadi: umumiy iqtisodiy geografik o'quv sayoxatlari; maxsus iqtisodiy o'quv sayoxatlari.

Umumiy iqtisodiy va ijtimoiy geografiya o'quv sayoxatlari. Umumiy iqtisodiy va ijtimoiy geografiya o'quv sayoxatlari o'quv yilining oxirida ma'lum bir predmet to'la o'rganilib bo'lingandan so'ng olingan bilim va ko'nikmalarni mustaxkamlash uchun o'tkaziladi.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya o'quv sayoxatlari quyidagi tartibda o'tkaziladi.

O'quv sayoxatlariga tayyorgarlik davrida o'qituvchi sayoxat o'tkaziladigan joyni tanlanadi, mazkur joy iqtisodiy geografik sharoiti xaqida ma'lumotlarni to'playdi. O'quv sayoxati rejasi ishlab chiqiladi.

O'quv sayoxatini o'tkazish. O'quv sayoxatini o'tkaziladigan kun belgilangan vaqtda o'quvchilar yig'ilishganda o'qituvchi yana bir marta suxbat o'tkazadi. O'quv sayoxatining maqsadi. Vazifalari ob'ekti va sayoxat davomida o'quvchilar amal qilishi lozim bo'lgan qoidalar tushuntiriladi. SHundan so'ng o'quv sayoxati boshlanadi.

Ma'lum bir joyning ijtimoiy geografik sharoitini o'rganish quyidagi tartibda olib boriladi.

Ob'ektni iqtisodiy geografik o'rnini aniqlash. Iqtisodiy geografik ob'ektlarni geografik o'rnini asosiy davlat axamiyatiga ega bo'lgan avtomobily, xavo va temir yo'llarga nisbatan tuman viloyat va markazlarni xamda poytaxtga nisbatan, yirik daryolar va dengizlarga nisbatan joylanishi.

So'ngra joyning ya'ni ob'ektning tabiiy sharoiti va tabiiy resurslari o'rganiladi. Tabiiy resurslarni o'rganishda ularni quyidagi guruxlarga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiqdir: yer resurslari, suv resurslari, mineral resurslar, tuproq resurslari, biologik resurslar, rekratsion resurslar.

Aholi va mehnat resurslari quyidagi tartibda o'rganiladi: qishloq yoki maktab joylashgan joy axolisining joylashishi, ularning kasbi, statistik ma'lumotlar asosida axolining boshqa ko'rsatgichlari xam aniqlanadi. Ob'ektning xo'jaligi o'rganiladi. Bunda sanoatning asosiy tarmoqlari, dexqonchilik va chorvachilikning qaysi tarmog'i yaxshi rivojlanganligi aniqlanadi va aynan shu tarmoqqa ko'proq e'tibor beriladi.

Agar qishloq yoki maktab joylashgan joydan davlat yoki viloyat axamiyatiga ega bo'lsa ular xaqida ma'lumotlar aniqlanadi. Bunday yo'llar mavjud mavjud bo'lmagan tadqiqotlarda qishloqdagi yoki shahardagi yo'llarni o'rnini tavsifi beriladi.

Maxsus iqtisodiy geografik o'quv sayoxatlari. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kurslarida ko'proq maxsus o'quv sayoxatlari ko'proq o'tkaziladi.

Maxsus iqtisodiy geografik o'quv sayoxatlarida xo'jalikni ayrim tarmoqlari aloxida chuqur va xar tomonlama o'rganiladi. Masalan, joyning mineral resurslari; suv resurslari; ishlab chiqarish korxonalarini va h.k

Mazkur o'quv sayoxatlari davomida o'quvchilarda sanoat va qishloq xo'jaligi xaqida chuqur bilim va ko'nikmalar shakillantiriladi.

Sanoat korxonalarini quyidagi tartibda o'rganish mumkin:

1. Korxonaning barpo etilish vaqti, sabablari, rivojlanishning asosiy bosqichlari.
- 2 Korxonaning iqtisodiy geografik o'rnini; tabiiy ob'ektlarga nisbatan joylashishi (joy reliefi, suv xavzalari, o'rmonlar, foydali qazilma konlari va h.k); transport yo'llariga, boshqa aholi manzilgoxlariga va yirik xo'jalik ob'ektlariga nisbatan joylashishi.
3. korxonani vazirlikka bo'yso'nishi: tuzilishi; texnologik jarayonini o'ziga xos xususiyati; texnologik jihatdan qurollanganligi va avtomatlashtirish darajasi; korxonani ishlab chiqarish aloqalari; fan texnika yutuqlarini qo'llanilishi.
4. Korxonani ixtisoslashuvi va uni asoslash; mahsulot turlari; foydalanilgan xom-ashyo, yoqilg'i va materiallar turlari va ularni tejash; elektro texnika ta'minoti; chiqindilardan foydalanish.
5. Korxonadagi ishchilar soni va ularni mehnat kategoriyalari, kasblar va malakalar bo'yicha tarkibi; ishchilarni ma'lumotlik darajasi; mehnat va hayot sharoiti va ularni yaxshilash choralari.
6. Mehnat unumdorligi o'sishi; mahsulot sifatini oshirish va tannarxni pasaytirish.
7. Korxonani rivojlantirish istiqbollari.

Qishloq xo'jalik korxonalarini quyidagi tartibda o'rganiladi:

1. Qishloq xo'jalik korxonasining (fermer xo'jaligi) vujudga kelish vaqti va sabablari. Tabiiy sharoitning o'ziga xos xususiyatlari. Tabiiy va iqtisodiy ob'ektlarga nisbatan geografik joylashishi; suv ayirg'ichda, vodiya, botiqda, terassada, yoyilmada joylashishi; yo'llarga (asosiy, ikkinchi darajli, temir yo'llar va h.k.) va axoli punktilariga nisbatan joylanishi.

2. Qishloq xo'jaligi korxonasining o'lchamlari: ekin maydoni, axolisi va uning zichligi (1m^2 ga)

3. fermer xo'jaligining yer fondi, ularning o'lchamlari va turlari.

Foydalanilayotgan yerlar; yaxshilangan yerlar (sug'orilish, qurilish, sho'r yuvish, jarlarni tekislash).

4. Fermer xo'jaligining ixtisoslashuvi (don, sabzavot, texnika ekinlari, bog'dorchilik, uzumchilik).

5. CHorvachilikka ixtisoslashgan fermer xo'jaligi: ixtisoslashuvi (qoramolchilik, qo'ychilik, echkichilik, yilqichilik, parrandachilik va h.k). yem-xashak ta'migoti.

Transport korxonalarini o'rganish.

Transport korxonalarini o'rganish o'lkashunoslik tadqiqotlarida muxim ahamiyatga ega. chunki turistik sayoxatlarda tadqiqot ishlarining muvaffaqiyatli chiqishi transport yo'llarini joylanishi va ulardan ekspeditsiya a'zolarini qanday foydalanish darajasiga bog'liq.

Transport korxonalariga quruqlik, suv, havo, quvur turlariga o'linadi.

Quruqlik transporti o'z navbatida quyidagi guruxlarga bo'linadi: temir yo'l avtomobel.

Transport korxonalarini o'rganilganda quyidagi holatlarga e'tibor beriladi.

1. Tabiiy sharoitni transporti turli xillarga ta'siri. Tekislik, tog'lar, qumlar, daryolar. Botqoqlar, o'rmonlar va boshqa tabiiy sharoitlar transport korxonalarini rivojlanishiga turlicha ta'sir ko'rsatadi.

2. Transport korxonalariga tarixiy-geografik tavsif berish. Bunda quyidagilarga e'tibor beriladi:

-transport korxonalarining qurilish tarixi va ularning sabablari;

-transport korxonalarini iqtisodiy vazifalari. Mazkur vazifalar xalq xo'jaligini turli tarmoqlari orasida aloqalarni amalga oshirishda namoyon bo'ladi. Masalan, yuklarni tashish, yo'lovchilarni tashish;

-transport korxonalarini tashish vazifalari, yuklarni bir transport turidan ikkinchi transport turiga ortishdan iborat. Masalan, kemalardan, poezdlarga, poezdlardan avtomobillarga va h.k.;

-transport korxonalarining texnik vazifalari harakatdagi transport vositalarini texnik ta'minotini amalga oshirishdan iborat:

Transport korxonalarini o'rganishni temir yo'l stantsiyalari misolida ko'rib chiqamiz.

Bajarilgan vazifalariga ko'ra temir yo'l stantsiyalari va tugunlari quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Murakkab tugunlar. Ularning vazifalari turlicha bo'ladi. Har bir tugun aloxida vazifani bajaradigan stantsiyalarga bo'linib ketadi.

2. Iqtisodiy vazifalarni bajaruvchi stantsiyalar va tugunlar. Ular quyidagi guruhlarga bo'linadi:

- sanoat markazining tugunlari va stantsiyalari;
  - tog'-kon sanoatiga xizmat qiluvchi stantsiyalar;
  - sanoat va qishloq xo'jaligi bilan bog'langan stantsiyalar;
  - asosan qishloq xo'jaligi bilan bog'liq bo'lgan stantsiyalar.
3. Texnik vazifalarni bajaradigan stantsiyalar. Bunga lakomotiv va vagonlar depolari bor stantsiya va tugunlar kiradi.
  4. Kurortga xizmat qiluvchi stantsiyalar.
  5. Xalqaro savdo va madaniy aloqalarga xizmat qiluvchi stantsiyalar.
  6. SHahar atrofida yo'lovchilar tashuvchi stantsiyalar.
- Temir yo'l stantsiyalari quyidagi tartibda o'rganiladi:
1. Temir yo'l stantsiyalarining geografik joylashishi. Stantsiyalar atrofidagi yo'llar, yo'llar soni va yo'nalishni tavsifini tuzish.
  2. Stantsiyadagi inshootlar va ularning vazifalari.
  3. Platformalar, ularning vazifalari va o'lchamlari.
  4. Stantsiya atrofidagi temir yo'llar, rel'slar, ularning yog'ochli yoki betonli shpalarga yotqizilishi va ularni mustahamlanishini, rel'slarni o'lchamlari.
  5. Stantsiya darvozasi va uning axamiyati.
  6. Yo'lovchi va yuk tashiydigan poezdlarni shakillanishini tashkil qilish.
  7. Stantsiyalarning ish faoliyati: poezdlarni qabul qilish va jo'natish, yuklarni saqlash va berish ishlarini tashkil qilish.
  8. Yuklarni qabul qilish va jo'natish, yuklash va yuk tushirish ishlarini tashkil qilish. Ishlarni mexanizatsiyalash darajasi.
  9. Stantsiyaga kelayotgan va stantsiyadan ketayotgan asosiy yuk turi.
  10. Yo'lovchi oqimi o'lchamari. Kelayotgan va ketayotganlar soni.
  11. Stantsiya ishchi xodimlari. Mutaxassisliklar bo'yicha tarkibi.
- Xizmatlarning umumiy soni.
12. Madaniy-oqartiruv muassalari.
  13. Korxonaning rivojlanish tarixi.

16.5. Tarixiy geografik va o'lkashunoslik sayoxatlari

Tarixiy geografiya o'lkashunoslik maktablarda, kasb-hunar kollejlarda o'quvchilarni shaxs sifatida shakillanishida muhim rol o'ynaydi. O'lkashunoslik tadqiqotlarida o'quvchilar quyidagi faoliyatini amalga oshirishadi.

O'lkashunoslik bilish faoliyati mazkur faoliyat davomida o'lkashunoslar o'lka to'g'risidagi alohida tarixiy vaqealar va ma'lumotlar xaqida bilimlarga ega bo'lishadi.

Mazkur faoliyat ma'naviy yo'nalishiga ega va turli xil murakkablikka ega bo'lgan darajalardan iborat. Masalan, o'lka haqida oddiy bilimlardan tortib ekspeditsiyalardan olingan murakaab bilimlarga ega bo'ladilar.

O'zgartiruvchi faoliyati. Mazkur faoliyat davomida amaliy-ma'naviy qadriyatlar barpo qilinadi (ko'rgazmalar, tarixiy o'lkashunoslik burchaklari, maktab muzeylari, memorial taxtalarni tashkil qilish).

Qadriyatlarga yo'naltirilgan faoliyat ham asosan ma'naviy xususiyatga ega. mazkur faoliyat natijasida har qanday shaxs o'zi uchun va jamiyat uchun u yoki bu

tarixiy ma'lumotlarni voqealarni, kishilarni qaxramonligini ahamiyatini anglaydi. Qadriyatlarga yo'naltirigan faoliyat ma'naviy qadriyatlarini ishshlab chiqaruvchi shaklida ularni iste'molchisi sifatida ham namoyon bo'ladi. Masalan, urf-odatlarini avloddan-avlodga o'tishi. Bunda katta avlod ma'naviy qadriyatlarni ishlab chiqarish, yosh avlod esa uni iste'mol qiladi.

Mazkur faoliyat o'aka tarixi haqida yangi bilimlarni olish jarayonida juda katta axamiyatga ega bo'ladi. O'lka tarixi haqida topilgan har qanday yangi ma'lumot o'lka haqidagi yangi bilim hisoblanadi.

Kommunikativ faoliyati o'lkashunosliklarda o'zaro aloqa, munosabat. Ko'nikma va malakalarni shakilantiradi va rivojlantiradi. Xayotni xar qanday bosqichida mustaqil ravishda shaxsiy aloqalarni o'rganishga imkon beradi.

Yuqoridagi keltirilgan tarixiy-o'lkashunoslik faoliyatining hamma turlari bir-biri bilan chambarchas o'z aro bog'langan va yaxlit faoliyat turi sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, maktabda yoki joyda o'lkashunoslik muzeyini tashkil qilish davomida memoral taxta o'rnatish o'zgartirish faoliyatiga kiradi, uni o'rnatish uchun yangi bilimlar olish bilish faoliyatiga kiradi, uni o'rganish uchun yangi bilimlar olish bilish faoliyatiga kiradi, mazkur bilimlar ichidan eng muximini tanlab olish kadrlar faoliyatiga, shaxslar bilan bo'laigan muloqatlar esa kommunikativ faoliyatga kiradi.

O'lka tarixi o'lkashunoslikning murakkab faoliyatiga kiradi. Bunday tarixiy materiallarning xajmi katta tarixiy davrni o'z ichiga oladi.

Tarixiy geografik o'lkashunoslikning asosiy ob'ektlari bo'lib quyidagilar xisoblanadi:

- o'lkaning qadimgi davrlardagi tarixiy voqealari;
- o'lkada o'rta asrlarda sodir bo'lgan tarixiy voqealari;
- o'lkani mustamlaka yillardagi tarixiy voqealari;
- o'lka arxeologik sharoiti;
- o'lkani etnografik sharoitini o'rganish.

O'lkashunoslikdagi arxeologik yo'nalish joydagi yoki o'lkadagi arxeologik yodgorliklarini joylanishi, saqlanish sharoiti, turi aniqlanadi. Topilgan moddiy ashyolar asosida o'lkani qadimgi tarixi tiklandi.

Etnografik o'lkashunoslikni ob'ekti bo'lib, o'lkashunoslikni ob'ekti bo'lib, o'lkaning madaniy va turmushiy xususiyatlari xisoblanadi.

O'lkadagi tarixiy va madaniy yodgorliklar o'lka tarixini o'rganishda muxim moddiy dalillar bo'lib xizmat qiladi.

Ma'naviy yodgorliklar-bu ijtimoiy voqealar qatoriga kiradi va ijtimoiy rivojlanish jarayonini aks ettiradi. Madaniy yodgorliklarda tarixiy voqealarnig izlari saqlanib qolgan bo'ladi, ular qadimgi avlodlar xaqida ma'lumotlar beradi.

Madaniy va tarixiy yodgorliklar davlat tomonidan qo'riqlanadi va muxofaza qilinadi va ular quyidagi turlardan iborat.

Tarixiy yodgorliklarga inshoatlar, binolar, tarixiy joylar va predmetlar kiradi. Ular o'rtadagi muxim tarixiy vaqealar bilan bog'langan bo'ladi.

Arxeologiya yodgorliklarga shaxar va shaharchalar qadimgi axoli manzilgohlari, qalalar, ishlab chiqarish, kanallar, yo'llar qoldiqlari, qadimgi qabrlar, qadimgi aholi yashagan joylarni tarixiy va madaniy qatlamlari kiradi.

Arxitektura va shaharsozlik yodgoliklarini arxitektura ansambillari va komplekslari, tarixiy markazlar, kvartallal, maydonlar, ko'chalar xalq sanati qoldiqlari kiradi. Albatta ular bilan bog'liq bo'lgan monumental tasviriy, amaliy-dekorativ, tabiiy landshaft asarlari ham kiradi.

Sanat yodgoliklariga monumental, tasviriy, amaliy-dekorativ va boshqa sanat turlari kiradi.

Xujjatli yodgorliklarga davlat xujjatlari, yozma va chizma xujjatlar, kino-foto jujjatlar, ovoz yozilgan tasmalar, qadimgi qo'l yozmalar, arxivlar, musiqa va folьklor, nodir kitoblar kiradi.

Kelib chiqishiga ko'ra tarixiy yodgorliklar ikki guruxga bo'linadi: zamonaviy tarixiy yodgorliklar; tarixiy voqealarni adabiy lashtirish maqsadida yaratilgan yodgorliklar.

Zamonaviy yodgoliklarga quyidagilar kiradi:

-yozma va nashriy xujjatlar-yilnomalar, qonuniy xujjatlar, yorliqlar, aktlar, protokollar, jinoiy qidiruv materiallari, xisobotlar, bildirgilar, statistik ma'lumotlar, yozishmalar, matbuot, varaqlar, shaxsiy xujjatlar va h.k.

-haqiqiy fotorasmlar, xujjatli kinokadrlar, yozib olingan ovozlari;

-moddiy yodgoliklar (predmetilar-mehnat qurollari, xunarmandchilik va sanoat buyumlari, turmush buyumlari, qurollar, kiymlar, taqinchoqlar, tangalar, muxrlar, amaliy san'at asarlari, tarixiy voqea ishtirokchilarining shaxsiy narsalari (ordenalar, medallar, shaxsiy quroli, bayroq va h.k., grajnan va xarbiy texnika predmetlari);

-tarixiy joylar (xalq ommasining chiqishi, namoishlar bo'lgan, urush bo'lgan va mashxur kishilar ko'milgag joylar);

-turli xil inshoatlar: gidrotexnik (to'g'onlar, shlyuzlar, kanallar); harbiy injenerlik (kreillar, qal'alar, bistirionlar, xandaklar, okoplar, devorlar, yerto'lalar, mudofaa chizig'i, minoralar va h.k.)

Tarixiy yodgorliklarni ikkinchi turiga quyidagilar kiradi: memorial komplekslar, aloxida yodgoliklar, manumentlar, byustlar, obelisklar, memorial taxtalar; arxetektura inshoatlari, nikropollar, shon-shuxrat balandliklari.

Etnografik yodgoliklar xalqning etnik va madaniy xayoti jarayonini aks ettiradi. Etografiya bu tarix faning tarmog'idir. Mazkur fan etnografik yodgoliklarni tadqiq qilish asosida kabilar va millatlarning kelib chiqishi, tarqalishi asosida kabilar, xalqlar va millatlarning kelib chiqishi, tarqalishi, ular madaniyati va turmushuni o'ziga xos xususiyatlarini, tarixiy va madaniy-xayotiy aloqalarini o'rganadi.

Etnografik yodgorliklar quyidagi guruxlarga bo'linadi:

-manzilgoxlar, ularni tashqi ko'rinishi, uylari, turli xil inshoatlar, kundalik xayot predmetlari;

-mehnat qurollari va maxsulotlari;

-kiyimlar va taqinchoqlar;

-hunarmandchilik va xalq amaliy san'ati predmetlari;

-diniy marosimlar, urf-odatlarida ishlatiladigan predmetlar.

O'lka tarixini o'rganish tadqiqot maqsadi va vazifalaridan kelib chiqib turlicha bo'lishi mumkin, o'ar bir tadqiqot turi ma'lum bir tartibda olib boriladi. O'lkashunoslik maqsadlarida ko'pincha ma'lum bir ko'chani, mavzeni yoki

qishloqni tarixi o'rganiladi. Alohida ko'chani tarixini o'rganish quyidagi tartibda olib boriladi:

- ko'chani yoki mavzeni ng nomi, kelib chiqish tarixi;
- mazkur ko'chada sodir bo'lgan tarixiy voqealar;
- ko'channing qurilishi tarixi va rivojlanish istiqboli;
- ko'chada, qishloqda yoki mavzeda joylashgan sanoat korxonalar va turli xil tashkilotchilarni vujudga kelishi va rivojlanish tarixi;
- ayrim binolar va inshootlar tarixi;
- mazkur ko'chada yashagan yoki yashayotgan mashxur va dongdor kishilar biografiyasi;
- ko'chada joylashgan tarixiy va madaniy yodgorliklar.

Arxeologik tadqiqotlar ikkita katta guruxga bo'linadi:

- dala ishlari. Dalada asosan arxeologik qidiruv va qazish ishlari oxirida xisobot yoziladi. Mazkur hisobot tarixiy manbaa hisoblanadi;
- tadqiqot jarayonida olingan ma'lumotlarni taxlil qilish ishlari.

Arxeologik tadqiqotlarning asosiy manbai bo'lib arxeologik yodgorliklar xisoblanadi.

Arxeologik yodgorliklarga quyidagilar kiradi: qadimgi odamlarni manzillari; qadimgi odamlarni doimiy turar joylari; qadimgi shaharchar, shaharlar, qal'alar va saqlanish joylari; shaxtalar; ustaxonalar, qadimgi qabrlar; ibodat joylari va binolari; qoyalardagi rasmlari. Tasvirlar va yozuvlar, qadimgi inshootlar (ko'priklar, to'g'onlar, kanallar, quduqlar), xazinalar (tangalar, turli xil taqinchoqlar).

Arxeologik qidiruv ishlari dalada olib boriladigan asosiy tadqiqot ishlari xisoblanadi. Arxeologik qidiruv ishlari tugagandan so'ng arxeologik qazish ishlari oib boriladi.

Arxeologik qidiruv ishlarining asosiy maqsadlaridan biri joydagi barcha irxeologik yodgorliklarni aniqlashdan iborat.

Odatda bunday kengn qamrovli arxeologik qidiruv ishlari joyida yirik qurilish ishlarini boshlanish munosabati olib boriladi (GES, saknoat korxonasi, milirratsiya ishlari va h.k.).

O'rta Osiyoda qadimgi odamlar manzillarini qidirish qadimgi sug'orish tizimlari tarqalgan joylarda olib boriladi. CHunki ko'pgina qadimgi manzilgoxlar sug'orish tizimlari bo'ylab joylashadi.

Arxeologik yodgorliklar topilgan taqdirda tsu quyidagi tartibda o'rganiladi: yodgorlikning maxalliy nomi; yodgorlik topilgan joyning nomi; yodgorlikni geografik joylanishi, (eng yaqin qishloq, daryo, ko'l, yo'l, topografik punkt va h.k. nisbatan joylanishi). Har bir oreintirgacha bo'lgan azimut beriladi; yodgorlikning o'lchamlari aniqlanadi; madaniy qvatlamni tarqalish chegarasi aniqlanadi; yodgorlikning xozirgi xolati tasvirlanadi; madaniy qatlamdan o'ra kavlanadi va unda uchragan topilmalar har bir 20 sm qatlamdan olinadi; yodgorlik topilgan joyni ko' bilan chamalab plani olinadi.

Axoli manzillarini arxeologik kovlash dalada olib boriladigan asosiy arxeologik ish xisoblanadi.

Manzillarda kovlash ishlari olib borishdan oldin aniq birobjekt tanlab olinadi. Kovlashni boshlashdan oldin tadqiq qilinadigan yodgorlik joylashgan joyning plani tuziladi.

Katta yodgorliklar qator kuzatish ishlari natijasida tadqiq qilinadi. Qazish 100m² maydonlda olib boriladi. Qaziladigan joy tomonlari 2 m dan bo'lgan kvadratga bo'linadi. SHunday qilib har bir qazish 25 ta kvadratdan iborat bo'ladi. Kvadratlar shimoldan janub tomon raqamlanadi, g'arbdan sharqqa tomon esa xarflar bilan belgilanadi.

SHundan so'g tadqiqot ishlari quyidagi tartibda olib boriladi:

1. Qazish joyidan chuqurlikni ishlash uchun nuqta tashlanadi mazkur nuqtadan qazish ishlari boshlangunga qadar barcha kvadratlarning burchaklarinri chuqurliklari aniqlanadi. SHunday bo'lib qazilma bo'ladigan joy yuzasi makronivelerlanadi. Qazish ishlari boshlanishdan avvalgi joy yuzasi hozirgi joy yuzasi deb ataladi.
2. Har bir qatlam uchun plan tuziladi va unda aniqlangan topilmalar belgilanadi va inshoatning qoldiqlari chiziladi. Topilmalar raqamlanadi va ularni ro'yxati planning yon tomoniga yozib qo'yiladi. Har bir topilma qaysi kvadratdan va qaysi chuqurlikdan topilganpi yozib qo'yiladi.
3. Har bir topilma o'raladi, etiketka yopishtiriladi, etiketkada yodgorlikning nomi, yili, raqami, kvadrat raqami, chuqurligi yozib qo'yiladi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. O'quv sayoxatlarini maqsadi nimadan iborat?
2. O'quv sayoxatlarini vazifalari nimalardan iborat?
3. O'quv sayoxatlari qanday turlarga bo'linadi?
4. Tabiiy geografik sayoxatlarning asosiy maqsadi nima?
5. O'quv sayoxatlariga tayyorgarlikni qanday turlarini bilasiz?
6. O'quv sayoxatlari o'tkaziladigan joylarni tanlashda nimalarga e'tibor beriladi?
7. Tabiiy geografik o'quv sayoxatlari qanday turlarga bo'linadi?
8. Umumiy tabiiy geografik sayoxatlari qaysi paytlarda o'tkaziladi?
9. Maxsus tabiiy geografik o'quv sayoxatlari qachon o'tkaziladi?
10. Landshaftlar qanday tartibda o'rganiladi?
11. Iqtisodiy va ijtimoiy geografik o'quv sayoxatlari qaysi sinflarda o'tkaziladi?
12. Sanoat korxonolari qanday tartibda o'rganiladi?
13. Qishloq xo'jalik korxonolari qanday tartibda o'rganiladi?
14. Transport korxonalarini o'rganish tartibini aniqlang.
15. Tarixiy-geografik o'lkashunoslikni ob'ektlariga nimalar kiradi?
16. Arxeologik tadqiqotlar necha guruxga bo'linadi?.

XVII. SINFDAN TASHQARI ISHLAR

Sinfdan tashqari ishlar umumta'lim maktablarida juda muxim ta'limiy – tarbiyaviy ahamiyatga ega. shuning uchun sinfdan tashqari ishlar o'quv jaryonining ajralmas qismi hisoblanadi. Sinfdan tashqari ishlarga geografiya to'garagri, sinfdan tashqari o'qishlar, geografik konferentsiyalar, geografik

kechalar, geografik xaritalar geografik sektsiyalar, geografik jamiyatlar, o'lkashunsluk muzeyi, geografvfik klublar kiradi.

Sinfdan tashqari ishlar io'quvchilarni bilish faoliyatini rivojlanishida, mustaqil ishlarni ko'nikmalarni shakillantiradi, o'quvchilarni tabiatga va o'z vataniga muhabbat ruxida tarbiyalashda, o'quvchilarni o'z vatanlarini yutuqlaridan faxirlanish tuyg'ularini shakillantirishda muxim axamiyatga ega, shuning uchun sinfdan tashqari ishlarni maqsadi va vazifalari aniq ishglab chiqilsa ularni samarasi juda yuqori bo'ladi.

17.1 Sinfdan tashqari ishlarning maqsadi va vazifalari.

Sinfdan tashqai ishlarning asosiy maqsadi quyidagilardan iborat: o'quvchilarni tabiatni tushunish va tabiatni sevishtga o'rgatish; o'z yashab turgan joyi xaqida bilimlarini chuqurlashtirish; o'quvchilarni tabiiy muxit xaqidagi tasavvurlarini rivojlantirish; o'quvchilarga geografiya faniga qiziqish uyg'otish; o'quvchilarni geografiya tadqiqot usullari bilan tanishtirish va h.k.

O'quvchilarni tabiatni tushunish va tabiatni sevishtga o'rgatish geografik to'garaklarda, geografik kechalar, geografik xaftalar va sinflardan tashqari ishlarda olib boriladi. Unda o'quvchilar o'qituvchini topshirig'iga binoan tabiat haqida turli ilmiy ommabop va badiiy adabiyotlar bilan tanishadi. Mazkur adabiyotlar bilan tanishish va berilgan topshiriqlarni bajarish davomida ularda tabiatning asosiy tarkibiy qismlari, tabiatni qo'riqlash haqida bilimlar shakillanadi.

Tabiat va tabiatni seevish bo'yicha berilgan topshiriqlarda qo'riqxonalar, milliy bog'lar, buyutmalar, yo'qolib ketgan va yo'qolish arafasida turgan hamda himoya qilinadigan o'simlik va hayvonlar dunyosi, noyob tabiat yodgorliklari xaqida ma'lumotlar muxims o'rin tutadi.

O'zi yashab turgan joy haqida bilimlarni chuqurlashtirish. O'zi yashab turgan joy haqida bilimlarni chuqurlashtirish sinfdan tashqari ishlarni bajarishda o'tkazilishi mumkin. Buning uchun o'qituvchi quyidagi yo'nalishlar bo'yicha ma'lumotlar to'plashni o'quvchilarga topshirmog'i lozim:

- joyni tabiiy geografik sharoiti xaida: geografik joylanishi, geologik tuzilishi; foydali qazilmalari; relyefi; iqlimi; ichki suvlari; tuprog'i, hayvonot dunyosi;
- joyning iqtisodiy geografik sharoiti xaqida: iqtisodiy geografik o'rni; tabiiy resurslari; axolisi; xo'jaligi (sanoati, qishloq xo'jaligi), transporti va tashqi iqtisodiy aloqalari;
- rekratsion va turistik ob'ektlari.

Mazkur yo'nalish bo'yicha o'quvchilar aloxida – aloxida topshiriqlar bkerishi mumkin. Joyning tuprog'i, o'simligi va hayvonot dunyosi haqida ma'lumotlar bo'lmasa o'quv sayoxatlari davomida yig'ilgan ma'lumoitlardan foydalanish mumkin.

Mazkur maqsadni bajarish davomida o'quvchilar o'z yashayotgan joylari xaqida bilimlarni yanada chuqurlatirishadi.

O'quvchilarni tabiiy muxit xaqidagi tasavvurlarini rivojlantirish. O'quvchilarni tabiat xaqida, o'z yashash joyini geografik sharoitini o'rganish jarayonida tabiiy muxit xaqida tasavvurlari yanada kengayadi va rivojlanadi. Tabiatni asosiy tarkibiy qismlarini (litosfera, gedrosfera, atmosfera, beosfera)

o'rganish davomida o'quvchilarni tabiiy muxit xaqida tasavvurlari kengaya boshlaydi.

O'quvchilarda geografiya faniga qiziqish uyg'otish. Geografiya to'garagida, geografiya kechalarda va boshqa sinfdan tashqari ishlarda geograf sayox va olimlar, yirik geograf kashfiyotlar, materiklarni kashf qilish tarixi, xalq xo'jaligini rivojlanishida geografiyani o'rni xaqida ma'lumotlarni o'rganish davomida o'quvchilar geografiya faniga bo'lgan qiziqish ortib boradi.

O'qituvchilarni geografik tadqiqot usullari bilan tanishtirish muxim ahamiyatga ega. mazkur ishlarni xam asosan geografiya to'garagida olib boriladi. Unda turli xil geografik tadqiqotlar xaqida tugarak a'zolari ma'lumotlar tayyorlab ular asosida ma'ruzalar tayyorlashadi.

Sinfdan tashqari ishlar quyidagilarni amalga oshirish imkon beradi:

-tarbiyaviy ishlarni olib borishga imkon beradi; Sinfdan tashqari ishlarda o'quvchilar o'z yashash joyining tabiati, xo'jaligi va aholisi haqida chuqur bilimlarga ega bo'lishadi. Bu esa ularda vatanparvarlik hamda chuqur bilimlarga ega bo'lishadi. Byuu esa ularda vatanparvarlik hamda vatan bilan fahirlanish tuyg'ularini shakillanishiga imkon beradi;

-sinfdan tashqari ishlar olingan bilimlarni xayot bilan bog'lashga nazariy bilimlarni buyuk O'zbekistonni buyuk davlatga aylantirish amaliyoti bilan bog'lashga imkon beradi;

-sinfdan tashqari ishlar o'quvchilarni kasbiy va mexnatga tayyorlashga imkon beradi, ularda mustaqillik xususiyatlarini shakillantiradi. Bunday ishlar to'garak ishlarini olib borishda, muxim amaliy tadbirlarni, tajriba va eksperimentlarni o'tkazishda amalga oshiriladi;

-sinfdan tashqari ishlar o'quv ishlari bilan chambarchas bog'langan. Chunki sinfdan tashqari ishlarda o'quvchilarni geografik bilim va ko'nikmalari yanada chuqurlashadi;

- sinfdan tashqari ishlar maktabdan tashqari ishlar bilan chambarchas bog'langan. Mazkur bog'liqlik ushbu ishlarni olib borish shaklida mazmunida va metodlarida ifodalanadi. Maktabdan tashqari ishlarni sinfdan tashqari ishlardan farqi ular maktabdan tashqari tashkilotlar tomonidan uyushtiriladi va amalga oshiriladi (yoshlar uyi, yosh turistlar uyushmalari va x.k).

Bilish manbalariga ko'ra sinfdan tashqari ishlarni olib borishni quyidagi usullarini ajratish mumkin (Yu.A. Valiein, 1985)

-og'zaki usullar (verbal) ma'ruza, suxbat, intervyu. Ushbu usullarda bilish manbai bo'lib o'qituvchini so'zi hisoblanadi. Suxbatlar, ma'ruzalar, intrvyularni olimlar, ekspeditsiya xodimlari, davlat muassalari xodimlari, xalq xo'jaligi mutaxasislari olib boradi;

-amaliy usullar ular bitta yoki o'quvilar guruhi bilan o'tkaziladigan amaliy ishlarda qo'llaniladi. Mazkur amaliy mashg'ulotlarda o'quvchilar geografik asbob uskunalar va jixozlardan foydalanish, geografik xaritalar bilan ishlashni, atrof muxitni muxofaza qilishni amalda o'rganishadi;

-kuzatish usullari. Ushbu usullarni tabiatni va xo'jalikni kuzatishda qo'llash mumkin. Bu esa geografik voqea va xodisalar xamda borliqlarni xar tomonlama o'rganishga imkon beradi. Tabiatni va xo'jalik faoliyatni kuzatish

muntazam va vaqtincha bo'lishi mumkin. Masalan, ob-havoni daryo va ko'l satxini yer po'stini harakatlarini muntazam kuzatib boriladi. Tabiiy geografik jarayonlar, iqtisodiy geografik jarayonlarni ma'lum bir vositalarda kuzatish mumkin. Masalan, surilmani rivojlanishi, daryo erroziyasi, yer yuzasini cho'kishi qishloq xo'jalik yoki sanoat maxsulotlarni ishlab chiqarish va boshqalarni ma'lum vaqtda ko'z atash mumkin;

-tajriba –eksperimantal usuli tabiatda kuzatish qiyin bo'lgan geografik voqea va hodisalarni kuzatish uchun qo'llaniladi. Masalan, cho'kindijinslarni hosil bo'lishi; qirg'oqlarni to'lqin ta'sirida yemirilishi, quduqlarni tuzilishi va shakillanishini namoyyish qiladigan masalalar;

-qurish va modellashtirish. O'rganilayotgan geografik voqea va hodisalarni mohiyatini namoyish qiladigan modellarni turli xillarini yaratish, priborlar, uskunalari, jixozlarni ko'rish va yasash. Modellar geografik ob'ektlarni tuzilishini tadqiq etishda qo'llaniladi. Modellar o'rganilayotgan geografik ob'ektlar hajmi haqida tasavvurlar boradi (daryo vodiysi, tog', vulkon, jar to'g'on, fabrika, damnapechi va h.k.)

- sayoxat usuli. Geografik voqea va hodisalar ob'ektlarni tabiatda, ishlab chiqarishda ko'rgazmalarda, muzeylarda bevosita o'rganiladi;

- manbalarni o'rganish usuli. O'quvchilarni mustaqil ishlarida katta ahamiyatga ega. mazkur usul geografik voqea va hodisalar hamda ob'ektlarni o'rganishni turli bosqichlarda qo'llaniladi: tadqiqotchi tayyorgarlik bosqichida; tadqiqotni o'tkazish bosqichida; tadqiqot qatnashchilarini umumlashtirish bosqichida;

- kartografik usul. Geografik tadqiqotlarda muxim o'rin tutadi. Geografiya ta'limida geografik bilimlarni tasvirlashda tadqiq qilishda va o'rganishda qo'llaniladi.

Yuqoridagi sinflardan tashqari ishlarni o'tkazish metodlarini o'quvchilarni mustaqil bilim olishlarini faollashtirishni turli bosqichlarida qo'llash mumkin.

17.2. Sinfdan tashqari ishlarning shakillari

Sinfdan tashqari ishlarning asosiy shakillarigageografik to'garaklar, geografik seksiyalar, geografik kulublar, o'lkashunoslik muzeylari, sinfdan tashqari o'qitish, geografik kechalar "Geografiya kechalari" kiradi.

17.2. Geografiya to'garaklari

Geografiya to'garaklari sinfdan tashqari ishlarni asosiy shakli bo'olib xisoblanadi. Geografiya to'garagining asosiy maqsadi o'quvchilarni geografiya faniga qiziqishini kuchaytirish, usullarini geografik bilish va ko'nikmalarni yanada rivojlantirish, chuqurlashtirish va kengaytirishdan iborat.

Geografiya to'garagini tashkil qilish va uni faoliyatini muntazam olib borishda to'garak boshlig'i quyidagi ishlarni amalga oshiradi: a) tashkiliy ishlar; b) to'garakni ilmiy yo'nalishlarini aniqlash; v) to'garakda ilmiy ishlarni borishini boshqarish.

Tashkiliy ishlarga quyidagilar kiradi:

-geografiya to'garagi uchun joy tanlash

Geografiya to'garagi uchun aloxida xona sifatida geografiya kabinetini olish mumkin. Chunki geografiya kabinetida to'garak a'zolari uchun zarur bo'lgan asbob-uskunalar, jixozlar, priborlar geografik xartitalar va atlaslar mavjud bo'ladi. Mabodo geografiya kabineti bo'lmasa to'garak a'zolari tomonidan maktab raxbariyatini yordamda jixozlanishi lozim. Geografiya xonasidagi barcha o'quv vositalari ro'yxati bo'lmog'i lozim. Geografiya xonasida o'quv vositalari geografiya fanini tarmoqlari bo'yicha joylashtirilgan. Bo'lmog'i lozim. Masalan, tabiiy geografiya, iqtisodiy geografiya, o'lkashunoslik qo'shimcha vositalar (qo'shimcha adabiyotlar);

-to'garakni a'zolarini ruyxatini tuzish. to'garakka turli sinflardan geografiya faniga qiziquvchilar a'zo bo'lishlari mumkin. SHuning uchun to'garak a'zolaprlining yoshi ham qiziquvchanlik darajasi va bilim va ko'nikmalari ham turlicha bo'ldi, demak to'garakni ishini loyihalashtirilayotganda, to'garak a'zolariga topshiriqlar berayotganda mazkur farqlar xisobga olinmog'i lozim;

- to'garakni tashkiliy qumitasini tuzish. To'garakni birinchi majlisida uning tarkibiy qo'mitasi tuziladi. Bunda to'garakni raxbari, yo'nalishlar bo'yicha rahbar va a'zolar aniqlanadi va tasdiqlanadi;

-to'garakni nomi va uning yo'nalishlari aniqlanadi. To'garakni nomi "Yosh geograf" bo'lishi mumkin. Uning uchida quyidagi yo'nalishlarni tashkil qilish mumkin: "Yosh tabiiy geograf", "Yosh iqtisodiy geograf", "Yosh o'lkashunos", "Yosh geolog", "Yosh topogrof", "Yosh kartograf", "Yoshmetoorolog", "Yosh gidrolog", "Yosh ekolog", va h.k.

- to'garak va uning tarmoqlarini ish rejasi tasdiqlanadi va uning ish faoliyatini boshlanadi. Ish rejasi o'quv yili va chorak uchun tuziladi. Har o'quv yilida xisobot qilingan ishlar bo'yicha hisobot tuziladi. To'garakning ishi har xaftada bir marta o'tkaziladi.

To'garakning faoliyati. To'garakning faoliyati yuqorida aytganimizdek muntaazam ravishda xaftada bir marta o'tkazib turadi. To'garakda ishlar sektsiyalar ya'ni bo'limlar bo'yicha olib boriladi. Har bir bo'limda eng kamida 5-tadan a'zo bo'lishi lozim. Xar bo'lim raxbari to'garak a'zolariga olib boriladigan ishlarni bo'lib beradi. Masalan, "Yosh o'lkashunos" bo'limida ishlarni quyidagi bo'lim o'lka tabiatini o'rganish, o'lka xo'jaligini o'rganish, o'lka tarixini va madaniyatini o'rganish.

"Yosh tabiiy geograf" bo'limida ishlarni quyidagi bo'lishi mumkin: Buyuk tabiiy geograf olimlar merosini o'rganish; Tabiiy geografik sharoit komponentlarini o'rganish (tog' jinsari, relyef, iqlim, ichki suvlar, tuprog' o'simlik va hayvonot dunyosini o'rganish), landshaftlarni o'rganish; ob-havoni o'rganish va h.k.

Geografiya to'garagida ilmiy ishlarni olib borishda geografik tadqiqotlar olib borish bo'yicha nashr etilgan metodik qo'llanmalar katta yordam beradi. Masalan, joyni geologik sharoitini, o'simlik va hayvonot dunyossi, tuprog'i tarixi, arxeologik yodgorliklarini o'rganish bo'yicha nashr qilingan metodik qo'llanmalar katta ahamiyatga ega.

Iqtisodiy geografik yo'nalishda olib boriladigan to'garak ishlarida statistik ma'lumotlar, iqtisodiy ma'lumotlar, iqtisodiy sharoitni tavsifiga bag'ishlangan qo'llanmalar va mongografiyalar katta ahamiyatga ega.

To'garakda to'garak a'zolari haqida ma'lumotlar jurnali, har bir to'garak a'zosida esa kundalik bo'lmog'i lozim.

CHorak oxirida yoki o'quv yilining oxirida har bir tarmoq o'z qilgan ishlari haqida xisobot beradi. Ular asosida to'garak raxbari umumiy yakuniy hisobot tayyorlaydi.

18.2.2. Geografik jamiyat kulub va o'lkashunoslik muzeyi

Sinfdan tashqari ishlarni mazkur shakli yangi xisoblanadi, chunki u ilgari maktabdan tashqari ishlar toyifasiga kirar edi va maktabdan tashqari muassalar tomonidan tashkil qilinardi. Masalan. "Globus" geografiya jamiyati yoshlar klubini tarkibida keng tarqalgan edi.

Geografiya to'garagiga qaraganda geografiya jamiyatida a'zolar ko'proq bo'ladi va uning faoliyati turli tumanligi bilan ajralib turadi. Geografiya jamiyatining maqsadi o'quvchilar orasi va maktab joylashgan hududa geografik bilimlarni tashviqot qilishdan iborat. Geografiya jamiyatida o'quvchilar izlanuvchanlik va tadqiqotchilik faoliyati bilan shug'ullanadi.

Geografik izlanuvchanlikda o'quvchilar kutubxonadagi mavjud xujjatlarni o'rganishadi, ya'ni arxiv materiallari, foto rasmlar, davriy nashriyot materiallari, amaliy va ilmiy-ommabop adabiyotlar statistik, materiallar, geografik xaritalar, rasmlar va katalinlarni o'rganishadi.

Geografik izlanishda maxalliy axolidan so'rov o'tkazish ham katta ahamiyat kasb etadi. Izlanuvchanlikda kuzatish katta o'rin tutadi. Bunda tabiat, tabiat hodisalari, ishlab chiqarish jarayoni kuzatiladi. Izlanuvchanlikda eski va yangi xaritalarni solishtirish xam muxim natijalarni berishi mumkin.

Izlanuvchanlikdan so'ng o'quvchilarni tadqiqot ishlariga qiziquvchanligi oshirish lozim. O'quvchilar tadqiqot ishlariga jalb qilinganda ularni tadqiqot o'tkazish usullari bilan tanishtirish lozim. SHundan so'ng ularni tadqiqot o'tkazish uchun mustaqil ishlar topshirish mumkin. Bunda o'quvchilar matematik, kartografik usul bilan hamda geografik asbob-uskunalar, jixozlar va priborlar bilan ishlash ko'nikmasiga ega bo'lishlari shart. Tadqiqot ishlari quyidagi yo'nalishlarda olib borilaishi mumkin: joyni tuprog'ini o'rganish va xaritaga tushirish; joydagi antropogen landshaftlarni o'rganib ularni geografik xaritaga tushirish, joydagi ishlab chiqarish korxonalarini o'rganish va h.k.

Geografik klublar. Utsning asosiy maqsadi o'quvchilarni darsdan bo'sh vaqtlarini ilmiy-bilish faoliyati bilan to'ldirishdir. Geografik klubdagi ishlar to'garak, izosstudiya, folklor ansabli, kinolektorik va boshqalar bilan birga olib boriladi. Geografik jamiyatiga o'xshab geografik klub xam o'quvchilarni katta qismini jalb qiladi. Uning o'tkazadigan qismlarni maktab joylashgan qishloq yoki maxallaning aholisi ham qatnashishi mumkin. U faqat geografik bilimlarni targ'ibot qilishdagina qolmasdan o'quvchilarni maktabdagi mashg'ulotlar tugagandan so'ng bekorchilik va boshqa keraksiz ishlar bilan shug'ullanishini oldini oladi. CHunki u maktab joylashgan maxalla yoki qishloqning madaniy markazi bo'lib ham hisoblanadi. Geografik klublar hozirgi vaqda maktabdan tashqari muassalarda xam tashkil qilinishi mumkin.

O'lkashunoslik muzeyi. O'lkashunoslik muzeyini jixozlashgeografik to'garak, geografik jamiyat yoki klub asosida olib boriladi. Sinfdan tashqari xamda maktabdan tashqari ishlarning natijalari o'lkashunoslik muzeyini tashkil qilish va jixoslashda katta axamiyatga ega. geografiya to'garagini har bir tarmog'i bo'yicha yig'ilgan materiallar muzeyga eksponat sifatida. Masalan, "Yosh biolog" bo'limi mmuzeyini tuproq o'simlik va hayvonot dunyosi namunalari bilan jixozlanishlari va muntazam to'ldirib borishlari lozim, "Yosh iqtisodiy geograf" tarmog'i esa joydagi ishlab chiqarish korxonalarini maketlari va ularning maxsulotlari namunalari bilan muzeyni jixozlashlari mumkin va h.k

O'lkashunoslik muzeyi sinfdan tashqari ishlarni natijalarini umumlashtirib ko'rsatadi. Azkur muzeyni ishlarida "Yosh tarixchi" to'garagi a'zolarini xam qatnashii mumkin. Ularni qo'llagan materiallari o'lka tarixi bo'limining eksponatlarini to'ldiradi.

17.2.3 Geografik konferentsiyalar va kechalar

Maktab o'quvchilarini geografiya faniga qiziqtirishni yana bir bosqichi "Geografik konferentsiya" hisoblanadi geografik konferentsiyada ishlar quyidagi tartibda olib boriladi.

1. Konferentsiyaning mavzusi aniqlanadi. Konferentsiyaning mavzusi geografiya fanining hamda o'lka geografiyasining dolzarb muammolariga bag'ishlanadi. Masalan, CHo'llanish jarayoni, iqtimni isishi, yoqilg'i resurslarini muammosi, demografik muammo, ekologik muammo va h.k.

2. Konferentsiyaga tayyorgarlik bo'yicha ma'lum bir mavzuga bag'ishlangan adabiyotlar ro'yxati tuziladi 10-15 kun avval konferentsiya o'tkazish haqida ma'lumot osib qo'yiladi.

3. Konferentsiyani o'tkazish. Konferentsiya qatnashchilari o'zlari tanlagan mavzu bo'yicha loyiha tayyorlashadi va uni konferentsiyada himoya qilishadi. Masalan O'zbekiston maktablarida "Orol muammosi ga bag'ishlangan konferentsiya tashkil qilish mumkin. Geografiya o'qituvchisi mazkur muammoni quyidagi qismlarga bo'lib har bir bo'lim bo'yicha loyiha tayyorlashni xoxlovchi o'quvchilarga topshirishshii mumkin: Orolni XX asrning birinchi yarmidagi tabiiy geografik sharoiti; Orolni XX asrining ikkinchi yarmidagi quriy boshlashining asosiy sabablari; Orolni qurishini geografik oqibatlarini; Orolni qutqarib qolish bo'yicha loyixalar.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya bo'yicha quyidagi loyixalarni yashab turgan joyi bo'yicha tuzilishi mumkin:

1. Joyining (shahar, tuman, qishloq geografik joylanishi. Bunda quyidagii ma'lumotlar yoritiladi: matematik geogrvfik joylanishi; tabiiy geografik joylanishi; iqtisodiy geografik joylanishi; siyosiy geografik joylanishi; geogekologik joylanishi.

2. Joyning tabiiy resurslari

3. Joyning tarixi

4. Joyning iqtisodiy geografik joylanishi

5. Joyning rekratsion va turistik ob'ektlari

6. Joyning rivog'lanish kelajagi

Mazkur mavzularni o'quvchilarga bo'lib beriladi va ular geografik konferentsiya uchun ma'ruza tayyorlashadi.

Geografik kechalar. Geografik kechalar o'quvchilarni xordig'ini jam olishini tashkil qilish maqsadida uyushtiriladi. Geografik kechalarda sinfdan tashqari ko'p ishlarni uyg'unlashgan xolda o'tkaziladi: ma'ruzalar devoriy gazetalar chiqarish, vektorinalar, KVN geografik va ekologik mazmunga ega bo'lgan filmlar.

Geografik kechalarda quyidagi mavzularda ishlar uyushtirilishi mumkin: aloxida viloyat, tuman yoki shaharning iqtisodiy geografik sharoiti; shahar yoki tumanning ekologik muammolarri; shahar yoki tumandagi demografik muammolar va h.k.

“Geografik xaritalar” O'zbekistonda XX asrning 80-yillari keng tarqalgan edi. “Geografiya xaritasida” 6-kun davomida darsdan so'ng sinfdan tashqari ishlar tadbirlari o'tkaziladi. Unda asosan geografik bilimlar targ'ib qilinadi.

17.3. Sinfdan tashqari ishlarning asosiy yo'nalishlari

Sinfdan tashqari ishlar juda xilma xildir. Ayrim sinfdan tashqari ishlar ko'p hollarda bir birini qaytaradi. SHuning uchun ular ma'lum bir yo'nalishlar bo'yicha guruxlashiriladi: turistik o'lkashunoslik; ilmiy- bilish; madaniy va oqartuv; mehnat; muzey; nashriy (Yu.I.valishina, 1985 y.)

17.4. Turistik o'lkashunoslik yo'nalishi

Mazkur yo'nalishga sayoxatlar o'quv ekskursiyalari, geografik ekspedittsiyalar, geografik yig'inlar, (Slitlar) kiradi. Geografik yurishlarda (paxodlar) turistik o'lkashunoslik ishlarining eng keng tarqalgan turi hisoblanadi. Mazkur yurishlarda turistik va o'lkashunoslik ishlari uyg'unlashgan holda olib boriladi turistik ishlarga yo'nalishni tanlash va ishlab chiqish, turistik ko'nikmalarni egallash kiradi.

O'lkashunoslik ishlariga esa o'z yashash joyining tabiatini, xo'jaligini, tarixini, madaniy yodgorliklarini o'rganish kiradi.

Yurishga tayyorlanish va o'tkazish quyidagi bosqichlardan iborat:

-tayyorgarlik bosqichi. Mazkur bosqichda yurishga chiqadiganlar soni, sinfi, ro'yxati aniqlanadi. Yurishda zarur bo'ladigan jixozlar asbob uskunalar aniqlanadi . yurishlar bir kunlik va ko'p kunlik bo'lishi mumkin;

-yurish yo'nalishi aniqlanadi. Aniqlangan yo'nalish bo'yicha yurish , dam olish joylari, tushlik qiladigan, tunaydigan joylar aniqlanadi; oziq-ovqat masalalari hal qilinadi.

-yo'nalishni tanlash yurish maqsadga qarab aniqlanadi. Yurishni maqsadlariga qarab turistik va o'lkashunoslik anjomlari ro'yxati tuziladi va topiladi.

-yurishni o'tkazish. Yurishdan oldin uning maqsadi vazifalari hamda qoidalari haqida o'quvchilarga ko'rsatma beriladi. O'quvchilar guruxlarga bo'linadi. Har bir guruxning boshlig'i tayinlanadi va vazifalari aniqlanadi. Masalan, bir gurux mashrutni tabiiy sharoitini o'rganadi. Rel'ef shakillari gedrografik ob'ektlar, tuproq , o'simlik va hayavonot dunyosi asosiy landshaft turlari, noyob tabiat ob'ektlari o'rganib boriladi. Ikkinchi gurux esa mashrut bo'yicha joylashgan iqtisodiy geografik ob'ektlarni o'rganib boradi: qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi,

sanoat korxonalari, axoli punktlari, transport shaxobchalari. Uchunchi gurux tarixiy obidalar, rekratsion va turistik ob'ektlarni o'rganib xaritagat tushirib borishadi. -yurish so'ngida uning natijalari qayta ishlanadi va xisobot natijalari geografik konferentsiya yoki geografiya to'garagi yig'ilishida muxokama qilinadi.

Geografik ekskursiyalar maktabdan va sinfdan tashqari ishlarning asosiy shakillaridan biri xisoblanadi.

Geografik ekskursiyalar qisqa muddatli ya'ni bir kunli bo'lib va asosat tabiatga va sanoat korxonalariga uyushtiriladi. Geografik ekskursiyalarning maqsadi o'quvchilarni nazariy olgan bilimlarini mustaxkamlash, tabiatni va ishlab chiqarishni faqat ko'rib qolmasdan ularni tadqiq etish ko'nikmalarini shakillantirishdir. Xar qanday geografik ekskursiya uch qismdan iborat bo'ladi: ekskursiyaga tayyorgarlik; ekskursiyani o'tkazish; olib boriladigan ishlarni yakunlash. Ekskursiya natijalari bo'yicha xisobotlar tuzuladi va geografiya to'garagi yig'ilishda himoya qilinadi.

Geografiya ekspeditsiyalarni murakkabroq mudati nisbatan kvattaroq bo'lgani uchun maktabda uncha keng tarqalmagan geografik ekspeditsiyalarni quyidagilarda namoyon bo'ladi: ekspeditsiyaning maqsadini ishlab chiqish; ilmiy topshiriqlarni ishlab chiqish yoki olish jixozlar va anjomlarni olish; o'quvchilarni turistik va geografik nuqtai nazardan tayyorlash ekspeditsiyani o'tkazishini tashkiliy jixatdan murakkabligi.

Umum ta'lim maktablarida ekspeditsiyalar dorivor o'simliklarni aniqlash va belgilash, ichimlik suv zaxiralarini qidirish, rekratsion va turistik imkoniyatlarini aniqlash va baholash bo'yicha olib borilishi mumkin.

Geografik yig'inlar. Geografik yig'inlarda ekspeditsiya, ekskursiya, yurishlar va boshqa sinfdan tashqari ishlarda olingan natijalar muxokama qilinadi. Geografik yig'inlarda turlixil tanlovlar o'tkazish mumkin.

17.3.2. Ilmiy bilish yo'nalishi

Ilmiy bilish yo'nalishiga geografiya to'garagi va uning bo'limlari. Geografik jamiyatlar, klublar va muzey faollari yig'ilishlari kiradi.

Yig'inda ma'ruzalar, xabarlar eshitiladi va muxokama qilinadi. Yig'ilishning mavzulari turlicha bo'lishi mumkin, ular asosan to'garakda olib boriladigan ishlar mavzulariga bog'liq bo'ladi. Masalan, "Maktab joylashgan joyning iqtisodiy geografik sharoiti", "Maktab joylashgan tumanning aholisi", "Maktab joylashgan qishloqning tabiiy resurslari" va h.k.

O'quvchilarni ilmiy bilish faoliyatida geografik konferentsiyalar katta ahamiyatga ega. geografik konferentsiyalarda o'quvchilarning ekspeditsiya va ekskursiya hamda sinfdan tashqari ishlarda olib borilgan ishlari yakunlanadi.

Bunday konferentsiyalarda o'quvchilarni ilk manbalar bilan ishlash ko'nikmalarini shakillantirish muxim o'rin tutadi. Bunda nazariyani amaliyot bilan bog'lanish birinchi o'rinda turadi. Konferentsiyada sinfdan tashqari ishlarda predmetlararo aloqalar amalga oshiriladi.

O'quvchilarning ilmiy bilish faoliyati "Geografik xaritalarda" xam muvafaqiyatli olib borilishi mumkin. Bunda xafta dvomida maktabda olib boriladigan sinfdan tashqari ishlarni barchasi geografiyaga bag'ishlanadi. Bunday

xaftaliklarning mavzusini geografiya o'qituvchisi tanlaydi. U geografiyaning, ekologiyasining va o'lkashunoslikning turli muammolariga bag'ishlanishi mumkin.

17.3.3. Madaniy-oqartuv va mehnat yo'nalishi

Ushbu yo'nalishga geografik kechalar, vektorinalar, krosvordlar, geografik uyinlar va boshqalar kiradi.

Geografik kechalarda quyidagi ishlar amalga oshirilishi mumkin: ashula aytish, she'r o'qish, geografik o'yinlar o'tkazish mumkin. Geografik o'yinlarni o'tkazish mumkin. Geografik o'yinlarni quyidagi turlarini o'tkazish mumkin: xarita bo'ylab sayoxat, topografik o'yinlar, geografik lato.

Madaniy - oqartuv yo'nalishning asosiy tadbirlardan biri bilimni tekshirishga yo'naltirilgan savollar, topshiriqlar, viktorinalar, krosvordlar, quvnoq qo'shiqlar kiradi. Oxirgi paytlarda geografik KVN va bosho'a tadbirlar rivojlanmoqda.

Sinfdan tashqari tadbirlarni quyidagi mavzularda o'tkazish mumkin: "Toshkent mustaqillik yillarida", "O'zbekiston sanoati mustaqillik yillarida", "O'zbekiston geografiyalari", mavzuida geografik viktorina tashkil qilish mumkin.

Mehnat yo'nalish. Sinfdan tashqari ishlarni barcha shakllarida olib boriladi. Mazkur yo'nalish bo'yicha quyidagi tadbirlarni o'tkazish mumkin:

- tarixiy va madaniy yodgorliklarni muhofaza qilish;
- tabiatni muhofaza qilish: o'simlik va hayvonot dunyosini, noyob tabiat obektlarini, rekreatsion va turistik obektlarni muhofaza qilish;
- o'quvchilarni maktab o'lkashunoslik muzeyini jixozlashda, geografiya kabinetini tashkil qilishda, geografiya maydonchasini tashkil qilishda qatnashishi jarayonida ularga tegishli mehnat tarbiyasi boriladi.

17.3.4. Muzey va nashriy hamda ekologik yo'nalish

Geografik muzeylar juda xilma-xil bo'lishi mumkin. O'lka tabiatini o'rgan olimlar muzeyi, buyuk geograf-olimlar va sayyohlar muzeyi va x.k.

Maktab geografik muzeyi o'lkashunoslik muzeylari bilan mazmuni va tuzilishi ba'zi xollardan o'xshash bo'lishi ham mumkin.

Maktab geografiya muzeylari quyidagi bo'limlardan iborat bo'lishi mumkin: tabiiy geografik; iqtisodiy geografik; geoekologik; rekratsion va turistik. Tabiiy geografik bo'limda maktab joylashgan qishloq tuman, shaharning geologik tuzilishi, , foydali qazilmalari. Rel'efning asosiy shakllari, suv havzalari, magistrallari, tuproqlar namunallari, o'simliklar gerbariylari, hayvonot dunyosining qotirilgan tanalari, landshaft ko'rinishlari bo'yicha ko'rgazma materiallar tayyorlanadi va namoish uchun ma'lum bir tartibda jorylashtiriladi.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya bo'limida maktab jo'ylashgan joy maketi yoki xaritasi tabiiy resurslari, sanoati, qishloq xo'jaligi maxsulotlari namunalari, saonoat ob'ektlarining maketlari, transport tizimi, maorif va sog'liqni saqlash muassalari maketlari yoki ular xaqidagi ma'lumotlar namoish qilinadi.

Geografiya bo'limida maktab joylashgan qishloq yoki tumandagi qo'riqlanadigan joylar, qizil kitobga kiritilgan o'simlik va hayvonot dunyosi xaqida ma'lumotlar ko'rgazmaga qo'yiladi.

Rekratsiya va turizm bo'limida tabiatni go'zal dam olish joylari, tarixiy-geografik obidalar, memoriy yodgorliklar xaqida ko'rgazmalar joylashtiriladi.

Sinfdan tashari ishlar davomida o'quvchilar devoriy gazetalar chiqarishlari mumkin. Bundan tashqari o'quvchilar tuman, shaxar viloyat va respublika matbuotida ham maqolalar e'lon qilishlari mumkin.

Sinfdan tashqari ishlarning ekologik bilimlarga yo'naltirilganligi. Sinfdan tashqari olib boriladigan ilarni diyarli barchasi ekologik yo'nalishga ega bo'ladi, mazkur ishlar jarayonida o'quvchilarda ekologik bilim va ko'nikmalar eng muxim ekologik madaniyat shakillantiriladi.

Geografiya to'garagi a'zolari tomonidan olib boriladigan tabiiy geografik va iqtisodiy geografik ishlarning barchasida ekologik tadqiqotlar olib boriladi. Bunda tuproqni suvni, xavoni ifloslanganlik darajasiga baxo beriladi. Muxofaza qilinadigan o'simlik va hayvonot dunyosi vakillari haqida ma'lumotlar to'planadi. Maktab joylashgan qishloq tuman va viloyatlardagi atrof muxitni ifloslovchi asosiy manbalar aniqlanadi.

SHunday qilib sinfdan tashqari ishlar davomida o'quvchilar tabiiy va iqtisodiy-ijtimoiy jarayonlarni o'rganish bo'yicha ko'nikmalarga ega bo'lishadi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Sinfdan tashqari ishlarni qanay turlarini bilasiz?
2. Sinfdan tashqari ishlarni maqsadi nimalardan iborat?
3. Sinfdan tashqari ishlarni vazifalari nimalardan iborat?
4. Sinfdan tashqari ishlarni olib borishni qanday usullarini bilasiz?
5. Sinfdan tashqari ishlarni qanday shakllari mavjud?
6. Geografiya to'garagini asosiy maqsadi nimalardan iborat?
6. Geografiya to'garagini tashkil qilish qanday bosqichlardan iborat?
7. Geografiya to'garagini tashkil qilish qanday bosqichlardan iborat?
8. Geografiya jamiyatini vazifalari nimalardan iborat?
9. Geografik konferentsiya qanday sharoitlarda o'tkaziladi?
10. Geografik kechalarni maqsadlari nimalardan iborat?
11. Sinfdan tashqari ishlar qanday yo'nalishlarda olib boriladi?

II- bob. Geografiya ta'limining rivojlanish tarixi

Geografiya fani eng qadimgi fanlar qatoriga kiradi, shuning chun uning rivojlanish tarixi ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Har bir bosqichda geografiya faning ayrim tarmoqlari ma'lum bir sharoit ta'sirida juda tez rivojlanib kelgan.

2.1. Qadimgi davrda geografiya ta'limining rivojlanishi.

Qadimgi davrda geografiya fani va ta'limining rivojlanishini 2 bosqichga bo'lib o'rganish mumkin: geografik bilimlarning dastlabki to'planishi; geografiya fanining shakillanish va rivojlanish bosqichi.

Geografik bilimlarning dastlabki to'planishi eramizdan oldingi VII-asrgacha davom etgan geografik bilimlar ibtidoiy jamoa davrida odamlarni extiyoji munosabati bilan qo'llana boshlangan. Odamlarning brichi geografik bilimlari joyni mo'ljal olish va eng sodda xaritalar tuzishdan iborat bo'lgan. Odamlarni dengiz bo'ylab suza boshlashi geografiya fanini rivojlanishida juda katta omil bo'lib xisoblanadi. Ayniqsa kritliklarning O'rta dengiz bo'ylab suzishlari va Gibraltar bo'g'ozi orqali Atlantika okeaniga chiqish juda ko'p geografik nomlarni vujudga kelishiga olib keldi. Bunday nomlarga Yevropa va Osiyo nomini aytish mumkin. Kritliklar uchun g'arb tomon Yevropa, sharq tomon Osiyoni bildirgan. Eramizdan avvalgi VII-asrlarga kelib geografiya fanini rivojlanish markazi qadimgi Yunonistonga ko'chdi. Yunonistonda juda ko'p fanlar shakillandi va rivojlandi. Mazkur davrdagi mashxur olimlardan Gometni aytish mumkin. U tomonidan miloddan oldingi XII- asrda dunyo xaritasi tuzilgan. Mazkur xaritada asosan O'rta dengiz atrofi tasvirlangan.

Geografiya fanining shakillanishi bosqichi. (Eramizdan avval VII-asrdan eramizning V-VI asrlarigacha) mazkur bosqichda kemachilikning rivojlanishi odamlarni dunyo haqidagi bilimlarni kengayishi hamda yirik davlatlarning vujudga kelishi tufayli falsafa fani rivojlana boshladi. Geografiya va boshqa fanlar falsa tarkibida rivojlana boshlagan. Eramizgacha VI-asrga kelib yerning shakillanishida turli fikr va qarashlar paydo bo'ldi. Mazkur bosqichda yer xaqidagi geografik bilimlar Anaksimandir (eramizgacha VI-asr) o'sha paytda fanga bo'lgan dunyo xaritasini chizgan yerni tavsifini tuzgan. SHundan boshlab geograpfiya bo'yicha yirik asarlar yozila boshlandi. Ular geografik darsliklar o'rmini bosgan. Aristotel tomonidan miloddan avval IV- asrda yerning sharsimonligi, yerda issiqlik mintaqalarining mavjudligi isbotlandi. Dunyo xaritasi tuzildi. Uning xaritasiga Gomer xaritasidagi joylar yanada kengaytirilgan. Uning xaritasida kishilar yashaydigan issiq mintaqalar va kishilar yashaydigan sovuq mintaqalarga ajratilgan. Aristotel tomonidan tuzilgan dunyo xaritasida Afrikaning shimoliy qismi, Osiyo va Yevropa qit'alari tasvirlangan. Osiyodagi Hindiston, Amudaryo va Sirdaryo, Kaspiy dengizi, Yevropadagi Italiya, Makidoniya, Ichki (O'rta) dengiz, Ibiriya va boshqa joylar tasvirlangan. Aristotel "Meteorologiya" kitobini yozgan.

Geografiya predmeti bo'yicha birinchi darsligini miloddan avvalgi SH-asrda Eratosfera yozda va "Geografiya" atamasini fanga olib kirdi. Mazkur darslik uch qismdan iborat bo'lgan. Birimchi bo'limda geograpfiyaning rivojlanish tarixi, ikkinchi bo'limda Yerning o'lchamlari, quriqlik va okeanlar chegaralari, iqlimlar tavsifi berilgan, uchunchi bo'limida esa quriqlikni materiklar va okeanlarga bo'linishi va o'sha davrdagi yirik davlatlar tavsifi berilgan. Bundan tashqari Erotosfen dunyo xaritasini tuzgan va Yerning o'lchamlarini aniqlagan.

Eramizgacha bo'lgan II-asrning oxiri va eramizning birinchi asrida Strabon 17- tomli "Geografiya" nomli asar yozgan. Strabon tomonidan mamlakatshunoslik geografiyasi rivojlantirilgan.

Xuddi shu davrda geografiya fanining rivojlanishiga juda ulkan xissa qo'shgan Klavdiy2, Ptolomiy yashagan. U geografik xaritalarni daraja to'ri bilan tuzish usulini ixtiro qilgan. SHu usulda dunyo xaritasini tuzgan. U 8-tomlik "Geografiya" asarini yozgan uning qutubida keltirilgan xaritalar konusli va stereografik proektsiyalarda tuzilgan. SHimol doimo xaritalarning yuqori qismida tasvirlangan.

Demak qadimgi bosqichlarda geografiya atamasi fanga olib kirilgan, dunyo xaritasi tuzilgan, geografiya predmeti bo'yich kitoblar va darsliklar yozilgan. Xaritalarni daraja to'o'ri bilan tuzish usuli ixtiro qilingan. SHimol tomondan xaritalarni yuqori qismida tasvirlanishi mustaxkamlangan.

2.2. O'rta asrlarda geografiya ta'limining rivojlanishi.

O'rta asrlarda geografiya fani va uni o'qitish metodikasi yanada rivojlandi va chuqurlashdi. Yangi yangi kitob darsliklar yozildi, yangi yerlar ochilishi bilan dunyo xaritasi yanada aniqlasha boshladi.

O'rta asrlarda geografiya ta'limining rivojlanishini 2 bosqichga bo'lishimiz mumkin: o'rta asrning birinchi bosqida geogrpaifiya ta'limining rivojlanishi; buyuk geografik kashfiyotlar bosqichida geografiya ta'limining rivojlanishi.

O'rta asrning birinchi bosqida geogrpaifiya ta'limining rivojlanishi. Mazkur bosqichda geografiya ta'limi asosan sharq mamlakatlarida rivojlandi. Geografiya ta'limini mazkur bosqichida quyidagi natijalar olingan:

-IV asrda Aleksandr Kosma Indikollef tomonidan dunyo xaritasi tuzildi. Uning xaritasida shimoliy Afrika, Yevropa, IIIrta dengiz, Osiyo, Kaspiy dengizi tasvirlangan;

-VIII-IX asrlarda Axmad Al-Farg'oniy astrolobiya asbobini yaratdi. Uning astronomiya darsligi bir necha asrlar davomida Yevropa mamlakatlarida asosiy darslik sifatida qo'llanildi;

-Muxammad Ibn Al Xorazmiy IX asrda "Surat-al-Arz" nomli kitob yozgan;

-Abu Rayxon Al-Beruniy birinchi bo'lib globusni yaratdi. Dunyo xaritasini tuzdi. Geografiya fanini rivojlanishiga katta xissa qo'shdi. U "Hindiston", "Menirologiya", "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar", "Geodeziya (matematik geografiya)" nomli asarlar yozgan;

-Abu Ali Ibn Sino re'iefni vujudga kelishida ichki va tashqi kuchlarni o'rni va axamiyatini ochib beradi;

-Zaxiriddin Muxammad Bobur o'zining "Boburnoma" asari bilan regional geografiyani rivojlanishiga juda katta xissa qo'shdi.

- "Boburnoma" da keltirilgan ma'lumotlar asosida O'rta va Janubiy Osiyo davlatlarining o'rta asrlardagi tabiiy sharoiti va xo'jaligi haqida fikr yuritish mumkin.

Demak, o'rta asrlarning birinchi qismida geografik bilimlar yanada kengaygan va chuqurlashgan.

Buyuk geografik kashfiyotlar bosqichi.

Ushbu bosqichdan boshlab Yevropada fan yana rivojlana boshladi. Natijada dunyo ahamiyatiga ega bo'lgan kashfiyotlar qilindi. 1492-yil Xristofor Kolumb tomonidan Amerika qit'asi ochildi. 1498-yili Vasko-da-Gama yuoshliq Portugaliya ekspeditsiyasi Afrikani aylanib o'tib, Yevropadan Hindistonga dengiz yo'lini ochdi. 1519-1521 – yillari Fernan Magellan boshliq Ispaniya ekspeditsiyasi okean bo'ylab dunyo aylana sayohatni amalga oshirdi va yerning sharsimonligini yana bir bor isbotladi. 1650-yili Golland olimi B.Vareniy “Umumiy geografiya” nomli asar yozdi. Mazkur asarda geografiya ikki qismga, ya'ni umumiy va xususiy qismlarga bo'ladi.

2.3 Ilmiy geografik tadqiqotlar davrida geografik ta'limning rivojlanishi.

XVII asrdan boshlab Yer yuzasi tabiatini o'rganish bo'yicha maxsus ekspeditsiyalar uyushtirila boshlandi. Geografik ma'lumotlarni yig'ilishi va ularni umulashtirish asosida yirik ilmiy va amaliy natijalar olindi. XVII asrning o'rtalarigacha geografiya aloxida predmet sifatida o'qitilmas edi. Geografik bilimlar mamlakatshunoslik kurslari tarkibida berilar edi. Buyuk geografik kashfiyotlar va ilmiy geografik tadqiqotlar bosqichi natijalari ta'sirida geografiya faniga bo'lgan e'tibor kuchaydi. Natijada XVII asrning ikkinchi yarmidan boshlab G'arbiy Yevropa davlatlari maktablarida geografiya aloxida predmet sifatida o'quv dasturiga kiritildi. XVIII asrdan boshlab esa geografiya barcha maktablarda o'qitiladigan bo'ldi. XVIII asrning boshlarida maktablarni ixtisoslashiga ko'ra geografiyaning ma'lum bir tarmog'i o'qitilar edi.

Matematik – navigatsiya maktablarida matematik geografiya, boshqalarida esa siyosiy geografiya o'qitilar edi. Siyosiy geografiya asosan mamlakatlar tavsifidan iborat bo'lgan. XVIII asrning boshlarida I. Pobjer (1719) tomonidan darslik nashr qilindi. Uning darsligi “Er sharini qisqacha tavsifi” deb atalgan. Ushbu davrda yirik golland olimi Vareniy “Bosh geografik ” nomli mashhur asarini yozdi. XVIII asrning birinchi yarmida geografiya o'qitish metodikasi Gollandiya va Germaniyada rivojlandi. Juda ko'p darsliklar e'lon qilindi. Ammo mazkur darsliklarning mazmuni asosan geografik nomlar, ma'lumotlar va sonlardan iborat bo'lgan. O'quvchilar faoliyati ularni yodlash talab qilinar edi.

Rossiyada geografiya fanini va uni o'qitish metodikasini rivojlanishida M.V.Lomonosov X.CHebotarev katta xizmat qilishdi.

XVIII asrning ikkinchi yarmida X.CHebotarev “Rossiya imperiyasini geografik va metodik tavsifi” ngmli darsligini nashrdan chiqardi. Mazkur davrda geografiya ikkita sinfda o'qitilgan III-sinfda umumiy geografiya, IV- sinfda Rossiya geografiyasi o'qitilgan.

XIX- asrning boshlarida Yevropa davlatlari va Rossiyada barcha o'quv muassalarida geografiya ta'limi joriy qilindi. 7-yillik gimnaziyalarning 3-sinfidan IX sinfigacha geografiya predmeti o'rganilgan. Geografiya predmeti bo'yicha xaftalik soatlar miqdori 14 soatni tashkil qilagan. Mazkur davrda Ye.F. Zavyalov, K.P.Arsenov darsliklari bo'yichaafiya predmeti o'rganilgan.

XIX asrning ikkinchi yarmida geografiya ta'limining rivojlanishida K.D. Umiliskiy, D.D.Semenov ishlari muxim o'rin tutgan. K.D.Umeneiskiy geografiya o'qitishni bir necha tamoillarini ishlab chiqdi. D.D.Semenov “Uroki geografii” (

Geografiya darslari) nomli darslik yozgan. Mazkur darslikda quyidagi metodlar ajratilgan:

- analitik-avval Yerni umuman o'rganib so'ngra uni qismlarini o'rganish;
- sintitiya- avval alohida joylarni o'rganib so'ngra Yerni butunlay o'rganish;
- konstruktiv-o'quvchilar xarita chizish mobaynida Yer yuzasining asosiy shakillari bilan tanishadi;
- bog'laovchi (Asoslovchilar) o'rganilayotgan voqea va hodisalar arafasidagi o'zaro aloqalarga katta e'tibor berildi;
- guruxlashtiruvchi bir xil geografik ob'ekt, hodisa va jarayonlarni guruxlarni qiyoslashga asoslanadi.

XXasrning boshlarida geografiya o'qitish metodikasini rivojlanishida D.N. Anuchen, N. Ravskiy, A.Sokoliv, E. Petri, Ya.Rudnov, V.Budinv, S.Arjinov va boshqalarning ishlari katta ahamiyatga ega bo'ladi. Mazkur olimlar tomonidan oberlender metodikasi yanada takomillashtirildi va rivojlantirildi.

XX asrning 20-yillaridan boshlab Rossiya va xamdo'stilik mamlakatlarida 9-yillik mexnat maktablari tashkil qilindi (1-bosqich I-IV sinflarda ikkinchi bosqich VI-IX sinflar) geografiya ta'limining maqsadi va mazmuni o'zgaradi. 1921 yil D.N. Anuchin tomonidan yagona geografiya dasturi ishlab chiqildi, bungacha har bir tuman va maktab o'zini dasturiga ega bo'lgan. D. N. Anuchin dasturiga binoan III sinfda o'z qishlog'i, shaxri, tumani geografiyasi; IV sinfda mamlakat turli mintaqalarining tabiati; V sinfda "Qit'alar geografiyasi", VI - VII sinflarda Rossiya geografiyasi, VIII sinfda iqtisodiy geografiya, IX sinfda astronomiya va astrologiya o'tilgan.

XX asrning 25- 30 yillarida geografiya ta'limiga e'tibor yana pasaydi. 1924 yildan maktablar yangi dasturga o'tdi, bu dastur bo'yicha alohida fanlar o'tilmas, balki tabiiy va ijtimoiy fanlar asosi majmuasi o'tilar edi. 1927 -28 yildan boshlab geografiya yana alohida fan sifatida o'qitila boshlandi. 1934-yil 15 mayda geografiyada o'qitish bo'yicha davlat qarori chiqdi. Unda geografiya o'qitishni sifatini o'ta pastligi qattiq tanqid qilindi. Mazkur qarorga muvofiq geografiya fani uch bo'g'inga bo'lib o'qitila boshlandi: boshlang'ich – 3- sinfda o'z turar joyining tabiiy geografiyasi, 4-sinfda tabiat zonalari, 5- sinfda umumiy tabiiy geografiya, 6-sinfda qit'alar tabiiy geografiyasi, 7-sinfda mamlakat iqtisodiy geografiyasi. Soatlar miqdori kuchaytirildi.

"Geografiya v shkole" jurnali nashr qilina boshlandi. 1958- yil dekabrda davlat tomonidan maktab haqida qaror qabul qilindi.Unda o'z o'lkasi geografiyasini o'rganishga katta e'tibor berildi. Ilmiy tekshirish institutlari tashkil qilindi, ularga geografiya metodikasi laboratoriyalari tashkil qilindi.

Geografiya o'qitish metodikasi bo'yicha qator darsliklar A.V.Darinskiy, I.S.Matrusov, L.M.Pancheshnikova va boshqalar tomonidan nashr qilindi.

2.4 Xorijda gegrafiya ta'limi.

Keyingi o'n yilliklarda geografiya o'qituvchilarini tayyorlash va ularni malakasini oshirish tizimi ancha yuqori pog'onaga ko'tarildi. Hozirgi kunda geografiya ta'limi jahonning ko'pgina mamlakatlarida uchta yo'nalishda olib borilmoqda.

1. Barcha o'quvchilar uchun yagona o'quv rejasi va dasturi asosida (SHarqiy Yevropa va sobiq SSR o'rnida vujudga kelgan) davlatlardir.

2. Bir necha asosiy fanlar qatorida ayrim kurslarni fakul'tativ tarzda o'rganish (AQSH, Buyuk Britaniya, Kanada, Yevropaning ko'pchilik mamlakatlarida).

3. Barcha o'quvchilar uchun o'rganish majburiy bo'lgan fanlar qatorida qo'shimcha fakul'tativ mashg'ulotlar (Filippin, Frantsiya, Yaponiya va ko'pchilik mamlakatlarda) o'tkazish.

Birinchi guruhga kiruvchi mamlakatlarda geografiya ta'limi asosan tabiiy va iqtisodiy geografiya kurslaridan tashkil topgan. SHahar va qishloq joylardagi barcha maktablarda yagona o'quv rejasi asosida o'tkaziladi.

Ikkinchi guruh mamlakatlarida geografiya bilimlari maxsus fanlar tarzida emas, balki integratsiya (birikma) tarzida bo'lib, boshqa fanlar kurslar tarkibiga qo'shib ketgan. Bunda geografiyani chuqur o'rganishni xoxlovchilar maxsus fakul'tativ mashg'ulotlar orqaligina o'z bilimlarini oshirish mumkin.

SHu tufayli xam bu guruxdagi davlatlarda geografiya ta'limi bo'yicha yagona davlat rejasi yo'q, har bir o'quituvchi maktab sharoit nuqtai nazaridan kelib chiqib, o'quv programmasini tuzish mumkin. Masalan; AQSHda 1700 dan ortiq okrug mavjud bo'lib, ularning baarchasida o'ziga xos bo'lgan geografik ta'lim mavjud va bir-biriga o'xshamaydigan programmalar bo'yicha ish yuritiladi.

Uchunchi guruh mamlakatlarida geografiya majburiy o'rganiladigan fanlar qatoriga kirmaydi va uni fakul'tativ mashg'ulotlar orqali o'rganish asosiy o'rinni egallaydi. Umuman olganda Yevropa va Amerikaning rivojlangan mamlakatlarida barcha o'quvchilar uchun majburiy bo'lgan fanlar qatorida, xilma-xil murakkablikdagi fakul'tativ kursar turi keng tarqalgan.

Jaxon tajribasida 3 bosqichli ta'lim tizimi asosiy hisoblanadi, ya'ni: boshlang'ich maktab 1-4 sinf, o'rta bosqich 5-9 sinf, yuqori bosqich 10-12 sinf.

Har bir bosqichda geografiya ta'limi o'ziga xos maqsadga ega. Masalan, birinchi bosqich maktablarida geografiya ta'limining asosiy maqsadi atrof muxitni o'rganish. Ikkinchi bosqichda o'z mamlakatining xayotini o'rganish va zarur kasblar xaqida ma'lumotlar olish, ta'limiy ko'nikma va malakalarni shakillantirishdan iborat. Uchunchi bosqichdagi maktablarda insoniyatning global muammolarini va jahon xo'jaligini o'rganishdan iborat.

Jahon tajribasida geografiya o'qitishning axvoli muxi emas. SHu tufayli uni o'quvchilarga o'rgatish bo'yicha ikki fikr (yo'nalish) tarafdorlari bor.

Birinchi yo'nalish tarafdolarining fikri o'quv rejalarida geografiyani mustaqil fan sifatida muntazam o'qitishni amalga oshirish bo'lsa, ikkinchi yo'nalish tarafdorlari geografiyani boshqa o'quv fanlari bilan itegratsiya (birikma) tarzida qo'shib o'qitishni isbotlab berishga urinadilar.

O'quv fanlarini biriktish borasida AQSH jaxonda yetakchi bo'lib, 40-50 yillardagi ta'lim isloxatida ko'pgina fanlar qatori geografiya majburiy o'rganiladigan fanlar qatoridan chiqarib tashlandi va tarix va jamiyatshunoslik bilan birlashtirildi. Geografiyani bunday o'qitish o'quvchilarga talay qiyinchiliklarni tug'diradi. Natijaada geografiya ta'limining sifti juda pasayib o'quvchilar zarur ko'nikma va malakaga ega bo'lmay qoladilar. Masalan, Mechigan universitetining Geografiya fakul'tetida o'qish uchun ariza bergan 400

o'quvchining yarmi geografiyani faqat boshlang'ich sinflarda o'qiganlari ma'lum bo'ldi. SHu tufayli xam hozirgi kunda AQSHda geografiyani mustaqil fan sifatida tiklash uchun kurash ketayapti.

Jaxonning ko'pgina mamlakatlarida fanlarni o'rganish ixtiyoriy bo'lib o'quvchilar istak xohishlari ostida amalga oshiriladi. Bu guruppaaga kiruvchi mamlakatlar majburiy fanlar soni 7-8 tadan oshmaydi. Masalan, Finlandiya va SHvetsiyada fin va shved tili, iqtisodiy va sotsologiya, biologiya, ximiya, ingliz tili, din va sport majburiy fan hisoblanadi.

Fin mamlakatlarida 9-yillik majburiy ta'limdan kegin sinfsiz gimnaziyalar keng tarqalgan. Bunday gimnaziyalarda o'quvchi yoki o'quvchilar guruhi o'ziga yillik o'quv rejasi tuzadi. Bunday gemnazilarda kurs raxbarlari va ma'muriyat tomonidan tasdiqlanadi.

Gimnaziyada o'quv yili 6 davrga bo'linadi. Har bir davr 6 xaftadan iborat bo'lib, kurslar 32 soatdan tashkil topadi. Har bir kursda bittadan fan kuniga bir soatdan o'qiladi. Gimnazist kuniga 4-7 soat o'qiydi. Sport darslari mashg'ulotdan keyin o'tkaziladi. Har davr yakunida o'quvchilar bilimi baholanadi. Agar o'quvchi qoniqarsiz baho olsa, u shu kursni qaytadan tanlaydi.

Diyarli ko'pchilik mamlakatlarda geografiya ta'limi tizimi davlatning ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy tizimi bilan bog'liq.

Tabiiy va iqtisodiy geografiyani o'rganish asos qilib olingan sobiq SSRda va SHarqiy Yevropa mamlakatlarida tabiat va xo'jalikning rivoj lanish qonuniyatlari, jamiyat va tabiat o'rtasidagi munosabatilar, atrof muxit muammolari geografiya ta'limining asosini tashkil qiladi.

Rivojlangan kapitalistik davlatlarda geografiya ta'limining mazmuni sifat jixatidan yuqori bo'lib, o'quvchilar ma'lum ko'nikmalarni shakillan tirishga qaratilgan. Bu davlatlarda geografiya ta'limi ko'proq muammolarni, turli nazariya va qonunlarni, kategoriyalarni o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, o'quvchilarga o'zlashtirishda bir muncha qiyinchiliklar tug'diradi.

Rivojlangan g'arb mamlakatlari geografiya ta'limida ta'limning ruhiy jabhalari asosiy o'rinni egalagan. O'quvchi ruhiyati, uni bilish faoliyatini o'rganishga katta e'tibor beriladi. Geografiya ta'limi tadqi qotlari psixologlar ishtirokisiz deyarli amalga oshirilmaydi.

Geografiya ta'limida turli matnlar, o'yinlar, imitatsiya keng qo'llanaaaniladi. Masalan, o'quvchi biror kompaniyani prezidenti sifatida fikrlaydi, ish yuritadi, biror muammoni hal qiladi, o'zi xulosalar chiqaradi. Umuman bunday taa'limning asosiy maqsadi o'quvchilarni kelgusi hayotga, ya'ni ishbilarmonlikka tayyorlashdan iborat.

Turli mamlakatlaridagi geografiyadan o'quv darsliklari va qo'llanmalarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, ularda bitta kursni o'qish uchun bir necha qo'llanma chiqariladi. Ko'pchilik hollarda ular qiziqarli ma'lumotlarga boy bo'lib, axborot xususiyatiga ega. Bunday qo'llanmalarda matn 20-30 % ni, tasvir 20 % ni, statistika 20 % ni, savol va topshiriqlar 20 % ni tashkil etadi.

Kitobdagi tasvirlar nihoyatda sifatli. Quyi sinflar qo'llanmalarida esa deyarli xarita yo'q, ular o'rnini xarita sxemalar egallagan. Tekstda raqamli sonlar

deyarli uchramaydi, mavjudlari ham taqqoslash xarakteriga ega bo'lib, ular eng past, eng yuqori, eng kichik, eng baland, eng uzun kabi tarzlarda berilgan.

Mavzu yoki bo'limdan keyin qo'yiladigan savollar va topshiriqlar mavzu mazmunini aks ettirmasligi ham mumkin. Qo'yiladigan savollarning aksariyati muammoli topshiriqlar, diskussiya savollari, amaliy o'yinlar tarzida berilgan. O'quvchilar uchun chiqarilgan geografiya darsliklarida kompyuterlar bilan ishlash uchun maxsus savollar, qiqarli topshiriqlar, matematik statistika usullari, turli o'yinlar, testlar tarzida geografik bilimlarni egallashga keng o'rin berilgan. O'quvchilar ularni mustaqil bajarishlari jarayonida tadqiqotchi rolini o'ynaydilar. Demak, geografiya darslarida kapitalistik mamlakatlar geografiya ta'limi metodikasida eng yetakchi o'rinni egallaydi.

Angiliya geografiya ta'litmining kuchli tomonlari quyidagilardan iborat:

Ta'limning nazariy tomonlarini kuchaytirish, ya'ni unda hozirgi zamon geografiya tadqiqot metodlarini ko'proq o'rgatish.

Geografiya ta'limi jarayonida psixologik-pedagogik tadqiqot metodlaridan unumli foydalanish, o'quvchilarni gepotezalar tuzishga o'rgatish.

Darslikda turli mazmundagi ekasperementlar uyushtirish ya'ni tassavur, tushuncha va turli xil qarashlarni shakillantirish metodlariga keng o'rin berilgan. Biror usulni sinash ta'limni uyushtirish, tasavvur tushuncha va turli xil qarashlarni shakillantirish metodlariga keng o'rin berilgan. Biror usulni sinash, ta'limni uyushtirish shakillari ancha zaif.

O'tilayotgan maummoni muallif fikri asosida va unga qarshi asosda o'rganish.

Birinchi bosqich maktabda geografiya ta'limi 3-sinfдан boshlanadi va 9- sinfda tugaydi, 3-4 sinfda o'z mamlakati va qo'shni shimoliy davlatlarni tabiati va xo'jaligiga oid muammolar beriladi.

Gemnaziyaning birinchi yilida geografiya majburiy fan sifatida o'rganiladi, boshqa sinflarda esa o'quvchilar xoxishiga ko'ra maxsus kurs sifatida o'rganish mumkin. Fenlandiyada o'quv rejasi tez tez almashtirib turiladi.

Vengiriya maktablarida geografiya ta'limi 7-yil davom qiladi. 4-yil asosiy (5-8 sinf) va 3 yil (9-10-11 sinf gemnaziya) darslar xaftada 2 soat. Geografiya ta'limi jarayonida 65% vaqt yangi mavzuni bayon qilishga 3% ekskursiyaga, 29% amaliy imashg'ulotlarga ajratiladi. Keyingi paytlarda Vengriya gemnaziylarida geografiyaga ajratilgan soatlar kamayishi kuzatilmoqda.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda xalq mkaorifiga keyigi yillarda katta e'tibor berilmoqda. Masalan, Osiyoning ko'pgina 1985 yillargacha xalq ta'limi uchun ajratilgan mablag' 20 barobardan ortiq o'sdi. Ayniqsa Malayziya, Saudiya Arabistoni, Iordaniya, Singapur, Janubiy Koreya, Tailand, Suriya, Hindiston, Pokiston, Turkiya kabi mamlakatlarda xalq maorifi rivojlanishi ancha yuqori bo'ldi.

Osiyodagi ko'pchilik mamlakatlarda majburiy ta'lim 5 yiddan 10 yilgacha, o'rta maktabda o'qishni davom ettirish 4 yildan 8 yilgacha.

Geografiya o'quv programmalari ko'pchilik davlatlarda bir xil bo'lib, mamlakatning tabiiy va iqtisodiy geografiyasini o'rganishga bag'ishlanadi.

Keyingi paytlarda rivojlanayotgan mamlakatlarda o'quv programmalari geografiya darslari mamlakat xalq xo'jaligi ixtiyojini e'tiborga olgan xolda tuzilmoqda va yaratilmoqda.

CHet el davlatlarida geografiya ta'limida eng ko'p qo'llaniladigan usullar quyidagilar hisoblanadi.

Evristik suxbat metodi. Bunda asosiy e'tibor o'quvchilarni ko'proq mustaqil bilim olishga, kichik tadqiqotlar qilishga o'rgatishdan iborat. Kartinalar, turli xil xujjatlar, vositalar asosida muammolar savollar o'quvchilar diqqatiga havola etiladi.

Bunday usulda ko'proq AQSH, Buyuk Britaniya, Yangi Zillandiya, G'arbiy Yevropa davlatlarida keng tarqalgan.

Tarqatma kartochkalar usulida turli chizmalar jadvallar, xaritalar turlicha xatoliklarga yo'l qo'yib tuziladi va tarqatiladi, o'quvchilar o'ul qo'yilgan o'sha xatolarni mustaqil topishlari talab qilinadi. Turli xil misollar va masalalar yechish xam o'quvchilarni darsga bo'lgan qiziqishlarini oshirish tufayli ulardan keng qo'llaniladi, o'quvchilarda ishbilarmonlik, uddaburonlik hislatlarini shakillantirish uchun ham ko'proq misol va masalalardan foydalaniladi. Tayyor maxsulotni qayirda sotish, transport xarajatlarini aniqlash, mehnat resurslaridan unumli foydalanish kabi misol va masalalar yechishsiz amalga oshmaydi.

Matinlar ya'ni javoblar to'g'ri noto'g'ri tarzda aralashtirilib berilishi shulardan to'g'risini raqamlar bilan belgilab ajratish keng tarqalgan usullardan hisoblanadi.

Statistik manbalar bilan ishlash, kartografik qo'llanmalardan foydalanish, matematik modellashirish keng tarqalgan o'qitish uchullari hisoblanadi. Ayniqsa diskussiya, tortishuvlar kapitalistik mamlakatlar geografiya ta'limida keng tarqalgan.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. "Geografiya" kitobini qachon va kim yaratgan?
2. Qadimgi davlatlarda qaysi olimlar geografiya fanini va o'qitish metodikasini rivojlantirishga katta xissa qo'shgan?
3. O'rta asrlarda geografiyani va metodikasini rivojlanishiga katta xisaa qo'shgan olimlarni aniqlang.
4. Ilmiy geografik tadqiqotlar davqrida o'qitish metodikasi bo'yicha qanday darsliklar yaratilgan?
5. Oberlender geografiya metodikasida qanday metodlarga ajratilgan?
6. XX asrda xorijning qaysi davlatlarida geografiya ta'limi yaxshi rivojlandi?

III-Bob O'zbekistonda geografiya ta'limining rivojlanishi

O'zbekistonda jumladan O'rta Osiyo geografiya ta'limining rivojlanishida uzoq tarixga ega. O'rta asrlarda geografiya ta'limining markazi sharqqa ko'chgan. Mazkur davrning buyuk geograflarini asosiy qismini yurtimizdan yetishib chiqqan buyuk o'zbek olimlari tashkil qiladi. Ularga Ahamad Farg'oniy, Muxammad Xorazmiy, Abu Rayxon Beruniy, Ulug'bek, Zaxiriddin Muxammad Bobur va boshqalar kiradi.

3.8. XIX arsning oxiri va XX asr boshlarida geografiya ta'limining rivojlanishi

Mazkur davrda yurtimizda geografiya ta'limining rivojlanishi rus tuzem maktablarining ochilishi va mazkur maktab o'quvchilari uchun darsliklar va o'quv qo'llanmalari yaratilishi bilan bog'liq. SHu munosabat bilan XIX arsning oxiri va XX asr boshlarida o'zbek tilida juda ko'p darslik va qo'llanmalar chop etildi. Ushbu davrda geografiya fanini rivodlanishgi ma'lum bir omillarga bog'liq bo'lgan. Jumladan Rossiya O'rta Osiyoni olgandan so'ng, uni boshqarish uchun rus tilini biladigan mahalliy millat vakillari zarur edi. Ikkinchi tomondan XIX arsning oxirlarida Turkistonda miliy uyg'onish davri boshlandi, ya'ni jadidchilik davrida milat taraqqiyotini yanada jadallashtirish maqsadida yangi usul maktablari tashkil qilina boshlandi.

Mazkur maktablarda geografiya fanini o'qitishga alohida e'tibor berilgan. Jadidchilik davrida chop eitlgan geografik darsliklar, qo'llanmalar yaratilish tarixi, O.Mo'minov (1986y), B.Qosimov (1999y), D.Alimova va D.Rashidova (1998y), X.Vaxobov va N.Alimova (2001 y) va boshqalar tomonidan o'rganilgan.

O.Mo'minov ma'lumotiga binoan 1870 yildan boshlab o'zbek tilida "Turkiston viloyati" gazetasida nashr qilina boshlandi. Mazkur gazeta saxifalarida geografiyaga oid juda ko'p maqolalar e'lon qilina boshlandi. Unda Maxmudxo'ja Bexbudiy, Zokirjon Furqat va boshqalarning sayoxatnomalari xaqidagi ma'lumotlar e'lon qilina boshlandi bu esa o'sha davrdagi ziyolilarni dunyoqarashiga katta ta'sir ko'rsatdi. XIX arsning 80-yillarida Turkistonda "rus-tuzem" maktablari tashkil qilinishi boshlandi. Mazkur maktablar uchun 1890 yilda nemis olimi A.Geykiyning "Er xususidagi ilimdan olingan so'zlar" nomli kitobi 1899 va 1901 yillari nashr etildi 1910 yildan so'ng rus tuzem maktablarining 3 va 4 sinflar uchun haftasiga 4 soat geografiya darsi o'quv rejasiga kiritilgan, bu esa tashqi fanlarga nisbatan ancha ko'p edi.

Toshkentda 1900 yili "Yangi usul" maktabi ochsildi mazkur maktablarda geografiyaga alohida ahamiyat berildi. 1905 yil Samarqanddagi yangi usul maktablari uchun o'zbek tilida "Turkkiston va unga o'qshni mamlakatlar kartasi" nashr qilinadi. SHundan so'ng o'zbek tilida qator darslik va qo'llanmalar chop etila boshlandi: 1909 yil Fotix Karimning geografiya fani bo'yicha darsligi Orenburgda nashr etiladi. 1914 yil Muxammad Amin Karimiyning "Jug'rofiya

riyoziy” (Matematik geografiya) 4 va 5 sinflar uchun nashr qilindi. 1915 yil “Er yuzi” darsligi chop etiladi.

Ushbu davrda eng mashhur allomalardan biri Maxmudxo’ja Bexbudiy bo’lib, uning tomonidan “Yangi usul maktablari” uchun “Turkiston xaritasi”, “Muntaxabi jug’rofiyaiy umumiy” (Qisqacha umumiy geografiya), “Madxali jug’rofiyaiy imroniy” (Aholi geografiyasiga kirish), “Muxtasari jug’rofiyaiy Rusiy” (Rusiyaning qisqacha geografiyasi) darsliklari va qator sayoxatnomalar e’lon qilingan. Ushbu darslikda geografiya xaqida keng va tushunarli ma’lumotlar berilgan.

Mazkur maqola Maxmudxo’ja Bexbudiyning “Kitobi muntaxabi jug’rofiyaiy umumiy va namunai jug’rofiya” darsligi haqida ayrim fikrlar bildiriladi. Maqola uchun 1999 yilda “Ma’naviyat” nashriyotida chop etilgan. Adibning tanlangan asarlarida keltirilgan mazkur darslikning qismlari asosiy manba sifatida olishadi.

Maxmudxo’ja Bexbudiyning mazkur darligi 1095 yili 24 avgustda Sankt-Peterburg tsenzurasidan ruxsat olinib, 1906 yil Samarqandda chop etilgan va 106 saxifadan iborat bo’lgan. Darslik adibning tanlangan asarlarining (1999 y) kirish qismida geografik nuqtai nazardan juda yaxshi va xar tomonlama taxlil qilingan.

Darsnig muxim va ilmiy metodik jixatlaridan biri u Turkiston nuqtai nazaridan, Turkiston axolisining bilim saviyasi nuqtai nazaridan yozilgandir. Darslikdagi xar bir mavzu yoritilganda Turkiston tabiati, xo’jaligi, axolisi albatta misol keltiriladi yoki mazkur bilimlar Turkiston xaqidagi bilimlar, turkistonliklar bilimi bilan solishtiriladi. Demak, Maxmudxo’ja Bexbudiyning darsliklarida o’lkashunoslik ma’lumotlaridan foydalanish va yosh avlodga vatanga nisbatan muxabbat tushunchalarini shakillantirishni asoschilaridan biri diyishga to’la asosimiz bor. Chunki umumdunyoviy bilimlar o’lkashunoslik bilimlari bilan chambarchas bog’langan holda berilgan. Bundan tashqari darslikda asrimiz boshlaridagi Turkistonda dunyoviy bilimlarni o’qitish xolati va ommaning hamda ulamolarning bilim darajasini ham aniq va haqqoniy baho berilgan.

Darslikning azmuni quyidagidan iborat: kirish; “jug’rofiya” degan so’zning ma’nosi; jug’rofiya qachon paydo bo’lgan; Turkiston donishmandlar; jug’rofiyani o’qimoqni nafi; jug’rofiyani o’qimoq musulmonlarga lozimdir; eski va yangi donishmandlar; yangi muxokamani so’zidan namuna; Yer aylanganda ustidagilar yiqilmasligi; atrof; jixoyati asliya; xarita; plan; xukumat va xukumronlar; din va odat; o’lchak miqiyos; Amriqoning topilishi; tavsil va tabix.

“Geografiya” so’zning ma’nosini Maxmudxo’ja Bexbudiy ta’rifi bo’yicha “Er va tuproqni bayon qilaturg’on ilimni aytadur”. Darslikda geografiyani quyidagi tarmoqlari ajratiladi: “Matematik geografiya” (Jug’rofiyaiy riyoziy), Tabiiy geografiya (Jug’rofiyaiy tabiiy), Tarixiy geografiya (Jug’rofiyaiy tarixiy), Siyosiy geografiya (Jug’rofiyaiy siyosiy) va x.k. lar. Xulosa qilib adib geografiyani dunyo va undagi tabiiy va ijtimoiy xodisalar xaqida bilim beradigan jaxonnomadur deb ta’rif beradi.

“Geografiya qachon paydo bo’lgan” qismida geografiyaning qisqacha rivojlanish tarixi quyidagi bosqichlarga bo’linib yoritiladi: qadimgi o’rta asrlar, buyuk geografik kashfiyotlar va hozirgi bosqich. Har bir bosqichda geografik bilimlarning rivojlanishi chuqur taxlil qilingan.

“Turkiston donishmandlari” bo’limida Turkistonlik allomalarning geografiya faniga qo’shgan xissi yoritilgan. Mazkur bo’limda Turkiston tarixida tilga olinmagan allomalarning nomlari ham uchraydi.

“Jug’rofiyani o’rganmoqni nafi” bo’limida geografiya bilimlarini kundalik xayotda va ta’limda naqadar ahamiyatli ekanligini misollar tariqasida yoritib berilgan.

“Jug’rofiyani o’rganmoq musulmonlarga lozimdur” bo’limida musulmon allomalari asraiga tayangan xolda musulmonlar uchun geografik bilimlarni ahamiyatini ochib berilgan.

“Atrof; Jixoyati Asliya; Xarita; Plan” bo’limida ufq va ufqning asosiy va oraliq tomonlari, xarita va plan xaqida bilimlar tizimi berilgan. Xaritaning Bexbudiy ajratgan turlari hozirgi turlarga mos keladi (umumiy, mavzuli, topografik) “xaritai umumiy, xaritai xususiy, xaritai to’pografik”.

“Xukumat va xukumronlar” bo’limida davlatlarni boshqarishning turlari keltirilgan bo’lib, mazkur turlar hozirgi turlarga diyarli mos keladi.

“Din va odat” bo’limida din geografiyasi, aholi geografiyasi haqida to’xtalib o’tilgan. Xulosa qilib aytganda, mazkur darslik juda katta amaliy va ilmiy ahamiyatga ega. u o’lka geografiyasini rivojlanishida juda muxim ahamiyatga ega bo’lgan asradir. Uning xar bir bo’limi alohida taxlilga sazovordir.

3.2. XX arsda O’zbekistonda geografiya ta’limining Rivojlanishi

XX asrning 90 yillarigacha O’zbekiston davlati Sobiq Ittifoq tarkibida bo’lgan, shuning uchun geografiya ta’limining ushbu davrda rivojlanishi ma’lum bir ma’muriy va siyosiy qoliplarda olib borilgan. Mazkur davrda geografiya ta’limining rivojlanishi O.Mo’minov (1986 y) tomonidan to’la va har tomonlama o’rganilgan va quyidagicha davrlarga ajratilgan: geografiya ta’limini tashkil qilish davri; geografiya ta’limining tartibga solish davri; geografiya ta’limini xayot bilan bog’lanish davri; geografiya ta’limini takomillashuvi davri.

O’zbekistonda geografiya ta’limini tashkil etish davri (1918-1934 yil).

Ushbu davrning boshlarida geografiya ta’limida yagona o’quv dasturi mavjud bo’lmaga, har maktab, tuman va shahar o’zining o’quv dasturini ishlab chiqar edi. Masalan, 1920 yili Toshkent eski shahar mak’orif bo’limi tomonidan maxalliy shaaroitni xisobga olgan xolda birinchi bosqich maktablari uchun geografiya fanidan o’quv dasturini nashrdan chiqardi. Dastabki umum davlat o’quv dasturi geografiya predmeti bo’yicha D.N.Anuchin raxbarligida A.A.Borzov va S.V.Chefranov ishlab chiqildi. Mazkur o’quv dasturi asosida Turkiston xalq ma’orif komissariyati geografiya fanidan o’quv dasturini ishlab chiqdi. 1923-1924 yillardan boshlab mehnat maktablari uchun kompleks dasturlar ishlab chiqildi. 1925-1930 yillarda “O’zbekiston sho’rolar jumxuriyatining birlik asosidaga mehnat maktablari uchun dastur.” Birinchi va ikkinchi bosqich maktablari uchun asg’ariy dastur, ikkinchi bosqich maktablari uchun jug’rofiya dasturi va “O’zbekiston birinchi bosqich maktablarining dasturlari” kabi bir necha kompleks dasturlar nashr etildi.

1934 yil 5 sentyabrda “Boshlang’ich va o’rta maktablar to’g’risida” davlat qarori chiqdi. Mazkur qaror maktab geografiyasini rivojlanishida katta

axamiyatga ega bo'ldi ushbu dasturlarda o'lkashunoslikni o'rganishga katta axamiyat berilgan. Ammo mazkur dasturlarning salbiy tomoni bor edi. Yani barcha tabiiy geografik kurslari 5-sinf dan, iqtisodiy geografiya kurslari esa 6-7 sinflarda o'rganilar edi. Bu esa geografiya kurslari mazmunini juda ham qisqarishiga olib keldi.

1935 yil 25 avgustda "Boshlang'ich va o'rta maktablarni dasturlari va o'quv rejalari" haqida yangi qaror chiqdi. Ushbu qarorda mavjud dasturlar juda murakkab bo'lib ketganligi qattiq tanqid ostiga olindi. Natijada dasturlardan ortiqcha materiallar olib tashlandi. SHundan so'ng geografiya dasturlari qaytadan ishlab chiqildi. Geografiya predmetlarini soatlari ko'paydi. Iqtisodiy geografiya kurslari 1,5 yil o'tiladigan bo'ldi. Maktablarda o'quv ishlarini tashkil qilish bo'yicha ham ko'rsatmalar berildi: dars o'quv mashg'ulotlarining asosiy va muxim sharti sifatida qaytadan tiklandi. Ushbu davrda geografiya ta'limini asosiy shartlaridan biri bo'lgan darsliklar va o'quv qo'llanmalari yaratish hamda kadrlar tayyorlash bo'yicha sezilarni ishlar qilindi. Mazkur davrda nashr qilingan darslik va o'quv qo'llanmalarni O.Mo'minov (1986 y) quyidagi qismga bo'ladi:

-rus tilidan o'zbek tiliga tarjima qilingan darsliklar. Bunday darsliklarga "Boshlanma geografiya" (A.Kruber va boshqalar darsligining tarjimasi), "Turkiston", "Boshlang'ich jug'rofiya saboqligi" (G.I.Ivanov), "ISHJI ning qisqacha jug'rofiyasi" (G.I.Ivanov) va boshqalar. Mazkur davrda nemis olimi A.Geykingning "Tabiiy jug'rofiya" darsligi (1925 y);

-rus tilida erkin tarjima qilingan darsliklar: "Boshlang'ich jug'rofiya" (G.I.Ivanov);

-O'zbekistondagi nashr qilingan darsliklar: "O'zbekiston va unga qo'shni jumhuriyatlar xamda viloyatlar" (N.Balashov, 1925 y), "Jug'rofiya" (N.P.Arangerskiy, 1933 y), "O'zbekiston sotsalistik sho'rolar jo'g'rofiyasi" (L.Obizov, 1934 y)

Geografiya ta'limi soxasida ishlar juda kam bajarilgan. Faqt 1933 yilda nashr qilingan. N.I.Leonovning "Jug'rofiya metodikasi bo'yicha ocherklar" metodik mavjud edi. Bundan tashqari mazkur davrda ma'orif soxasi qator ilmiy jurnallar nashr qilina boshlandi, ularda geografiya ta'limi bo'yicha ma'lumotlar muntazam berib turilgan: "Maorif" (1918 yildan), "Maorif va o'qituvchi" (1925 yil) jurnallari, "Madaniy inqilob"- "O'qituvchilar gazetasi" 1931 yildan nashr qilina boshlandi.

O'zbekistonda geografiya ta'limini tartibga solish davri. Mazkur davrda geografiya ta'limini rivojlanishida 1934 yil 16 mayda chiqqan "Boshlang'ich va o'rta maktabda geografiya o'qitilishi to'g'risida" nomli qarori katta axamiyatga ega bo'ldi. Mazkur qarorda har bir sinfda geografiya predmetini o'qitish bo'yicha tavsiyalar berilgan:

-III va IV sinflarda geografik nomlarni mustaxkam o'rganishga etibor berilishiga katta etibor berilgan;

-V sinf asosan tabiiy geografiya bo'yicha berilgan bilimlar berilishi va dastur o'quvchilarning yoshini xisobga olgan xolda soddalashtirilishi ko'rsatilgan;

-VI sinf o'quv dasturida qittalar tabiiy geografik sharoitini o'rganishga o'qitirilgan;

-VII sinf dasturida mamlakatning umumiy tabiiy geografik tavsifi qoldirilishi va o'quv materialining osonlashtirilish, har bir ittifoq Respublikasining geografik tavsifi kiritilishi ko'rsatilgan. Mazkur qarordan so'ng geografiya predmetiga ajratilgan soatlar xajmi 15 soatga yetkazildi. O'sha paytdagi 7 yillik maktablarning VI va VII sinflari uchun xam kiritilgan.

Ushbu bosqichda yangi dastur asosida qator o'quv qo'llanmalari va darsliklar tayyorlandi va nashr qilindi. 1936 yili 5-sinf uchun A.S.Barkov va A.A.Polovinkinlarning "Tabiiy geografiya", 6-sinf uchun G.I.Ivanovning "Dunyo qitalari tabiiy geografiyasi", 7-sinf uchun N.A.Baranskmiy "SSR tabiiy geografiyasi" (1-qism), S.V. CHEfranov "SSR tabiiy geografiyasi" (2-qism) 8-sinf uchun N.N.Baraniskiy "SSr iqtisodiy geografiyasi", I.A.Vitver 9-sinflar uchun "Kapitalistik mamlakatlar iqtisodiy geografiyasi" darsliklari nashr qilindi.

Ushbu bosqichda maktablar uchun atlaslar va metodik qo'llanmalar nashr qilindi va ular o'zbek tiliga tarjima qilindi. 1939 yili N.P.Arxanskiy tomonidan "Boshlang'ich maktablarda jug'rofiyadan ko'rsatmalar" va F.A Ushinov tomonidan "geografik materiallar" nomli metodik ishlari nashr qilindi.

Geografik atamalar soxasida xam qator qo'llanmalar nashr qilindi: 1935 yil O.Ibroximov "Geografiya atamalari", 1940 yili M.X.Bektimetov va S.Saydrasulovlar tomonidan "Qisqacha ruscha-o'zbekcha geografiya terminlari lug'ati" nashr qilindi.

Geografiya ta'limining xayot bilan bog'liq bosqichi. 1958 yil 12 noyabrda qabul qilingan qonunga muofiq maktab o'quvchilarini xayotga tayyorlash vazifasiga katta e'tibor berildi. SHuning uchun ushbu davrda geografiya fanining boshlang'ich va umum ta'lim maktablarida o'qitish xayot bilan bog'langan xolda olib borila boshlandi. SHu munosabat bilan maktab geografiya darsliklari qaytadan ishlab chiqildi va nashr qilindi.natijada ayrim kurslar ikkita sinfda o'qitiladigan bo'lib qoldi. Masalan, dunyo qitalari tabiiy geografiyasi VI va VII sinflarda, SSSR geografiyasi VII va VIII sinflarda o'rganiladigan bo'ldi. Bu esa olingan bilimlarni to'g'rilangan xolda xulosalashni qiyinlashtirib qo'ydi.

Ushbu davrda mavjud darslikning mazmuni va tuzilishi o'zgardi, o'qitish metodikasi bo'yicha qo'llanmalar nashr qilindi: N.F.Kurazovning "Geografiya o'qitish metodikasi" (1952 y), V.P.Dubonovning "Tabiiy geografiya o'qitish metodikasi" nashr qilindi.

O'zbekiston maktablarida geografik ta'limni takomillashuvi. 1966 yil 10 noyabrda " O'rta umumiy ta'lim maktablarining ishini yanada yaxshilash choralari to'g'risida" davlat qarori qabul qilindi. Qarorga muofiq geografiya ta'limini yaxshilash bo'yicha komissiya tuzildi. Mazkur komissiya tavsiyasiga binoan maktab geografiya kurslari sinflar bo'yicha quyidagicha taqsimlangan: II sinfda tabiatshunoslik kursi-35 soat; III-sinfda tabiatshunoslik kursi-70 soat; IV-sinfda tabiatshunoslik kursi 70-soat; V- sinfda tabiiy geografiya boshlang'ich kursi-70soat; VI- sinfda materiklar geografiyasi -105 soat; VII-sinf SSr tabiiy geografiyasi -70 soat; VIII-sinf SSR iqtisodiy geografiyasi-70 soat; IX-sinfda chet el mamlakatlar iqtisodiy geografiyasi-70 soat;

O'zbekistonda geografiya o'qitish metodikasi soxasida XX-arsning oxiri va mustaqillik yillarida ymrik olimlar ytishib chiqdi. Geografiya o'qitish

metodikasi soxasida O.Mo'minov., H.Vaxobov., R.Qurbonniyozov., P.Musaev., P.G'ulomov., G'.Pardaev., va boshqalar katta ishlarni amalga oshirishgan.

Umum ta'lim maktablari uchun darslik va o'quv qo'llanmalari N.Dolimov., O.Mo'minov., P.Musaev., P.G'ulomov., X.Vaxobov., A.Qayumov., P.Baratov., M.Mamatqulov., A.Abdulqosimov., R.Qurbonniyozov., A.Soatov va boshqalarning xizmati katta.

Oliy o'quv yurtlari uchun darslik va o'quv qo'llanmalari P.Baratov., X.Vaxobov., M.Mamatqulov., A.Rafikov., G.Asanov., M.Nabixonov., I.Safarov., G'.Pardaev va boshqalar tomonidan yaratilgan.

3.3. O'zbekistonda kadrlar tayyorlashning milliy dasturi va qabul qilinishi

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng umumiy ta'lim-tarbiya soxasini islox qilish zaruriyati tug'ildi. Ayrim o'quv fanlari dars tizimidan chiqarib tashlandi, ayrimlarining mazmuni o'zgartirildi, ayrim fanlar yangidan yaratilib o'quv tizimiga joriy qilindi.

Maktab geografiya ta'limi soxasida xam muxim o'zgarishlar sodir bo'ldi. Umumiy ta'lim maktablarida "SSR tabiiy geografiyasi" (8-sinf) va "SSR iqtisodiy va sotsial geografiyasi" (9-sinf) o'quv kurslari ta'limi dasturdan olib tashlandi.

Umumiy majburiy ta'lim 9-yilga o'tkazilgani musosabati bilan ayrim o'quv kurslari o'rganiladigan sinflar o'zgardi. 5-sinfga yangi "Tabiiyot" kursi kiritildi. Ammo mazkur kursi o'zlashtirish qiyin bo'lganligi, hamda unda tabiiy geografiya va biologiya va boshqa fanlardagi bilimlar qaytarilganligi tufayli 1999 yil o'quv dasturidan olib tashlandi.

-"Boshlang'ich tabiiy geografiya" kursi, "Materik va okeanlar tabiiy geografiyasi" kursi bilan qo'shib 6-sinfda o'tiladigan bo'lgan edi. Bu xam o'zini oqlamadi. Yangi dastur (1999 yil) bo'yicha yana 5-sinfda boshlang'ich "Tabiiy geografiya" kursi o'tiladigan bo'ldi. Bundan tashqari O'zbekiston va Turkiston xududidan tashqari ilgari sobiq "SSR tabiiy geografiyasi"da o'rganiladigan tabiiy geografik o'lkalar "Materik va okeanlar tabiiy geografiyasi" kursida o'tiladigan bo'ldi.

O'quv dasturiga tamoman yangi "Turkiston tabiiy geografiyasi" kursi kiritildi (7-sinflar uchun).

9-sinfda o'tiladigan "Jahonning iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi" kursida ham o'zgarishlar sodir bo'ldi. Endi O'zbekiston Respublikasidan tashqari xamma davlatlar shu kursda o'rganiladi.

Yangi dasturga muofiq mayanch mjburiy ta'limga moslangan geografiya kurslarining sinflar bo'yicha taqsimoti quyidagicha:

-5-sinfda "Tabiiy geografiya", boshlang'ich kursi ;

-6-sinfda "Materik va okeanlar tabiiy geografiyasi" ;

-7-sinfda : birinchi yarim yillikda "Turkiston tabiiy geografiyasi", ikkinchi yarim yillikda "O'zbekiston tabiiy geografiyasi";

-8-sinfda "O'zbekiston ijtimoiy va iqtisodiy geografiyasi";

Har qanday davlatning kelajaini, buyukligini va qudratini yuksak darajada bilimga ega bo'lgan kadrlar belgilab beradi. Bunday kadrlarning yitishirish uchun

esa davlatning ta'lim tizimi yuqori darajada takomillashgan va xalqaro standartlar talabiga javob beradigan darajada bo'lishi kerak.

O'zbekiston Respublikasining Prezidenti I.Karimov Oliy MAjlisning 9-sessiyasida (30.08.97) mazkur muammo to'g'risida shunday degan edi "Har qaysi millat nafaqat yer osti va yer usti tabiiy boyliklari bilan, xarbiy qudrati va ishlab chiqarish salohiyati bilan, balki birinchi navbatda o'zining yuksak madaniyati va ma'naviyati bilan kuchlidir".

1997 yil avgustda Oliy Majlisda ko'rilgavn ta'lim qonuni O'zbekiston ta'lim tizimining takomillashtirish va barkomol avlodni tarbiyalash soxasidagi qo'yg'an qadamlarining eng yirigidir.

Prezidentimiz I.Karimovning ta'lim qonuni bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi 9- sesiyasida so'zlagan nutqini quyidagi qismlarga bo'lish mumkin:

1. O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng o'rta va oliy ta'limda erishilgan yutuqlar tahlili.

2. Hozirgi ta'lim tizimining hayot talablariga javob bermasligining asosiy sabablarini tahlili.

3. Oliy ta'lim islohotining asosiy yo'nalishlari.

4. Ta'limdagi islohotlarni bosqichma bosqich- bosqich amalga oshirilishi.

5. Kadrlar tayyorlash tizimini shakllantirish va faoliyat ko'rsatishining asosiy tamoyillari.

6. Umumta'lim dasturining tuzilishi.

7. Milliy dasturni amalga oshirishdagi murakkabliklar.

Mazkur masalalarni aloxida-aloxida ko'rib chiqamiz.

I.O'rta va oliy ta'limda erishilgan yutuqlar. Mazkur sohadagi yutuqlar quyidagilardan iborat:

1. O'rta maktab sohasida.

- "Ta'lim haqida" qonun qabul qilindi;

- 1996-97 o'quv yilidan boshlab birinchi sinflarda o'qish yangi alifboda olib borildi;

- 300 ga yaqin yangi ta'lim muassasalari ochildi. Oliy o'quv yurtlari qoshida 46 ta litsey tashkil qilindi, 800 ga yaqin o'quvchi chet ellarda ta'lim oldi;

- ko'p o'qituvchilar xorijiy davlatlarni ilg'or tajribasini o'rganib keldilar.

2. O'rta maxsus ta'lim soxasida.

- viloyatlarda, joylarda biznes maktablari, kichik va o'rta maktablar uchun kasb-hunar kurslari ochildi;

- bozor iqtisodi talablaridan kelib chiqib, yangi mutaxassisliklar kiritildi (Fermer, soliq va bojxona xodimi, audit va h.k.);

- Toshkent, Samarqand, Urganch, To'rtko'l va Andijonda bank kollejlari tashkil qilindi.

3. Oliy maktab sohasida.

- kirish imtihonlarida test usuli joriy qilindi;

- viloyat markazlaridagi pedagogika institutlari universitetlarga aylantirildi;

- 2000 dan ortiq talaba chet elga borib o'qib keldi; 200 dan ortiq mutaxassis institutlarda ishlash uchun xorijdan chaqirildi;

- Davlat va ijtimoiy qurilish akademiyasi, bank va moliya akademiyalari tashkil qilindi;

- turli xil fondlar tashkil qilindi. "Mahalla", "Kamolot", "Sog'lom avlod uchun", "Nuroni", "Umid jamg'armasi".

II. Amalga oshirilgan tadbirlarni hozirgi hayot talablariga to'la javob bermasligining asosiy sabablari quyidagilardan iborat:

- ta'lim tizimiga eski mafkuraviy qarashlardan va sarqitlardan xoli bo'linganicha yo'q;

- barcha amaldagi o'zgarishlar va tadbirlar yuzaki bo'lib, uzluksiz ta'lim-tarbiya tizimimiz rivojlangan demokratik davlatlar talablariga javob bermaydi.

1. Maktab sohasida.

- maktablarning moddiy bazasi juda nochor;

- o'qituvchilarni tayyorlashni keskin yaxshilash kerak (rag'batlantirish va x.k.)

- boshlang'ich sinflardagi ta'limga katta e'tibor berish kerak, ilgari bunga e'tibor berilmagan;

- darsliklar yaratish ancha nochor ahvolda;

- bolalar erkin fikrlaydigan bo'lishi kerak;

- 9- sinfni har yili deyarli 450 ming o'quvchi bitiradi. Ularni 250 ming tasi 10-sinfda o'qishni davom ettiradi, 100 ming tasi hunar texnika bilimlarida taxsil oladi, ya'ni 100 ming tasi ko'chada qolmoqda;

- 11- sinfni bitirganlarni hammasi bo'lib 10 foizi o'qishga kirishi mumkin;

2. Hunar- texnika bilim yurtlari sohasida.

- hozirgi paytda ularda 250 mingta bolalar ta'lim olmoqda;

- moddiy texnika bazasi nochor;

- berilayotgan bilim saviyasi past.

3. Texnikumlar va o'rta maxsus bilim yurtlari.

- 22 vazirlikka qarashli 268 ta maxsus bilim yurti, texnikum mavjud va ularda 170 mingga yaqin bolalar o'qimoqda;

- bozor iqtisodi talablariga javob bermaydi.

4. Oliy o'quv yurtlari.

- tayyorlanayotgan talabalarni hayot talablariga qarab tayyorlash kerak;

- ta'lim bo'yicha davlat standartlari ishlab chiqilmagan.

III. Oliy o'quv yurtlaridagi islohotlar yo'nalishi.

- Oliy o'quv yurtini bitirayotganlar qanday talablarga javob berish kerakligini aniqlab olishimiz kerak;

- iste'dodli bolalarni topish, tanlash va Oliy o'quv yurtiga qabul qilishda adolatli tizim va tartib o'rnatish;

- oliy o'quv yurtlarida qanday va necha xil mutaxassislik bo'yicha ta'lim berishni aniqlab olishimiz kerak;

- o'quv yurtlarini shakli, qiyofasi va tarkibi, moddiy bazasini yaxshilash kerak;

- o'quv dastur va programmalarni zamonaviy talablarga moslashtirib istiqbol va kelajagimizni ko'zlagan holda tuzib olishimiz va joriy etishimiz darkor;
- boshqa davlatlardagi oliy o'quv yurtlari bilan aloqani mustahkamlash;
- o'qituvchilarni tayyorlash bo'yicha maxsus fond tashkil qilish kerak (chet elga chiqib kelish uchun).

IV. Ta'limni isloh qilish bosqichlari.

Birinchi bosqich- o'tish davri. 1997-2001 yillarda, ya'ni 4- yilda amalga oshiriladi. Bu bosqichda quyidagi vazifalar bajariladi:

Milliy dasturni amalga oshirilishining boshlanishi: yangi talablarga javob beradigan pedagog kadrlarni tayyorlash, o'quv standartlarini yaratish, yangi o'quv programmalari ustida ishlash, umum ta'lim maktablarini qayta qurish, uch yillik ta'lim tizimini yaratish.

Ikkinchi bosqich – 2001-2005 yillar. Milliy dasturni to'la amalga oshirish. Kerakli sharoitlarni hisobga olib dasturlar va qoidalarga o'zgartirishlar kiritish.

Uchinchi bosqich- 2005 yildan keyingi yillarga mo'ljallangan. To'plangan tajribalar tahlil qilinadi va umumlashtiriladi.

V. Kadrlar tayyorlash tizimini shakllantirish va faoliyat ko'rsatishning asosiy tamoyillari.

- barcha ta'lim muassasalarida yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash uchun uzluksiz ta'lim, fan va ishlab chiqarish salohiyatidan samarali foydalanish;
- davlat ta'lim standartlarini joriy qilish va ularni faoliyat mexanizmini ishlab chiqish;
- o'qituvchilar va murabbiylarni qayta tayyorlash;
- davlat va ijtimoiy muassasalarning kasbga yo'naltirish bo'yicha faoliyatini takomillashtirish;
- o'quvchilarni vatanga sadoqat, yuksak axloq, mehnatga muhabbat ruxida tarbiyalash;
- ta'lim muassasalarini davlat tomonidan moddiy texnikaviy ta'minotini yaxshilash;
- o'quv muassasalarining moddiy va moliyaviy sharoitini aniqlashda kadrlarni iste'molchilari bo'lgan korxonalar imkoniyatidan to'la foydalanish;
- kadrlar tayyorlash va ta'lim soxasiga xalqaro fondlar mablag'ini jalb qilish;
- Oliy o'quv yurtlariga mustaqillik berish va o'z- o'zini boshqarish usullarini joriy etish.

VI. Umum ta'lim dasturining tuzilishi.

Dastur quyidagi bosqichlardan iborat:

- Maktabgacha ta'lim.
- Boshlang'ich ta'lim. 6-7 yoshdan boshlanadi. 1-4 sinflarni o'z ichiga oladi.
- Umumiy ta'lim, 5-9 sinflarni o'z ichiga oladi.

- O'rta maxsus bilim va kasb- hunar ta'limi. O'qish muddati 3- yil.
- Oliy mutaxassislik ta'limi ikki qismdan iborat.

Bakalavrlik- o'qish muddati 4- yil. Tayanch mutaxassislik diplomini olish bilan tugaydi.

Magistratura- aniq mutaxassislik bo'yicha Oliy kasbiy ta'lim bo'lib, bakalavrlik negizida kamida ikki yil davom etadi. Magistrlik dissertatsiyasini himoya qilish bilan tugaydi.

Aspirantura- 3 yil

Doktorantura – 3 yil

VII. Milliy dasturni amalga oshirishdagi murakkabliklar.

- har bir hududni geografik – muxitini xususiyatini xisobga olib qishloqlarda 3 – yillik kasb- hunar maktablarini tashkil qilish;
- maxsus (akademik) sinflarda ta'lim beradigan o'qituvchilarni tayyorlash;
- o'quv jarayonini tashkil etish, ta'lim mazmunini belgilash, ularni maxsus dasturlar, o'quv qo'llanmalari bilan ta'minlash masalalaridir.

3.4 Geografiya ta'limining tuzilishi va ta'lim standartlari

Geografiya ta'limi ta'lim shakllari va bosqichlariga binoan turlicha tuzilishga ega.

Geografiya ta'limi hozirgi davrda quydagi qismlarga bo'linadi:

- umumta'lim maktablarida geografiya ta'limi;
- akademik litsey va kasb-hunar kollejlarida geografiya ta'limi;
- Oliy geografiya ta'limi;
- Yordamchi maktablarda geografiya ta'limi;
- Malaka oshirish muassasalarida geografiya ta'limi.

Umumta'lim maktablari geografiyasining asosiy qoidalaridan biri tabiiy va iqtisodiy geografiyani aloxida – aloxida o'rganishdir. Bu esa umumta'lim maktablari geografiyasida tabiiy va iqtisodiy geografiyaning asoslarini to'la aks ettirishga imkon beradi.

Umumta'lim maktabi geografiya kurslari zinapoyasimon tuzilishga ega. Bunda bilimlar zinapoyasimon tuzilishga ega. Bunda asta-sekin quyi sinfdan, yuqori sinflarga qarab murakablashib boradi, qaytarishlarga yo'l qo'yilmaydi, lekin yangi ma'lumotlarilgari o'tilgan ma'lumotlar asosidaberiladi. Bu esa o'quvchilarni yangi ma'lumotlarni umuman darsni yaxshi va to'la o'zlashtirishga imkon beradi.

Geografiya predmetining ayrim kurslarini o'rganish tartibi quyidagidan iborat:

- IV sinf – tabiatshunoslik (35 soat)
- V sinf – tabiiy geografiya boshlang'ich kursi (36 soat)
- VI sinf – materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi (64 soat)
- VII sinf – O'rta Osiyo va O'zbekiston

